

HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

1/2023

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

HISTORICAL
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

Obsah

■ EDITORIAL

Historická sociologie hudby: Mozart a Mysliveček

Bohuslav Šalanda

5–9

■ STUDIE

Czech and Polish Mathematicians Facing the Choice Between Transnational and Slavic Contacts

Tomáš W. Pavlíček

11–25

Children of the Enemy or the Future of Socialism? Being a Child of an American Soldier in Socialist Czechoslovakia

Michal Korhel

27–46

How Many Welsh, Sámi, Sorbs ... Are There? Numeric Data on Ethnicity and Language Speakers as Controversial Phenomenon

Leoš Šatava

47–59

Návrat „domů“: přistěhovalecké vlny do Arménie po druhé světové válce

Petra Košťálová

61–71

Politika identit v čínských enklávách amerických měst: muzejní narace

Daniel Topinka – Jakub Havlíček

73–88

Od polyarchií k autokraciím: Studium režimních transformací a jeho reflexe

Maxmilián Strmiska – Jaroslav Bílek

89–104

■ BILANCE PROJEKTU

Svět automobilu jako součást divadelního repertoáru od konce monarchie do druhé světové války

Ivan Jakubec

105–114

■ RECENZNÍ ESEJE

Max Weber Gesamtausgabe, Bd. I/7 and I/12. Tübingen: Mohr Siebeck 2018

Jóhann Páll Árnason

115–126

Velké i malé dejiny druhej polovice 80. rokov v zrkadle priateľskej korešpondencie

Ivan Chorvát

127–133

Miloslav Petrušek a paradox Schrödingerovy kočky Jiří Šubrt	135–138
Ohlédnutí za Jeanem Baechlerem Marek Německý	139–142
■ RECENZE	
Martin Pelc: <i>Na football!: Fotbalové diváctví a fanouškovská kultura v českých zemích do roku 1939</i> (Adam Urban)	143–146
Martin Dolejský: <i>České Grado. Čelákovice</i> (Jan Štemberk)	146–147
■ JUBILEUM	
Prof. PhDr. Drahoš Jančík, CSc., pětasedmdesátiletý (Ivan Jakubec)	149–151
■ ZPRÁVY	
Miloslav Petrušek ironický a subverzivní (Miroslav Paulíček)	153–155
15. konference <i>European Association for Urban History</i> (EAUH), Antverpy, 31. 8. – 3. 9. 2022 (Jaroslav Ira)	155–157

Historická sociologie hudby: Mysliveček a Mozart

Dříve než se pustíme do dalších úvah, konstatujme často přehlížený fakt: život člověka určuje více skutečností a souvislostí, než si uvědomuje, a hlavně než je schopen ovlivnit. Do biografí lidí se společně vepisují doba a dějiny, snad by se to dalo nazvat přímo osudem. Každá lidská bytost se ocitá ve středobodu působení různých sil. Přesto stojí za to zkoumat, k čemu kdo inklinuje. Jaké má konkrétní jedinec ambice a kam to chce dotáhnout? Mimo jiné také od toho tu máme kulturní expresivní formy s ludickým potenciálem.

Do hájemství historické sociologie hudby možno vstoupit prostřednictvím konkrétních skladatelů. Za příklad tu poslouží dvě významné tvůrčí osobnosti – Josef Mysliveček (1737–1781) a Wolfgang Amadeus Mozart (1756–1791). Nechystám se psát muzikologickou studii ani filmovou recenzi, takže se nebudeme pouštět do velkých detailů. Nicméně určité zajímavé kontexty si můžeme předvést.

Chronologicky vzato, renomovaného scenáristu a režiséra Petra Václava napadlo zfilmovat osudy Josefa Myslivečka roku 2009. Poté se rozběhlo důkladné studium příslušného materiálu, především za pomoci muzikologa Stanislava Bohadla a dirigenta Václava Lukse, zakladatele souboru *Collegium 1704*, který se věnuje interpretaci staré hudby se zaměřením na období vrcholného baroka. Rovněž americký muzikolog a bohemista Daniel E. Freeman, vynikající odborník na hudební kulturu našich zemí v 18. století, podstoupil v tomto směru dlouholeté bádání v Praze i v Itálii. Výsledkem je první Myslivečkovi věnovaná moderní vědecká monografie (2009, česky 2022). Během přípravného období, konkrétně roku 2015, ještě Petr Václav svým dokumentem *Zpověď zapomenutého* zachytil počátky nového zájmu o Myslivečka a jeho dílo, tentokrát spatřte se studiem a scénickým provedením opery *L'Olimpiade* v podání právě *Collegia 1704*.

Nutno přiznat, že scenárista a režisér filmu o Myslivečkovi mne předběhl v teoretických úvahách o úloze tvůrčí osobnosti v dějinách, přičemž přečetl kdeco, a to včetně publikace Norberta Eliase [2006] o Mozartovi. Světově proslulý sociolog ve své pozdní monografii analyzoval objektivní situaci dvorského umělce jako paradoxní propojení nízké sociální pozice a tvůrčí převahy. Na jedné straně vstupuje do hry měšťanský habitus vycházející z Mozartova původu, na druhé straně podstata života u dvora, do něhož jej připínal status umělce. Krátce řečeno – génius jako výjimečně talentovaný poddaný. Umělecké pole tehdy bylo opravdu ještě málo autonomní. Hudebník se nacházel v situaci napjaté mezi velikostí uměleckého ducha a běžným statutem poddaného. Přes veškerou svoji výjimečnost nedosahoval Mozart prestiže, kterou umělci postupně získávali v 19. století. Elias přitom neopomíná ani psychologické napětí vznikající ve vztahu se skladatelovým otcem.

Josef Mysliveček se podle dobových svědectví vyznačoval noblesou a osobním šarmem, velmi jej přitahovala libost smyslového vnímání. Byl ovšem stále na cestě, možno ho tedy do jisté míry považovat za *flâneura* čili blouda, seděla by na něj i charakteristika

liminální osobnosti. Z rituálního hlediska pojem *limen* znamená práh, „být mezi“, přechod plný nebezpečných zkoušek apod. V závěru života přinucen vlastním zdravotním stavem jako by se Mysliveček v duchu tohoto ritualistického podobenství vrátil do fáze separace. Podobně můžeme jako liminální osobnost charakterizovat také Mozarta – měl úzký vztah k zednářství, vlastně zednářem skutečně byl.

Novinářka Irena Jirků [2022: 26] u příležitosti filmové premiéry podrobně zpovídala Petra Václava, který poučeně odpovídal: „Když vytváříte postavu, která žila před 250 lety, musíte přemýšlet v první řadě jako sociolog a ptát se: Kdo mohl být ten člověk? Co směl a nesměl, kam mohl a kam ne? Co se se od něj očekávalo?“ Režisér Václav se odvolává přímo na zmíněného Norberta Eliase: umělec je sluha poplatný stylu a vkusu vládnoucí třídy, musí respektovat daný estetický kánon. Tělesnou schránku náležitě oblékat a adekvátně se chovat. Poznamenejme k tomu, že mnohdy vyčerpávající umělecká tvorba zmíněných aktérů rozhodně měla na jejich psychiku vedlejší účinky. Rovněž z tohoto důvodu nestojí takto akcentované osobnosti na společenském žebříčku nijak vysoko. Jsou to služebníci panstva, námezdní pracovníci, navíc se specifickými handicapy. Jejich dílo však zůstává všem obtížím navzdory zapsáno v kulturních i sociálních dějinách.

Ve filmu o Myslivečkovi jsou evokovány základní emoce, zkoumají se emoční polohy sebe sama i druhého člověka. Důkladně, opravdu hodně zblízka se traktuje tělesnost jednotlivých aktérů, spojená s tématy obžerství, nevázaného sexu, malého a velkého vyměšování. Více těla, méně emocí, touha žít veřejně tak, jak můžeme dnes my žít v soukromí. Zdá se, že zhruba do 18. století je třeba počítat i s veřejným vypouštěním plynu ze střev, jak o tom pojednává v části své monografie latiník Radislav Hošek [1962: 160–174]. Tyto tělesné úkony mohly vzbudit v druhém člověku pocit nelibosti, ale také smích (porušení napjatého ticha). V antice skutečně šlo o komický scénický prostředek. V době Myslivečkově se veřejně prezentovaly i zvláštní fekální záliby vyšších tříd. Také sám Mozart údajně vedl řeči skatologického rázu. Než dosti o podobných fyziologických projevech; nás zajímá tvorba ušlechtilých zvuků.

Konečně se dostáváme k podobnější biografii a podstatným tvůrčím záležitostem. Josef Mysliveček byl synem Matěje Myslivečka (1697–1749), bohatého pražského měšťana a mlynáře, člena mlynářského cechu a přísežného mistra, a Anny Terezie, rozené Červenkové (1706–1767). Otec zdědil rodný Dubový mlýn v Šareckém údolí u Prahy a během života si pronajímal i další mlýny, například Sovovy mlýny na Kampě a později Kutilův mlýn, který stával v místech dnešní Novotného lávky čp. 201/II v Praze na Novém Městě. Josef se narodil jako jednovaječné dvojče s bratrem Jáchymem, pravděpodobně v Sovových mlýnech na Kampě. Měli ještě mladší sestru Marii Annu, která se stala řeholnicí. Později se rodina přestěhovala do domu U modrého šifu na Starém Městě v dnešní Melantrichově ulici č. 13. Matěj Mysliveček zemřel 1. ledna 1749 a matka se znovu provdala za mlynáře Jana Čermáka.

Oba bratři absolvovali trivium na staroměstské škole u dominikánů při sv. Jiljí a od roku 1747 Akademické gymnázium u jezuitů v Klementinu, kde také počínaje rokem 1753 měli pokračovat na filozofické fakultě Karlo-Ferdinandovy univerzity, ani jeden však studium nedokončil. V letech 1753–1756 se oba bratři vyučili mlynářskému řemeslu, roku 1758 byli přijati do cechu jako tovaryši a v roce 1761 byli prohlášeni mistry.

Josef Mysliveček dal ale nakonec přednost svým hudebním zálibám a vypravil se do velkého operního světa, jemuž tehdy vévodila Itálie. Výrazný představitel dobové operní

kultury složil celkem 26 oper, 10 oratorií, vedle toho řadu symfonií v italském stylu, koncertů (nejznámější a hudebně nejcennější jsou houslové), ouvertur a množství komorní a chrámové hudby. Řada děl se buď nedochovala, nebo dosud nebyla objevena. Těžištěm Myslivečkovy tvorby zůstávají hudebně-dramatická díla: opery, oratoria, kantáty a samostatné árie. Jeho opery jsou založeny na typu neapolské opery seria (*dramma per musica*), ve kterých dominovala vokální složka. Dodržoval klasické schéma opery seria o třech dějstvích, zároveň ovšem inovoval jejich charakter osobitou melodikou i novým obsahem. Střídal recitativy s áriemi ve stylu italského belcanta, které dávaly příležitost k uplatnění krásy lidského hlasu a kolorатурní techniky zpěvu. Děje přitom na základě dobových zvyklostí vycházely především z antických příběhů. Pozdější díla nabývají charakteru tragédie (*Montezuma*) a hlavním tématem se stává národní svoboda a lidové povstání (*Nittetis*, *Tamerlán*, *Medonte*). Svoji hudbou dokázal Mysliveček vyjádřit hluboké lidské emoce postav, které se dostaly do složitých, často mezních situací. Oratoria se vyznačují hlubokým melodickým záběrem a bohatou instrumentací, čímž patří k vrcholným Myslivečkovým dílům. Jeho nokturna – třívěté skladby pro dva ženské hlasy a orchestr psané na italské rokokové texty – se vyznačují zpěvností, prostým výrazem a hlubokým citem.

Myslivečkova nástrojová hudba směřuje ve svém kompozičním výrazu a orchestrálním zvuku ke klasicismu. V již zmíněných „sinfoniích“ uplatňoval třívěté schéma „rychlá – pomalá – rychlá“ a mnohdy je přidával k operám jako předehry. Jeho komorní díla v sonátové formě s lidově znějící melodikou velmi obdivoval Wolfgang Amadeus Mozart. Celkovou proměnu hudebního vkusu a pozdních Myslivečkových opusů na prahu klasicismu ostatně dokládá závěrečná scéna Václavova filmu.

Velký ohlas *Bellerofonta* podnítil objednávky na další opery pro Neapol (*Farnace*, *Romolo ed Ersilia*, *Artaserse*, *Demofonte*, *Ezio*, *La Callioe*, *L'Olimpiade*, *Demetrio*), Turín (*Il trionfo di Clelia*, *Antigone*), Benátky (*Demofonte*, *La clemenza di Tito*, *La Circe*), Florencii (*Ipermestra*, *Motezuma*, *Adriano in Siria*), Bolognu (*La Nitteti*), Milán (*Il gran Tamerlano*, *Armida*), Pavii (*Demetrio*) a Padovu (*Atide*). Vzrůstající vlna zájmu o Myslivečkovy skladby zahrnuje nejen opery, ale též instrumentální kompozice a oratoria, z nichž *Isacco figura del Redentore* (1776) je považováno za autorovo vrcholné dílo. Na premiérách Myslivečkových oper se podíleli věhlasní pěvci, hlavně však pěvkyně, jejichž podobně rozporné sociální postavení, jako tomu bylo v případě skladatelů a hudebníků, *Il Boemo* Petra Václava rovněž zobrazuje.

Skutečný Mysliveček dožívá v bolestech vyvolaných pokročilou syfilidou. Projevily se tak nejspíš neblahé důsledky jeho promiskuity a na veřejnosti si musí tvář zakrývat maskou. Filmová historička Jindřiška Bláhová [2022: 56] fundovaně představuje „našeho“ Myslivečka takto: „Rozpadající se obličej však nenese jen informaci o osobní tragédii muže, který byl ještě nedávno na vrcholu slávy. Funguje tu i jako možná metafora, jak obtížné je Myslivečka v jednom filmovém příběhu zachytit a poznat.“ Málokdo, včetně mne samotného, by chtěl žít v době plné takto drastických, přímo děsivých výjevů.

Vratme se ještě naposledy k problematice postavení umělců a zabezpečení slibných hudebních kariér na přelomu osmnáctého a devatenáctého věku. Od značné závislosti na mecenáších se na začátku 19. století odpoutal Ludwig van Beethoven (1770–1827) a jiní skladatelé, prakticky totožná je situace i na poli literatury a výtvarného umění. Oním kouzelným šémem, který otevírá prostor k mnohem větší tvůrčí svobodě, je postupný vznik autorského práva a celého konceptu duševního vlastnictví. Právě autorské právo

zaručovalo skladatelům příjmy z jejich díla. Jejich postavení se konečně změnilo, z uměleckých řemeslníků se stávají umělecké autority a nezřídka celebrity (řečeno dnešním jazykem). Nastává rovněž transformace celého trhu práce svobodných a intelektuálních povolání, jakož i proměna publika.

Nebylo mým cílem konkurovat tvůrcům rozsáhlých hudebních monografií, natož pak se plést do náročné produkce kinematografických děl, jejichž kritický ohlas nebude nikdy zcela jednoznačný. Zejména filmová podoba konkrétních historických období má mnoho úskalí – například rekonstrukce cestovní mobility aktérů. Z plátna nikdy nezjistíme, jak dlouho trvala cesta kočárem mezi italskými městy, jaká byla kvalita cest a silnic, kolik se za takovou dopravu platilo apod. Stejně tak bychom se rádi zdrželi v záběrech ze zákulisí, abychom zjistili, jak vypadala herecká šatna, kde se shromažďovali hudebníci a co všechno patřilo k tehdejšímu divadelnímu provozu. Máme naopak štěstí, že emoční atmosféru doby a její rozmanité nálady můžeme dodnes čerpat z hudby takových mistrů, jakým svého času byl a nadále zůstává „Il Boemo“ Josef Mysliveček.

Hudebníci bez ohledu na žánr či styl dobře rozumějí významu pauzy. Nejdelší ze všech pauz, kdy se na skladatelem požadovaný čas odmlčí celý orchestr, se nazývá „generální pauza“. Na takovou se tu ovšem nechystáme, chceme naopak nyní dát prostor dalším hlasům z aktuální sestavy jedničky *Historické sociologie* roku 2023. A protože se pohybujeme na poli slova, sice ne básnického, nýbrž odborného, vstupuje do hry osvědčená *cézura*. Doufejme, že nikoliv rušivá, spíše jen potřebné krátké vydechnutí.

Náš pravidelný čtenář správně očekává, že jako obvykle nejprve zařazujeme pečlivě recenzované studie v angličtině a po nich následují standardní články v českém jazyce, jež se více či méně vztahují k široké nabídce témat historické sociologie. Mimo hlavní stati se pak objevují „drobné“ texty, svou povahou zaměřené věcně, nezřídka výčtové. Ovšemže tyto souhrnné a příležitostné příspěvky nabízejí rovněž inspiraci a rozšiřují poznání daných sociálních a kulturních procesů. Někdy je na „velké teorie“ zkrátka ještě brzy, nebo se zkoumaná problematika z těch existujících nějakým způsobem vymyká.

Všestranný Jóhann Páll Árnason přichází s dosti rozsáhlým recenzním esejem *Max Weber Gesamtausgabe, Bd. 1/7 and 1/22. Tübingen: Mohr Siebeck 2018*, čímž předznamenává další weberovské publikace v našem periodiku. Když jsem profesora Árnasona požádal o stručné shrnutí jeho úvah; reagoval takto: „Tyto dva svazky obsahují úplnou kolekci Weberových textů o filozofických předpokladech, základních pojmech a specifických cílech kulturních a speciálních věd. Můj recenzní esej charakterizuje celkový obsah a význam obou knih, a pak se koncentruje na tři klíčové texty, s ohledem na jejich místo ve Weberově nedokončeném díle. Velký důraz je přitom kladen na Weberovu často špatně pochopenou distinkci mezi empirickým poznáním a hodnotovými soudy.“

Kratší zamyšlení *Ohlédnutí za Jeanem Baechlerem* předkládá Marek Německý. Zabývá se v něm badatelským odkazem představitele francouzské historické sociologie, který žil v letech 1937–2022 (zemřel 13. srpna). Publikoval řadu závažných prací věnovaných mimo jiné teorii revolucí. Nepřekvapí proto, že spolupracoval například i s Raymondem Aronem.

Náš časopis *Historická sociologie* zachytil (mediálním jazykem řečeno „pokryl“) také kolokvium pořádané Českou sociologickou společností pod názvem *Ideje a jejich lidé: chronotopos Miloslava Petruska*. Odborné setkání organizované u příležitosti desátého výročí Petruskova skonu se konalo dne 11. 11. 2022 v Knihovně Václava Havla. Jeden z organizátorů setkání Miroslav Paulíček je popisuje ve zvláštní zprávě publikované v poslední

části aktuálního čísla. Při pohledu do programu velmi vtipně vyznívá Blok 2 tohoto kolokvia – „Petrušek jako Petrušek“. Právě zde vystoupil Jiří Šubrt s referátem *Miloslav Petrušek a paradox Schrödingery kočky*.

Ivan Chorvát dále důkladně podává *Velké i malé dejiny druhej polovice 80. rokov v zrka-dle priateľskej korešpondencie*. Dodejme k tomu, že v roce 2016 vydalo Sociologické nakladatelství specificky zaměřenou publikaci, v níž je zachycena soukromá korespondence dvou „sociologických“ manželských párů Martina a Zory Bútorových, respektive Milana Petruska a Aleny Miltové. Výrazné osobnosti svých oborů z někdejších částí společného státu si posílají poštou dopisy, balíky, knihy...

Šéfredaktor snad může být naplněn jistým uspokojením, když je výhledově k dispozici dostatek hodnotných textů v češtině i angličtině. Už jsem ostatně stačil prozradit, že zmíněný Jóhann Páll Árnason připravuje v angličtině druhé číslo *Historické sociologie* roku 2024. Dal dohromady tým zahraničních badatelů, kteří mají blízko k Maxu Weberovi. V nedávné době začaly spisy tohoto výrazného badatele opět vycházet, a tak jakékoli analýzy jeho díla stojí za pozornost. Tím samozřejmě nemá být řečeno, že bychom si mohli dovolit odmítat příspěvky jakýchkoliv žánrů. Jako vždy proto na závěr přichází mé nabádání a výzva autorům – pište a hlavně posílejte na naši adresu svoje studie, komentáře, recenze, glosy a cokoliv dalšího máte na pracovním stole. Přítomný svazek *Historické sociologie* rozhodně stojí za prolistování, ať už tak učiníte v klasické formě, nebo na našem redakčním webu, případně ve svém chytrém mobilu. Nakladatelství Karolinum vychází nadále vstřícně všem našim publikačním snahám, stačí se tedy pouze odvážit a rozlétnout příslušným směrem. A v tom vás už, milí autoři a čtenáři, nehodlám dál rušit.

Bohuslav Šalanda

DOI: 10.14712/23363525.2023.1

Literatura

- Bláhová, Jindřiška [2022]. Stín naplněný hudbou. Empatie místo faktů. Film *Il Boemo* vypráví svěže o životě historické osobnosti. *Respekt* 43/2022 (23. 10. 2022): 54–58.
- Casini, Claudio [1995]. *Amadeus. Život Mozartův*. Praha: Academia.
- Čeleda, Jaroslav [1946]. *Josef Mysliveček, tvůrce pražského nářečí hudebního rokoka tereziánského*. Praha: J. Svoboda.
- Elias, Norbert [2006]. *Mozart. Portret geniusza*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Freeman, Daniel [2022]. *Josef Mysliveček: Život a dílo*. Praha: Vyšehrad.
- Freeman, Daniel [2022]. *Il Boemo. Průvodce po životě a díle Josefa Myslivečka*. Praha: Vyšehrad.
- Hošek, Radislav [1962]. *Lidovost a lidové motivy u Aristofana*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Jirků, Irena [2022]. Filmový režisér a scenárista Petr Václav. *Hospodářské noviny, Příloha Víkend*, 21.–23. 10. 2022: 26–27.
- Pečman, Josef [1981]. *Josef Mysliveček*. Praha: Supraphon.

Czech and Polish Mathematicians Facing the Choice Between Transnational and Slavic Contacts

TOMÁŠ W. PAVLÍČEK*

Čeští a polští matematici na křižovatce transnacionálních, či slovanských kontaktů

Abstract: The paper examines the forming of national academic communities in successor states and in the situation after the First World War when scholars (mainly those working in life sciences) participated in the scientific legitimisation of the emerging states. The young generation of scientists faced the question of how prestigious the tradition of contacts with Slavic scholars was and if it was justifiable to limit contacts with German scientists. The author points out the need for examining academic networks, social interaction of scholars, and the transfer of scientific knowledge to qualitatively assess the development of different disciplines of science. Using the example of Czech mathematicians, the author demonstrates their efforts in establishing professional and social contacts with German mathematicians, although in the academic world after the First World War these relations were otherwise officially limited. Czech mathematicians, however, did not want to stay behind in the dynamic development of new theoretical disciplines (e.g. non-Euclidean geometry or topology) and limit the relations to those with their Slavic counterparts, even though the cooperation with the Polish School of Mathematics was still valuable to them. The author of the paper asks to what extent this was the case of the generation of scientists starting their career in the interwar period, namely Václav Hlavatý or Eduard Čech, and concludes that in the history of science it is necessary to distinguish between strategies and social communication of scholars in the disciplines of formal and natural science. The subject is approached from the perspective of transnational history and the formation of Czech and Polish academic networks.

Keywords: academic networks; international congresses; generational consciousness; history of science; Czech mathematics; Polish School of Mathematics; Lwów School of Mathematics

DOI: 10.14712/23363525.2023.2

Introduction

Scholars in Central and Eastern Europe wanted to build their national academic communities which could equal those in Western Europe. Traditionally, since the 19th century, national science meant having their own terminology, academic journals, institutions (academies of sciences) etc. Publishing academic findings in foreign languages was becoming prestigious publicity abroad rather than an interest in transnational cooperation. In the Bohemian Lands there had been a focus on the cooperation with Slavic scholars since the 19th century even though Pan-Slavism did not have a clear concept and Neo-Slavism as a political programme did not gain definite acceptance before the First World War. While French and German historiography criticised the participation of scholars in the First World War (see the term *der Krieg der Geister*), Central- and Eastern-European war experience was different. As Maciej Górny rightly pointed out [Górny 2013: 13], historiography

* Dr. phil. Tomáš W. Pavlíček, Ph.D., Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, Rynek Starego Miasta 29/31, 00-272 Warszawa. E-mail: tpavlicek@ihpan.edu.pl

emphasised scholars' contribution to the forming of the successor states, which legitimised the discourse of national science. It was again confirmed after the experiences of the Second World War, even in the Communist discourse (e.g. Zdeněk Nejedlý's focus on Czech national tradition in his science policy or the importance of science and technology for renewal of the centralised economy).

In this context, I would like to point out several issues. The concept of Slavism in relation to academic work is not clearly defined. How did the opportunities of scientists to participate in the politics of science depend on their loyalty to the government? Did various science disciplines have an equal share in building a national state?

While the development of historical science and other social sciences after the First World War focused on co-operation with Slavic countries, which had a long-time tradition, the situation in natural and formal sciences was somewhat different. Some of the physical sciences also focused on the Slavic contacts professionally, socially, and, especially, politically. The disciplines with direct relation to Earth and soil (geography, geology etc.) provided young academic elites with necessary arguments for justifying the borders of the newly formed countries. Some of life sciences (botany, zoology etc.) offered similar solutions and helped to find both common and differing features of the natural borders between the countries [Górny 2017; Vácha 2012]. This was also the path chosen by anthropologists or ethnographers who organised exhibitions of Czech and South Slav art and folk culture at the National Museum.¹ The scientists studying nature used Darwin's theory of evolution and transferred its ideas about the natural selection of species to the social relations of their national community, while looking for a way to make their nation a strong species, able to compete with other countries. Such a biology-based doctrine was successfully applied by the Polish politician Roman Dmowski who had a degree in biology. In his concept of the Second Polish Republic, he advocated building a strong Polish nation that minorities would have to integrate into [Brykczyński 2017: 120–123]. In the inter-war Czechoslovakia, similar nationalist stances in politics were held by the botanist Karel Domin, zoologist Bohumil Němec and others [Janko – Martínek 2010: 304–306; Tomeš 2016: 161–182; Koutecký 2004: 80–92]. In his book "Wielka wojna profesorów", Maciej Górny similarly described the construction of the national organism by Slavic geographers, anthropologists, and psychiatrists [Górny 2014]. But what was the role of formal sciences?

However, representatives of some natural sciences, namely chemistry, pharmacy, and biochemistry, decided it was necessary to focus on intensive cooperation with Western Europe. They did not gather collections or organised exhibitions but dealt with laboratory research and development of technology [Štrbáňová 2016: 45–60]. The necessity to form transnational (and not only Slavic) contacts, was definitely most prominent in mathematics, physics, and astronomy.

The aim of this paper is to examine the importance of academic networks, the social interaction of scholars, and the transfer of scientific knowledge in order to qualitatively assess the development of individual disciplines. In this perspective the approach of historical sociology and traditional history of science differ widely. On the example of Czech mathematicians, we can observe their efforts to make professional and social connections

¹ For example, the exhibition work of the ethnographer Drahomíra Stránská (1899–1964) is described by Woit-schová – Jůn [2019: 301–302].

with German mathematicians in Prague and Brno and, of course, in Germany. They did not want to limit their contacts to mathematicians from Slavic countries only, even though the contribution of Poles (especially the Lwów School of Mathematics) and Soviets was highly inspiring already in the period between the world wars [Duda 2007: 37–61]. Czech and Polish mathematicians traditionally focused on cooperation with scientists and schools in Western Europe and there was small interest for exclusive connection to Slavs on the professional level.

I have formulated a few interconnected questions, which are viewed mainly from the perspective of transnational history and the angle of forming Czech and Polish academic networks [Middell 2006]. In what context did Slavic contacts form a natural academic network with a tradition going back to the 19th century? In which cases was Slavic cooperation deliberately favoured with the aim of blocking the older (and stronger) German science? For example, after the First World War, the Czech geographer Jiří V. Daneš, a key figure in the Czech-Serbian cooperation, deliberately promoted Slavic contacts. As a scientist, he claimed that based on objective scientific arguments, the existing German research, trade, and market, should be replaced by that of the successor Slavic states [Pavliček 2017: 507].

At first glance, there is no direct relation between cooperation on scientific research and political beliefs. But seen from the cultural perspective, purely scientific work is closely connected to social contacts between scientists. Here, I would like to return to the original idea of historical experience of scientists. Did various fields of science have an equal share in the formation of the national state, or was the role of formal sciences principally different? I presume that it would be difficult to verify the comparisons between different disciplines so I will use the methods of historical sociology, which uses the generational point of view. How much did individual fields change due to the generational replacement of professors? What were the different expectations of science in different generations? How was the experience of formation of national states different for the generation from before the First World War and the next generation?

The concept of generation is treated in this paper as a sociological and historical category, which emphasises a shared experience of one generational unit, defined as a group of people who were born within 5 to 8 years from each other and were socialised in very similar conditions. A generational unit is collectively coherent, not only based on similar age, but also because its members define their situation in a similar way and share a similar response to the issues of their generation. Two assumptions are necessary for a formation of a generational experience: priority of the generational context and the significance of the youth stage, including, besides adolescence, university studies. According to Karl Mannheim, “The young experiencing the same concrete historical problems may be said to be part of the same actual generation” [Mannheim 1972: 304]. Mannheim’s definition is further developed by a German historian Michael Corsten, who says that a generation is identified and set in historical processes by self-thematization, identifying the patterns of its interpretation, and validation of collective experience in the discourse [Corsten 1999: 261].

This point of view raises new questions: Why are the representatives of the same generation inclined to work closer together? What is the significance of passing on international contacts and including younger scientists in the network? And, finally, to what extent did the scientists in Central Europe participate in the post-war euphoria, which promised to establish national scientific schools and scientifically confirm the borders of the successor

states? [Borodziej – Górný 2018]. Was Slavism a natural connector or a pragmatic tool for establishment of one's own scientific school? How were the academic contacts from the interwar period confirmed or refuted by the subsequent historical events? Did formal scientists also need Slavism? Before presenting specific examples, I would like to emphasise that the First World War brought ground-breaking results also for communities of mathematicians, physicists and astronomers in the Western European countries of the Entente. Although the process of formation of their countries had already been completed, after the war there was a fierce discussion about the importance of science and the use of scientific work for the society or war interests. Connected to this are the opinions of the pacifists of the period, who during the war accused mathematicians of enabling, with their calculations, the construction of more precise heavy artillery or developing air force. Especially the French voiced a lot of reproach against German mathematicians, physicists, and engineers [Aubin – Goldstein 2014: 1–56].² This illustrates the attitude in Europe concerning German science and technology.

Mathematics, Geometry, and Theoretical Physics – the Efforts to Unify the Research

Czech mathematics in the 19th century, in an effort to become a discipline independent of German mathematics, started to stay behind the current scientific development. The production of Prague geometric school recorded a huge progress only in geometry [Folta 1982: 31–49]. It was the interwar generation of mathematicians that managed to catch up with the development. The ideal example of this is the Czech mathematician Václav Hlavatý (1894–1969), who started his studies at the Czech Technical University in Prague in 1913 and at Charles-Ferdinand University in 1914. He completed his studies, interrupted by the war, in 1920 [Durnová – Kotůlek – Žádník 2017: 8]. In his career, he gradually moved from the post of a secondary school teacher in Louny to Prague, where he completed his habilitation at the Faculty of Science at Charles University in 1925 and became an ordinary professor of geometry in 1931. He studied under Bohuslav Bydžovský, but during his stay in the Netherlands he was also significantly influenced by Jan Arnoldus Schouten or by Tullio Levi-Civita (Rome), Élie Cartan (Sorbonne), Oswald Veblen (Princeton). Hlavatý made an effort to develop international contacts. He was invited to speak at the International Congress of Mathematicians twice (in Bologna in 1928 and in Oslo in 1936) and regularly participated in other congresses. After the Second World War, he became involved in politics (as a deputy of the Czechoslovak Interim National Assembly) and in 1948 emigrated to the U.S., where he worked, among others, with Albert Einstein. He gained international recognition in the field of differential geometry and solved difficult equations relating to Einstein's unified field theory [Kowalski 1993: 79–81].

Hlavatý, who had an extraordinary international career, is a good example of a member of the generation of Czech mathematicians which also includes Eduard Čech (1893–1960, studied at the Faculty of Arts from 1912, habilitation in 1922), Vojtěch Jarník (1897–1970, studied at the Faculty of Arts from 1915, habilitation in 1925) or a little younger Otakar

² The authors quote Jeanne Alexander, sister of the sociologist Maurice Halbwachs, who said on 9 February 1916: “Our true adversaries in today's war are mathematics professors at their tables and physicists and chemists in their laboratories” [Aubin – Goldstein 2014: 1].

Borůvka (1899–1995, studied at the Czech University of Technology in Brno from 1918 and the Faculty of Natural Sciences of Masaryk University, habilitation in 1928) and a little older Miloš Kössler (1884–1961, completed his studies in 1908, habilitation in 1920). All of them also had valuable international contacts and won the Rockefeller Scholarship. Eduard Čech, a genius, studied under Guido Fubini in Torino and published together with him. During the war he got an exemption of being conscripted into the army. He had a huge head start in his career becoming an extraordinary professor of mathematics in 1923 at the Masaryk University in Brno before he was thirty. Vojtěch Jarník studied under Edmund Landau in Göttingen, Otakar Borůvka under Wilhelm Blaschke in Hamburg and Élie Cartan in Paris. By comparing selected data, we can prove that the experience of this generation was similar. They experienced an interruption in their studies during the First World War, but despite that, they succeeded in restoring the level of Czech School of Mathematics to the international standard after it had stayed behind it the 19th century. Polish mathematicians tried to catch up with the European standard even harder, starting in 1915, when Warsaw University was restored [Duda 2007: 24–26]. A characteristic feature of the early 20th century was gradual independence and starting new mathematical disciplines. Members of the abovementioned generation devoted their whole lives to these disciplines, and after the First World War gradually filled the posts at the newly formed departments of these disciplines. This was the main motivation for scholar entanglements; not Slavic tradition or closer territoriality between Czechoslovakia and Poland. Especially theoretical mathematics and logics in Poland could mean deeper interest by Czech (and Slovak) mathematicians, astronomers, and philosophers. The father of the famous Lwów-Warsaw School of Logics Kazimierz Twardowski had studied under Franz Brentano in Vienna. The pre-war tradition of scholar contacts among Vienna, Prague, Kraków, and Lwów was still strong.³

But why did the efforts of the pre-war teachers generation to establish a nationally emancipated science do more harm than good to mathematics? Czech mathematician community (represented in the late 19th century by František Josef Studnička and Eduard Weyr) focused more on providing mathematical texts in Czech language than on the development of new disciplines. Such a nationalist approach had a decelerating effect on mathematics [Folta 1982: 47].⁴ The differences are apparent also in the choice of scientific subjects among Czech and German mathematicians. While German (and world) mathematics were preoccupied with a discussion of non-Euclidean geometries and the set theory, the first work on non-Euclidean geometry in the Bohemian lands was published in 1903 in a philosophical journal *Česká mysl*.⁵ The author, Vilém Julius Hauner (1877–1941),

³ Brentano had huge influence on T. G. Masaryk, E. Husserl and other philosophers, logicians and mathematicians from Bohemian Lands. See Jan Woleński, *The Lvov-Warsaw School and the Vienna Circle*, in: A. Szaniawski (ed.), *The Vienna Circle and the Lvov-Warsaw School*, Boston: Kluwer Academic Publisher, 1989, pp. 443–453.

⁴ Folta mentioned the limits of pre-war generation of mathematicians: only one university in Bohemian Lands and publishing in Czech: “Vedle toho zde na rozvoj okamžitého vědeckého bádání negativně působí i oproti jiným zemím opoždění rozvíjení matematiky v národním jazyku, tj. v češtině, jež stálo značnou energii prvou generaci česky vyučujících matematiků.”

⁵ Vilém Julius Hauner, *Geometrie neeuclidovská a její poměr k teorii poznání*, *Česká mysl* IV, 1903, pp. 13–22, 89–110, 161–174, 256–269, 348–357, 410–428; V. J. Hauner, *Geometrie neeuclidovská II.: Theorie Riemannova*, *Česká mysl* IX, 1908, pp. 170–185.

a graduate of Oxford and Cambridge, was not even a mathematics professor, but an assistant of the Astronomical Institute at the (Czech) Faculty of Arts in Prague.⁶

After Studnička and Weyr's sudden deaths in 1903, a new generation, represented by Karel Petr, Bohuslav Hostinský, and Jan Sobotka, emerged [*Schwarz 1960: 598–603*]. But even they were not interested in the latest developments in the European mathematics. Hostinský, who taught differential geometry, was known for his dislike of Einstein's theories. On the other hand, Hlavatý and other members of the youngest generation (still at university) were fascinated by Einstein. They were supported by Bohumil Bydžovský, their exceptional teacher with broad horizons and international contacts that he shared with his students [*Durnová – Kotůlek – Žádník 2017: 21*]. This is when the phenomenon of double mentorship in the field of formal sciences started. A young scholar, beside a Czech teacher, had a foreign mentor, with whom they studied or worked abroad. As mentioned above, the generation of Czech mathematicians who became professors during the interwar period, underwent part of their education under two or more teachers.⁷ Generally, the number of Czech students at Charles University in Prague who got a doctorate in mathematics increased. Ninety-seven doctoral dissertations were submitted at the Faculty of Science in the years 1920–1939 (ten of them written by female scientists) while in the period of 1882–1920 only sixty-two dissertations had been submitted, because PhD students from the Bohemian Lands had usually studied abroad [*Bečvářová 2019: 25*]. In the interwar period, both Czech and German mathematicians had a higher chance of working in the academic field than before.

German mathematicians in Prague who tried to keep in step with the development of mathematics in Germany had a different career trajectory. The most prominent examples are Phillip Frank (Einstein's successor on the *Lehrstuhl* of theoretical physics in Prague), Wilhelm Blaschke, Gerhard Kowalewski, Ludwig Berwald [*Bečvářová 2016: 72–90*]. Theoretical physics in Prague was generally better off than mathematics because Philip Frank started lectures on Einstein's theory relativity at the German university and František Závíška did the same at the Czech Charles-Ferdinand University as early as the academic year 1913–1914⁸ [*Těšínská 2012: 146–168*].

After the formation of Czechoslovakia, a certain animosity existing between Czech and German academic community also affected mathematicians, as recorded in the memoirs of Gerhard Kowalewski (1950), who was teaching in Prague until 1920 [*Durnová – Kotůlek – Žádník 2017: 41*]. But the younger generation, not so dependent on their teachers, wanted to free themselves from nationalist prejudices and the reluctance to communicate in foreign languages. Czech students of differential geometry were able to learn from a group

⁶ Hauner completed his doctoral thesis in 1900 under professor Studnička, who sent him to Cambridge. Hauner was the uncle of the astronomer Luboš Perek (1919–2021), who, after Hauner had been arrested by the Gestapo in 1941, inherited his English mathematics textbooks and studied them on his own during the Second World War. See T. W. Pavlíček, *Rozhovor s Lubošem Perkem*, 6 December 2016. Masarykův ústav a Archiv AV ČR [further MÚA AV ČR], collection Luboš Perek, not sorted, transcription of an interview.

⁷ Hlavatý with J. A. Schouten, Jarník with E. Landau, Čech with G. Fubini, O. Borůvka with E. Cartan; likewise astronomers: J. M. Mohr with prof. F. Gonnessiat in Algeria, B. Šternberk with P. Guthnick.

⁸ Another characteristic feature of that period was also an increasing ratio of female students at the German university, which became open to women studying. However, it was still conservative when it came to female students getting doctorates [*Bečvářová 2019: 227*].

of German (and Jewish) mathematicians led by professor Berwald [*Šimůnek – Kostlán 2013: 18–24*].

In Poland, a similar, or even stricter, approach was manifested by the Polish academic community in Poznań, which on 11th November 1918 formed a Committee for Founding a Polish University and afterwards supported the exile of Germans from the Poznań region [*Matusik 2019: 41*]. The new Polish university took over the main buildings previously used by the Prussian administration (the castle, the seat of the Prussian Settlement Commission, the building of the Reiffeisen bank etc.). But mathematicians were not among the activists involved in the process.

What was the situation of German mathematicians in Czechoslovakia immediately after the First World War? They stopped studying abroad for their doctoral degrees and wrote their dissertations in Prague due to strict rules regarding the nostrification of foreign degrees. At the same time, many mathematicians of different nationalities (often Jewish) came to Prague from Eastern European countries. German University and German Technical University in Prague offered them studies with many renowned professors, including the already mentioned Berwald, Georg Alexander, Rudolf Carnap, Carl Isidor Cori and others [*Netuka 1999: 227–232*] who, along with their French and Italian colleagues, represented top scientists in the world. But after the Paris Peace Conference, the International Mathematical Union (IMU) and the International Research Council (IRC) excluded members who were from the Central Powers. This restriction thus affected not only German, but also Austrian, Hungarian and Bulgarian(!) scientists until they were able to return to international congresses in 1926 [*Lehto 1998*].

Mathematical Congresses and the Intention to Cross the Borders of States, Nations, and Disciplines

Another issue of the disadvantageous unilateral scientific cooperation were the first congresses after the war. The ban on the participation of German (and other) scientists in the international congresses was perceived by some of the neighbouring partners (like the Dutch or Czechs) as a mutually harmful isolationism. How was Czech community to develop Einstein's non-Euclidean geometry if the contacts with German mathematicians had stopped? Did the isolation affect all mathematicians or only the interwar generation (Czech mathematicians and physicists who had studied before the war with Czech and German teachers, both at home and abroad)? German and Austrian mathematicians dealt with this situation by organising their own congresses. In September 1921, the German Mathematical Society (*Deutsche Mathematiker-Vereinigung*) and the German Physics Society (*Deutsche Physikalische Gesellschaft*) organised a congress in Jena. Among the participants were Dutch scientists, e.g. Jan Arnoldus Schouten and Dirk Jan Struik from Delft, who were interested in further cooperation. The academic community in the Netherlands openly criticised the exclusion of German science. This congress became especially important as it lay the foundations of applied mathematics and mechanics. This is when *Gesellschaft für angewandte Mathematik und Mechanik* was founded and the journal *Zeitschrift für angewandte Mathematik und Mechanik* first appeared [*Eckert 2005: 100–101*].

Dutch mathematicians developed contacts with their German colleagues and invited them to the 1st International Congress on Applied Mechanics in Delft in April 1924.

Among the participants were the Prague physicist Philipp Frank from the German University and Theodor Pöschl, the rector of Prague German Technical University. It was easier to invite the German mathematicians through Schouten's wife, who was German. Participation of wives in the cultural programme of such congresses was not just a way of filling free time but enabled the organisation of social and charity events and expressed an important symbolic capital of the scientists [Löwe 2015: 39–62]. Apart from Schouten, a member of the organisation board, among the present was Struik with his wife Sally Ruth, the first woman to earn a PhD degree in mathematics at the German University in Prague [Bečvářová 2019: 342–348]. The employment of women in the academic field was still a precarious subject, and the congresses offered a new path to the scientists' wives who were scholars themselves. At the Delft congress, Hlavatý was the only Czech who witnessed the successful cooperation between Dutch and German scientists. His travel expenses were covered by the Second Department of the Czech Academy of Arts and Sciences. After his return to Prague, Hlavatý wanted to take part in a meeting of three mathematical societies in Innsbruck in September 1924: the German Mathematical Society, the Austrian Mathematical Society and the Society for Applied Mathematics and Mechanics. He was not able to do so because he did not get the time off from his secondary-school teaching job [Durnová – Kotůlek – Žádník 2017: 43–46].

At that time, the contacts between Einstein's theory of relativity and the modern differential and non-Euclidean geometry were considered extremely productive. It was typical for the young Czech mathematicians not to publish in established journals edited by the older generation (*Časopis pro pěstování matematiky a fyziky*), but in philosophy journals (Hauner in *Česká mysl*, Hlavatý in *Ruch filosofický*). Hlavatý's unique effort to start cooperation with foreign scholars and bring new methods of debating current scientific topics to teaching in Prague became evident. He organised special lectures called "Conversations about the newest trends in mathematics". Despite all that, could the Slavic contacts also have some kind of individual benefit for young Czech mathematicians? There was at least one opportunity for that. Because of a limited number of lecturing posts at universities in Czechoslovakia, it was possible to apply for a job in Zagreb. Both Borůvka and Hlavatý did so. The team of professors at the Zagreb Faculty of Arts and the university senate voted for Hlavatý to become a professor there in 1927, but he never took the post due to finances and accommodation issues in Zagreb [Durnová – Kotůlek – Žádník 2017: 57].

Congresses of Slavic Mathematicians

Congresses of Slavic mathematicians were another opportunity for using Slavic contacts. They started a few years later than similar congresses of Slavic geographers or ethnographers, when German scientists could again participate in international congresses, while "national" mathematical societies had gradually been established in Central and Eastern Europe. Polish Mathematical Society (Polskie Towarzystwo Matematyczne) was founded on 2 April, 1919. Over the next ten years the Lwów School of Mathematics reached the top of the field, especially in the functional analysis and topology. The same goes for the Polish School of Logic in Warsaw [Duda 2009: 241–279].

The first congress of Polish mathematicians took place in Lwów on 7–10 September 1927. Václav Hlavatý was one of the foreign speakers. Apart from the discussion on the

organisation of mathematical research, the congress adopted a resolution to initiate congresses of Slavic mathematicians, with the first one planned for 1929. It took place in Warsaw on 23–27 September 1929 and there were 70 participants from Poland, Czechoslovakia, Yugoslavia, Bulgaria and Romania. The president of the International Mathematical Union, W. H. Young, was also present [*Leja 1930*]. Czechoslovakia was represented by Bydžovský (Hlavatý was missing as he was going through a divorce). The congresses of Slavic mathematicians also invited scientists from Western Europe as speakers with the aim to present outstanding results before the whole Europe.

The second congress did exactly that. It took place in Prague on 23–28 September 1934 under the patronage of T. G. Masaryk and was organised by the Union of Czechoslovak Mathematicians and Physicists. The chairman was Karel Petr, and the secretary at first Hlavatý and then Miloslav Valouch. Besides Czech and Slovak mathematicians, there were also Poles, Bulgarians (G. Maneff, K. Popoff, L. Tchakaloff, I. Tzénoff), and Yugoslavs (e.g. J. Karamata, M. Petrovitch, T. Peyovitch, M. Radojčić, N. Saltykow, V. Varičák, V. S. Vrkljan, V. Žardecki) [*Zpráva 1934: 181–182*]. German colleagues, among them Berwald, were also asked to speak at the congress. From the content, it is apparent that the organisers wanted to present themselves in front of their colleagues from Western Europe. Maurice Fréchet was one of the speakers.

We know the list of Polish mathematicians who were supposed to speak at the Prague congress.⁹ However, it had not been clear why the Polish government stopped most of them from attending by refusing to issue their passports. The report of the Polish Mathematical Society just states that “Polish mathematicians could not participate for reasons beyond their control and not connected to science in any way” [*Congrès Polonais de Mathématiques 1937: 185*]. Duda does not make it clear either [*Duda 2019: 228*]. The reasons were long-existing and affected by the personal tension between Piłsudski’s colonels and the former Prime Minister of Poland Kazimierz Bartel, who in the 1930s returned to the Lwów Technical University as a professor. Bartel criticised the Sanation and distanced himself from Piłsudski, at least in front of his fellow professors [*Kuratowski 1981: 97*]. But a real storm in the Polish academic education was caused by the radical reform of education introduced by the Minister of Religion and Education Janusz Jędrzejewicz in the academic year 1932–1933, which limited the autonomy of universities, a step criticised namely by the Lwów professors. Leon Kozłowski who became the Prime Minister in 1934, did not take into consideration John Casimir University in Lwów, where he was a professor of archaeology, and openly supported the authoritative tendencies of the Sanation colonels, although he did not belong to this group [*Jastrzębski 2013: 109*].

⁹ For comparison, see the list of announced speakers: S. Mazurkiewicz, Sur la pétrisation de l'espace de continus; K. Borsuk – S. Mazurkiewicz, Sur les retracts absolus; W. Sierpiński, Les superpositions des fonctions; S. Dickstein, Adam Adamandy Kochański, matematyk polski; S. Fogelson, Sur la méthode d'inversion en statistique mathématique; F. Leja, Les suites de polynômes et la représentation conforme; T. Ważewski, Sur les équations aux dérivées partielles du premier ordre essentiellement non linéaires; S. Zaremba, Un théorème général relatif aux équations aux dérivées partielles du second ordre, linéaires et du type hyperbolique; A. Rosenblatt, Sur le équations aux dérivées partielles du type parabolique à deux variables indépendantes; E. Stamm, Józef Naroński, matematyk i kartograf polski XVII stulecia; K. Matulewicz, Rola sześcianu w nauczaniu początków systematycznej stereometriji; L. Chwistek, Nouvelles recherches sur les fondements de la métamathématique rationnelle; Une remarque sur les fondements de la relativité [*Zprawy 1935: 267–272*].

The government then, in September 1934, stopped some of the mathematicians from going to Prague (S. Banach, A. Łomnicki, H. Steinhaus and others from Lwów, mainly critics of Józef Beck's foreign policy). According to the congress proceedings, some of the Warsaw scholars still participated (Dickstein, Hoborski, Leja, Mazurkiewicz, Straszewicz, Tarski, Ważewski, Zygmund) [Duda 2019: 228]. The tension between the academic networks and politics was apparent. The introductory speech by the chairman of the congress, Professor Petr, included these words: "We regret that many Polish mathematicians could not participate in the congress. We are convinced that it happened against their will and for external reasons and we remember them warmly" [Zpráva 1935: XXXVII].¹⁰ The refusal to let the Poles attend the congress confirmed the mathematicians' belief that political decisions limit the scientific development.

Karel Petr, a prominent figure of Czech interwar mathematics, went on to emphasise in his speech that mathematics is a discipline which has a unifying effect: "In the Czechoslovak state, many of the residents are Germans. Czech and German mathematicians in Czechoslovakia worked side by side in friendly atmosphere. This is nothing strange, given that the only difference between them is the language, which for a mathematician is no difference at all. It was then natural for us to ask them to co-organise the congress, to which they readily agreed." This belief was taken over by the post-war generation [Kurzweil 2013: 311].

The interest in German mathematics was not limited to non-Euclidean geometry or applied mathematics and mechanics. When it comes to algebra, Vladimír Kořínek spent the academic year 1929/1930 at the university in Hamburg with professors E. Artin and E. Hecke, studying abstract algebra and working with the theory of hypercomplex numbers and the theory of associative algebras [Kohoutková – Bečvář 2005: 13]. His professor Karel Rychlík was very interested in the findings from Kořínek's studies with Artin. On the example of Hlavatý, we can see an equally great interest in the congress of the German Mathematical Society in Düsseldorf in 1926, as well as an interest in attending the first congress of Polish mathematicians in Lwów in the spring of 1927 and the second one in 1931 in Vilnius, which signified a willingness to cross the borders of national states. So is the professional interest more important or does scholarly work adapt to the current political needs of a nation? In the Czech case the academic field looked coherent in comparison to Poland in the 1930s, where aggressive behaviour of politically radical students against their Jewish schoolmates caused problems and threats for professors.

Slavic and Czech Geographers, Geologists, and Botanists

Another example in this paper are Slavic, or, more accurately Czech, geographers, geologists, and botanists and their academic networks. In the interwar period, they had distinctly differing interests. Some of them took part in scientific justification of Czechoslovakian borders as experts of the Czechoslovak government Office for Preparation of the Peace

¹⁰ Specific documents from the Second Congress of Slavic Mathematicians or the correspondence with Polish mathematicians are not in the personal collection of Miloslav Valouch at the MÚA AV ČR. The collection consists mainly of archival items from the period after the Second World War.

Conference or were Beneš's advisers at the Paris Conference.¹¹ Others started a career in diplomatic service. Geographer Daneš in the euphoria after the war expected the emerging Central European countries to exclude Germany from the overseas trade. As the first Czechoslovak consul in Sydney, he was actively involved in liaising Czech or South Slavic producers with salespeople in Australia, thus reducing the existing German contacts.¹²

Czech geography was strongly based on historical arguments for the placement of the Czechoslovak borders and it focused its research on defining the typical climatological features of the Czech or Slavic territories. Botanist Karel Domin, on the other hand, emphasised typically Bohemian and Moravian flora [*Domin 1918: 19–24*]. Geographer Viktor Dvorský in his 1918 book *Území českého národa* defined unique Czech geological features. The Czech people were supposed to be bound by these features to the Bohemian Lands as their only righteous owners. After the formation of the Czechoslovak Republic, the phrase “Czech people” was easily replaced with “Czechoslovak people” in the original texts with an explanation that Czechs and Slovaks had more things in common than they had differences [*Dvorský 1918: 31–35*]. Other handwritten scientific texts, found in personal collections, also confirm the conviction about the need for and the involvement in the matter of justifying Czechoslovak borders and common characteristics of the Slavic territory, in which ethnic Slavs reside.¹³ Thus defined academic cooperation is the focus of Maciej Górny's research. Górny has analysed the works of Polish geographers, such as Eugeniusz Romer, Stanisław Zakrzewski, Józef Rostański, and others. According to Romer, a typical feature of autochthonous Slavic settlements were beechwoods, which stretch from the foot of the Carpathian Mountains to the banks of the Dniester. Romer's Ukrainian colleague Stepan Rudnyč'kyj, professor of geography at the Lwów university, was of similar opinion and determined the area of Eastern Europe or Ukraine specifically based on botanical and climatological phenomena [*Górny 2019: 195–203*].

Another common feature scientifically substantiating the borders of the emerging countries were the Carpathian Mountains and the Slavic mountain culture (as opposed to the uncultured population of the Alps). Scientific research of the Carpathians and the cooperation on establishing national parks on both sides of the borders was especially successful between Czech and Polish geologists. Radim Kettner and Walery Goetel became the initiators of the Congress of Slavic Geologists and the foundation of the Carpathian Geological Association (in 1922 at an international geological congress in Brussels) [*Laskosz – Chodějovský 2019: 30*]. Kettner also regularly attended the Congress of Slavic Geographers and Ethnographers (1924 Prague, 1927 Cracow, 1930 Belgrade, 1936 Sofia). In Kettner's case, it is clear that he saw the foundation of Czech (Czechoslovak) school of geology as necessary for modern research on the territory of the new country.¹⁴ A more

¹¹ For example, a legal historian Jan Kapras was among the contributors to the maps of future borders of Czechoslovakia. Members of other committees included Viktor Dvorský, Karel Chotek, Radim Kettner, Adolf Černý, Lubor Niederle, Jan Koloúšek [*Vácha 2012: 37–50*].

¹² In Australia, “everybody knew that, although formally I was a subject of Austria-Hungary, I was even then anti-German” [*Daneš 1926: 109–118*].

¹³ Personal collection of V. Dvorský has very few of his works, but there are some shorter texts in the collection of Karel Domin. MÚA AV ČR, f. Karel Domin, inv. č. 85, 94, 155, 173.

¹⁴ He is also the author of the text which defines the interwar aims of the Czech geological school. MÚA AV ČR, collection Radim Kettner, inv. č. 2069, manuscript *Vývoj československé geologie a příbuzných věd od r. 1918*, 15 pages.

extensive development of geological disciplines after 1918 was possible due to practical economic reasons, as well as the fact that new institutions were needed in order to conduct the geological research on the territory of independent Czechoslovakia. The revolutionary event of the formation of Czechoslovakia played a significant role. The president of the Czechoslovak Academy of Arts and Sciences, a mineralogist Karel Vrba, held a meeting on 13 December 1918, where a project to found a National Geological Institute (NGI) of the Czechoslovak Republic was approved. Along with Vrba, its authors were Prof. Cyril Purkyně, Prof. František Slavík, Dr. Karel Hinterlechner and a young assistant Kettner.¹⁵ The Slovenian Hinterlechner was chosen by his Czech colleague as a vice-president of the NGI thanks to his knowledge of the central institution and his interest in the study of the crystalline basement of the Bohemian-Moravian Highlands. However, his involvement was not possible because of an agreement between Czechoslovakia and Yugoslavia not to take away talented experts from each other. The tension between the professional interest and state policy was evident.

Conclusion

The paper focuses on the question whether in natural science there is a unique relation to Slavic context and what the uniqueness consists in. This does not mean excluding formal sciences, but rather the uniqueness of academic contacts in relation to the field of study – the subject's problems and methods, or the common territories or natural and cultural characteristics. It can be concluded that in the transnational history of science it is necessary to more accurately distinguish between strategies and social communication of scientists from the fields of natural and formal sciences. To what extent is it a process applying to only one discipline in a given generation? Wasn't the process of defining new disciplines within a field of study in the end more important than Slavic or non-Slavic contacts? It is obvious that mathematicians tended to form their own networks at the expense of other disciplines.

The questions posed in the conclusion present an important perspective and context of the subject, since the original conditions and general geopolitical assumptions changed significantly after the Second World War, even among the generation presented in this paper. In the late 1930s and during the Second World War, Czech mathematicians (and of course not only them) tried to provide help or safety for their German Jewish colleagues or those who sought political asylum in Czechoslovakia. After the Second World War, this generation was much more focused on the renewal and expansion of the cooperation with Polish and Soviet mathematicians and in this spirit practically, but sometimes ideologically, raised their students. The common experience of this generation and their teachers was the closing of Czech universities in 1939 and the interruption of high school studies due to forced labour [Pavlíček 2020: 110–114]. The generational break in education was a real problem for preparing a future professorship. For acquisition of smart students of mathematics, a mathematical olympiade has been founded in Poland in 1949 according to Soviet inter-war example. The olympiade was quickly transferred to Czechoslovakia (1951) and then to other countries.

¹⁵ Ibidem, pp. 1–2.

Let us once again consider the meaning of adolescence as a stage of life at which basic *social circles* are formed and the generational self-definition takes place [Corsten 1999: 261]. The main experience of an adolescent is taking over the responsibility for oneself and the sign of modern times is the ability to create a primarily individual identity, different from the social identity defined by conventional methods such as role expectations etc.

Acknowledgements

The paper was written as a part of the OPUS research project of the National Science Centre, Poland, no. 2020/39/I/HS3/03589: Czechoslovak-Polish Scholarly Entanglements in the Cold War: Between High Politics and Individual Strategies.

Bibliography

Archive sources

- Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. (henceforth MÚA AV ČR), collection Luboš Perek, not sorted, transcript of an interview with Luboš Perek by T. W. Pavlíček, 6 December 2016.
 MÚA AV ČR, collection Miloslav Valouch, korespondence.
 MÚA AV ČR, collection Karel Domin, inv. č. 85, 94, 155, 173.
 MÚA AV ČR, collection Radim Kettner, inv. č. 2069, rukopis Vývoj československé geologie a příbuzných věd od r. 1918, typescript, 15 pages.

Literature

- Aubin, David – Goldstein, Catherine [2014]. Placing World War I in the History of Mathematics. In: Aubin, David – Goldstein, Catherine (eds.). *The War of Guns and Mathematics. Mathematical Practices and Communities in France and Its Western Allies around World War I* [History of Mathematics, Vol. 42]. USA: American Mathematical Society, pp. 1–56.
- Bečvářová, Martina [2016]. *Matematika na Německé univerzitě v Praze v letech 1882–1945*. Praha: Karolinum.
- Bečvářová, Martina [2019]. *Doktorky matematiky na univerzitách v Praze 1910–1945*. Praha: Karolinum.
- Borodziej, Włodzimierz – Górny, Maciej [2018]. *Der vergessene Weltkrieg. Europas Osten 1912–1923*. Darmstadt: Theiss.
- Brykczyński, Paweł [2017]. *Gotowi na przemoc. Mord, antysemityzm i demokracja w międzywojennej Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Congrès Polonais de Mathématiques [1937]. *Annales de la Société Polonaise de Mathématique* 16: 182–212.
- Corsten, Michael [1999]. Time of Generations. *Time & Society* 8 (2): 249–272.
- Daneš, Jiří Viktor [1926]. *Tři léta při Tichém oceáně. Díl I*. Praha: Fr. Borový.
- Domin, Karel [1918]. Odlíšnost květeny. In: Dvorský, Viktor. *Území českého národa*. Praha: Český čtenář, pp. 19–24.
- Duda, Roman [2007]. *Lwowska szkoła matematyczna*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Duda, Roman [2009]. Polskie Towarzystwo Matematyczne na tle dziejów. *Wiadomości Matematyczne* 45 (2): 241–279.
- Duda, Roman [2019]. *Historia matematyki w Polsce na tle dziejów nauki i kultury*. Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN.
- Durnová, Helena – Kotůlek, Jan – Žádník, Vojtěch [2017]. *Václav Hlavatý (1894–1969). Cesta k jednotě*. Brno: Masarykova univerzita.
- Dvorský, Viktor [1918]. Česká půda a lid. *Národopisný věstník československý* 13 (1): 31–35.

- Eckert, Michael [2005]. *The Dawn of Fluid Dynamics. A Discipline Between Science and Technology*. Berlin: Wiley-Vch Verlag.
- Folta, Jaroslav [1982]. *Česká geometrická škola. Historický analýza*. [Studie ČSAV, č. 9/1982] Praha: Academia.
- Górny, Maciej [2017]. *Kreślarze ojczyzn. Geografowie i granice międzywojennej Europy. Metamorfozy społeczne*, tom 11. Warszawa: Instytut Historii PAN.
- Górny, Maciej [2019]. Die Grenzen in Schrift. Wissenschaften vom Menschen und die Anfänge der Tschechoslowakei. In: Hanyš, Milan – Pavlíček, Tomáš W. (eds.). *Dějiny, smysl a modernita. K 75. narozeninám Miloše Havelky*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. – Fakulta humanitních studií UK, pp. 195–203.
- Janko Jan – Martínek, Jiří [2010]. Domin Karel. In: *Biografický slovník českých zemí 13*. Praha: Libri, pp. 304–306.
- Jastrzębski, Jarosław [2013]. *Państwowe Szkolnictwo Akademickie II Rzeczypospolitej. Zagadnienia systemowe*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Kohoutková, Zdeňka – Bečvář, Jindřich [2005]. *Vladimír Kořínek 1899–1981*. Praha: Ústav soudobých dějin AV ČR.
- Koutecký, Josef [2004]. Přírodovědec Bohumil Němec. In: Šmahel, František (ed.). *Učenci očima kolegů a žáků*. Praha: Academia, pp. 80–92.
- Kowalski, Oldřich [1993]. Věnováno Václavu Hlavatému. *Pokroky matematiky, fyziky a astronomie* 38 (2): 65–81.
- Kuratowski, Kazimierz [1981]. *Notatki do autobiografii*. Warszawa: Czytelnik.
- Kurzweil, Jaroslav [2013]. Medailon o Vojtěchu Jarníkovi (1897–1970). *Pokroky matematiky, fyziky a astronomie* 58 (4): 311–314.
- Laskosz, Joanna – Chodějovský Jan (eds.) [2019]. *Korespondence Waleryho Goetela s Radimem Kettnerem. Korespondence Walerego Goetla z Radimem Kettnerem*. Praha – Kraków: Masarykův ústav a Archiv AV ČR – Archiwum Nauki PAN i PAU.
- Lehto, Olli [1998]. *Mathematics without borders. A history of the International Mathematical Union*. New York: Springer.
- Leja, Franciszek (ed.) [1930]. *Sprawozdanie z I Kongresu Matematyków Krajów Słowiańskich*. Warszawa.
- Löwe, Benedikt [2015]. Die ersten beiden Hamburger DMV-Jahresversammlungen 1901 und 1928. In: Löwe, Benedikt – Niehaus, Hendrik (eds.). *Jahrestagung der Deutschen Mathematiker-Vereinigung, Freie und Hansestadt Hamburg, 21. bis 25. September 2015*. Hamburg: Verein zur Ausrichtung von Tagungen am Fachbereich Mathematik der Universität Hamburg, pp. 39–62.
- Mannheim, Karl [1972]. The Problem of Generations. In: Kecskemeti, Paul (ed.). *Essays on the Sociology of Knowledge*. Routledge, pp. 276–322.
- Matusik, Przemysław [2019]. Miasto i Uniwersytet. In: *Kronika miasta Poznania, Uniwersytetowi na stu-lecie* (1): 37–60.
- Middell, Matthias [2006]. Transnationale Geschichte als transnationales Projekt: zur Einführung in die Diskussion. *Historical Social Research* 31 (2): 110–117.
- Netuka, Ivan [1999]. Georg Pick – pražský matematický kolega Alberta Einsteina. *Pokroky matematiky, fyziky a astronomie* 44 (3): 227–232.
- Pavlíček, Tomáš W. [2017]. Kulturní výměna a zprostředkování obrazu Nového Zélandu. Fotografie českého geografa J. V. Daneše. *Český lid* 104 (4): 495–511.
- Pavlíček, Tomáš W. [2020]. Rozhovor s prof. Jaroslavem Kurzweilem. *Pokroky matematiky, fyziky a astronomie* 65 (2): 90–117.
- Schwarz, Štefan [1960]. Desiate výročie smrti prof. Karla Petra. *Pokroky matematiky, fyziky a astronomie* 5 (5): 598–603.
- Šimůnek, Michal V. – Kostlán, Antonín (eds.) [2013]. *Disappeared Science. Biographical Dictionary of Jewish Scholars from Bohemia and Moravia – Victims of Nazism, 1939–1945*. Červený Kostelec – Praha: Pavel Mervart – Kabinet dějin vědy ÚSD AV ČR.
- Štrbáňová, Soňa [2016]. *Holding Hands with Bacteria. The Life and Work of Marjory Stephenson*. Berlin: Springer.
- Těšínská, Emilie [2011]. Profilování teoretické fyziky na pražské univerzitě a vazby s pražským působením A. Einsteina před 100 lety. *Pokroky matematiky, fyziky a astronomie* 57 (2): 146–168.

- Tomeš, Josef [2016]. Benešův prezidentský protikandidát: politický profil profesora Bohumila Němce (1873–1966). *Moderní dějiny: časopis pro dějiny 19. a 20. století* 24 (2): 161–182.
- Vácha, Zdeněk [2012]. *Žádám Vás jako vynikajícího odborníka... Organizace odborných prací pro československou delegaci na mírové konferenci v Paříži v letech 1918–1919*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR.
- Woitschová, Klára – Jün, Libor [2019]. *Národní muzeum v éře Československa*. Praha: Národní muzeum.
- Zpráva. Druhý sjezd matematiků zemí slovanských v Praze [1934]. *Aktuárské vědy* 4 (4): 181–182.
- Zprávy. Druhý sjezd matematiků zemí slovanských [1935]. *Časopis pro pěstování matematiky a fyziky* 64 (6): 267–272.

Tomáš W. Pavlíček is an employee of the Institute of History of the Polish Academy of Sciences and a collaborator of the Masaryk Institute and Archives of CAS. In his work, he focuses on modern cultural and social history, history of religion, and history of science, with special emphasis on Czech and Polish contacts, academic networks, transfer of knowledge, and generational perspectives. He is also an external lecturer at the Department of Central European Studies at Charles University in Prague. He earned his PhD degree in 2016 from Charles University and LMU in Munich.

Children of the Enemy or the Future of Socialism? Being a Child of an American Soldier in Socialist Czechoslovakia

MICHAL KORHEL *

Deti nepriateľa alebo budúcnosť socializmu? Čo to znamenalo byť dieťaťom
amerického vojaka v socialistickej Československu?

Abstract: After the US Army liberated Czechoslovakia and consequently left the country at the end of 1945, local women started to give birth to children fathered by American soldiers. As a result of their multifaceted origin these children had to face various challenges in post-war Czechoslovakia. Not only did the perception of their fathers change from liberators to enemies of socialism. Being illegitimate, children of US soldiers also challenged traditional social values. In the case of mixed-race children, their different physical characteristics (e. g. skin color) could make them targets to manifestations of racism in Czechoslovak society. Based on an analysis of available archival sources, this study asks whether there was a specific state policy towards children of American soldiers. Furthermore, with the help of oral history interviews the study also examines the impact the various aspects of these children's origin had on their everyday life.

Keywords: children born of war; socialism; illegitimacy; racism; liberation of Czechoslovakia; US Army

DOI: 10.14712/23363525.2023.3

Introduction

When in spring 1945 the US Army entered Western and South-Western Bohemia they were greeted as liberators from Nazi occupation [Fischer – Kodet 2013: 141]. However, the perception of the US military presence on the territory of Czechoslovakia changed throughout the post-war years [Volf 2018: 242–259].¹ The cause in this shift in the interpretation of historical events was the Communist party of Czechoslovakia's (KSČ) assumption of power in February 1948. In order to consolidate power in the country and justify its own actions, political, social and economic changes were followed by alterations in the narratives of the past and the introduction of images of the enemy [Volf 2018: 242–243]. Moreover, the negative portrayals of the US and others supposedly threatening Czechoslovakia as well as socialism served the communist party to legitimize their own system of values [Palivodová 2012: 39–53; Nečasová 2020: 11]. In comparison to other images of the enemy in socialist Czechoslovakia such as those of the clergy or bourgeoisie, the hostile view of the US was most present in official public discourse [Nečasová 2020: 161]. As the main enemy of socialism, the negative image of the US was predominantly based on the country's contrast to the ideal of a socialist society. Concrete accusations included

* Michal Korhel, M. A., Department of History, Faculty of Arts, Jan Evangelista Purkyně University in Ústí nad Labem, Pasteurova 13, 400 96 Ústí nad Labem, Czech Republic. E-mail: michal.korhel@ispan.waw.pl

¹ For the image and perception of the US on the official level in socialist Czechoslovakia see also Volf 2017.

that of nationalism, racism, the exploitation of society as well as imperialism prevailing over democracy and personal freedom [Nečasová 2020: 233–234]. As a consequence, the US was no longer portrayed as liberators. Instead, their actions were characterized as anywhere between opportunistic and hostile towards Czechoslovakia.² Even though the US was, in fact, an external enemy of socialism, it became closely intertwined with the notion of an internal foe [Nečasová 2020: 161–162]. An inseparable part of the image of the enemy in state socialism is its counterpart, the “new socialist man” [Nečasová 2018: 31, 72–73; Nečasová 2020: 11]. This officially propagated ideal was meant to help individuals find their place within society, give them the feeling of being part of a bigger community and promise a brighter future [Nečasová 2018: 231]. Because of the US and other foes of state socialism, however, the purported bright future as well as the “new socialist people” themselves were in constant danger [Nečasová 2020: 11]. Although the images of the enemy were not firmly defined and also changed over time, they always served the communist party to create a clear distinction between “us” belonging to the socialist society and “them” fighting to overthrow it [Nečasová 2020: 12–13]. To protect the “us”, people perceived as enemies were persecuted, discriminated against and marginalized [Pažout – Portmann 2018].

When it comes to the stance of the US army liberating Czechoslovakia in 1945, they did not view the local population as enemies, as was the case in Germany or Austria [Fritz 2015]. This meant that private contacts between soldiers and local women were not prohibited. American soldiers organized dances, where the presence of local women was so desired that they were for instance even invited to travel to Austria to join a dance party in Linz, where the contact between US soldiers and local women was prohibited at the time [Peleška 2013].³ Such contacts could form the basis for intimate relationships and marriages.⁴ Thus, several months after the departure of the American troops from Czechoslovakia in November 1945, Czechoslovak women were giving birth to their children. As neither official nor unofficial statistics exist, it is impossible to determine the number of children fathered by US soldiers in post-war Czechoslovakia.⁵ Based on the available sources an educated estimate lies somewhere in the hundreds.⁶

² Following this logic, the aim of the US in 1945 was to make Czechoslovakia its dependent colony. Continuing the same rhetoric, American soldiers were said to have refused to help the Soviet army liberate Prague and instead intentionally caused destruction [Nečasová 2018: 194–195; Nečasová 2020: 163–165].

³ Additionally, e. g. the newspaper *Cue Em* published in Pilsen by the US army offered its reader a short Czech-English dictionary with phrases like “How about swimming with me this Sunday?” or “Do you mind if I keep you company?” See Conversation for two, *Cue Em*, 23 July 1945, p. 2.

⁴ Cf. Seznam žen provdaných za americké příslušníky, 3 September 1946, fond (f.) Národní výbor města Plzně, Archiv města Plzně. Of course, not all of the relationships between US soldiers and Czech women were of romantic nature. The author of this study came across only one reported case of a Czech woman raped by an American soldier. This by no means signifies that it was the only such case, but it suggests that it was not a common phenomenon on the Czechoslovak territory liberated by the US army. Cf. the case of Jana S., karta (k.) 153, USA spisy, válečné škody, f. Národní výbor města Plzně, AmP. On sexual violence committed by the US soldiers during and after the Second World War in Europe see e. g. Gries – Satjukow 2015; Roberts 2013.

⁵ In 1946 and 1947 the Ministry of Labour and Social Welfare asked local offices of youth welfare for a list of “illegitimate children of members of the allied armies” from their districts. However, neither the final list nor the responses of the local youth welfare institutions could be localized in the records of the ministry and various district youth welfare branches. Cf. Hlášení nemanž. dětí příslušníků spojeneckých armád and Soudní nemanželských dětí příslušníků spojených [sic!] armád, 7 October 1947, k. 24, inventární číslo (i. č.) 218, f. Česká zemská péče o mládež Brno (G110), Moravský zemský archiv (MZA).

⁶ According to the annual statistics of the Society for International Legal Protection of Youth in Czechoslovakia in Brno, which was the contact point for mothers trying to find the fathers of their children abroad and

Even though these children were born as children of liberators, their fathers' country of origin soon became the main enemy of socialist Czechoslovakia. At the same time, however, as children they presented a valuable asset to state authorities. After the KSČ assumed power in Czechoslovakia the socialist regime positioned itself in the tradition of modern nation states perceiving children as their symbolic capital [Korhel 2018].⁷ Thereby, children in general were perceived as a "national treasure".⁸ In the eyes of the KSČ children represented a new generation that was not affected by capitalism and would present the basis for power legitimization in the future [Knapík – Franc et al. 2018: 37–38]. As such they were to be brought up as "new socialist people" [Knapík – Franc et al. 2018: 37–38].⁹ Therefore, while the children of US soldiers had a direct connection the enemy of Czechoslovakia and state socialism as such, as children they also belonged a generation that would be brought up as the future of the new socialist society. Moreover, being born of a relationship with a US soldier did not only mean having a connection to the US or being of transnational origin. The origin of these children also had other aspects such as illegitimacy and race.

The offspring of US soldiers and women from the countries they liberated can be classified as "children born of war" (CBOW), a research area established at the beginning of the 2000s.¹⁰ Enhancing the understanding of CBOW and the challenges they experienced in the past this field of research aims at contributing to normative discussions and policies helping to (re)integrate CBOW into post-conflict societies [Mochmann 2017a: 340–341].¹¹ The different groups of CBOW are often perceived by states and/or society as "children of the enemy" because of their link to foreign and often also enemy soldiers in (post-) conflict scenarios [Lee 2017: 1–20; Mochmann 2017b]. Their association with a perceived enemy puts them at risk of having adverse experiences in different contexts of their lives, be it their family, their community or society at large.¹² However, research on CBOW in Eastern and Central Eastern Europe and in socialist countries in general is relatively scarce [Heidenreich 2017].¹³

Against this background the current study aims to examine what it meant for children in a state socialist country to be a child of an American soldier. The concept of CBOW

potentially getting them to pay alimonies, in the years between 1946 and 1949, the Society dealt with 90 cases regarding the USA. These numbers provide an incomplete picture as they do not include such women who did not seek to contact their children's fathers. Also, this kind of "investigation" was possible only if at least the father's name was known. For various reasons not all women confessed to having a child with a soldier of a foreign army. Therefore, the estimated number of these children is most certainly higher. Cf. Výroční zpráva za rok 1946, 1947, 1948 a 1949, k. 1. unprocessed inventory, f. Spolek pro mezinárodní právní ochranu mládeže v ČSR, MZA.

⁷ For children as symbolic capital in general see Winkler 2017: 102–108.

⁸ *Protokol IX. rádného sjezdu komunistické strany Československa: v Praze 25.–29. května 1949*. Praha: Ústřední výbor KSČ, 1949, p. 323.

⁹ On the concept of the "new socialist man" in Czechoslovakia see Nečasová 2018.

¹⁰ The definition of CBOW refers to a group of children born as a result of armed conflicts (usually) between local women and foreign soldiers. In the course of the last decade the definition of the category of CBOW was refined and adapted to the ongoing changes of warfare [Mochmann 2017a: 321, 324–325; Mochmann 2017b].

¹¹ See also CHIBOW Research Network (online). Available at: <<https://www.chibow.org>>.

¹² In post-conflict societies violations against their rights are common, as is their exposure to stigmatisation, discrimination, isolation as well as different forms of physical violence and psychological abuse [Lee 2017: 21–50; Mochmann 2017a: 337–339; Mochmann 2017b].

¹³ Some exceptions here are e. g. works of Barbara Stelzl-Marx [Stelzl-Marx 2017] and Maren Röger [Röger 2015]. Additionally, research is currently being conducted on CBOW in post-WWII Poland and the Soviet Union (focusing on Latvia and Lithuania) in the context of the CHIBOW Research Network.

together with the strongly negative portrayal of the US and therefore the fathers of these children in socialist Czechoslovakia can raise expectations of a rather negative perception of children fathered by US soldiers. Analyzing archival material from the Czechoslovak government as well as local authorities¹⁴ this study asks whether the Czechoslovak state followed a specific policy aimed at dealing with these children. Did their connection to the US have an impact on the way in which they were perceived and treated by state authorities? Moreover, with help of oral history interviews¹⁵ the lived experiences of children fathered by US soldiers will be examined. This not only allows for a differentiated analysis of the significance of various aspects of their origin such as illegitimacy or race,¹⁶ but also sheds light on the role of the social environment in their everyday lives. Finally, analyzing the treatment of children of American soldiers in socialist Czechoslovakia as well as their life stories allows to explore the perception of children in general as future citizens in state socialism.

As this study focuses on children born in the direct aftermath of the Second World War and their childhood, the examined timeframe is predominantly limited to the 1950s. Official sources regarding children of American soldiers, and generally regarding CBOW, in Czechoslovakia are rather scarce. This could be an indicator either of a problematic transmission of sources, or of the “ordinariness” of this particular group of children in the eyes of state authorities. In any case, it increases the importance of oral history interviews for the purpose of this study. It uses semi-structured interviews conducted by the author of the study. The personal accounts by children of US soldiers used as sources in the current article were created long after the events, when the authors were adults. While some doubts have been raised as for the authenticity of the “voice of children” collected from the memories of adults,¹⁷ studies working with oral testimonies about long-ago childhoods have been quite successful [*Michlic 2011: 484–499; Röger – Venken 2015: 199–220; Wolf 2007: 26*]. Nevertheless, dealing with this type of source, discretion is advised. It needs to be taken into consideration that adults use a different language than children when describing the same situations or experiences [*Röger – Venken 2015: 204; Wolf 2007: 26*]. Also, the process of remembering means a continual transformation and interpretation of experiences based on the author’s changing knowledge and environment [*Röger – Venken 2015: 204; Stephan 2004*]. The interviewee’s perception of their life stories could further have been affected by the change of political system in 1989 and their assessment of their own position within socialist society.¹⁸ Therefore, every personal account will be critically assessed in the contemporary context and compared with other personal accounts within

¹⁴ As it becomes apparent in the current study, the sources regarding children of American soldiers, but also generally regarding CBOW, in Czechoslovakia are rather scarce. The few documents dealing explicitly with CBOW originate predominantly from the records of local branches of the youth welfare [Okresní péče o mládež].

¹⁵ The author would like to thank Veronika Bednářová for arranging contacts with contemporary witnesses. In accordance with research ethics, in all of the interviews conducted by the author of this study the interviewees signed an informed consent.

¹⁶ In order to stress the differences between some children of American soldiers (born to soldiers of Afro-American, native American or Hispanic origin) and the majority of the Czechoslovak population in physical characteristics such as the skin color, this study intentionally uses race as a category of origin and not ethnicity.

¹⁷ E. g. Ludmilla Jordanova denies the existence of an “authentic voice of children” [*Roberts 2004: 425*].

¹⁸ On post-communist life story narratives in Central Eastern Europe see Mark 2010. For further information on Oral History and Society in Czechoslovakia after 1989 see e. g. Vaněk 2009: 10–17.

the same group. During the interviews it became clear that the negative experiences reported by the interviewees were not necessarily caused by their origin as children of American soldiers. Factors like e. g. the political persecution of parents¹⁹ need to be taken into consideration when analyzing the life stories of CBOW in the context of a socialist political system. Negative experiences reported by the interviewees that could be clearly linked to their persecution as children of political prisoners or people persecuted as so called “inner enemies” (e. g. members of the bourgeoisie, clergy and the so-called “kulaks”) of the communist party [Nečasová 2020: 11–12, 203–205] were not examined in the current study.

Being aware of the limited number of witness testimonies²⁰ this article should be understood as a case study. It aims to offer an insight into the life experiences of children fathered by American soldiers as well as processes and patterns that accompanied these children’s lives in socialist Czechoslovakia. Analyzing the state’s policy towards children and their experiences at the same time this study also attempts to shed more light on the impact images of the enemy had on individuals and their social environment in the context of socialist Czechoslovakia. Not least, by examining the situation and life experiences of CBOW in post-war Czechoslovakia this study also contributes to the understanding of CBOW in a little explored geographical and political context.

1. Children of American Soldiers as Future “Progressive Citizens”?

After the end of the Second World War the population of the re-established Czechoslovak state became the subject of nationalization²¹ with the aim of creating a nationally homogenized society of solely Czechs and Slovaks. This aim resulted in the forced expulsion of nearly three million German nationals from the country.²² Similarly to other European countries, children became an important part of Czechoslovak society’s post-war reconstruction.²³ As the example of children of mixed Czech-German origin shows, children in early post-war Czechoslovakia were exposed to a nationalization campaign and the question of their origin became crucial.²⁴ However, the plans to increase the population forced Czechoslovak officials to partially give up the ideal of a nationally homogenous

¹⁹ The research on political prisoners in socialist Czechoslovakia shows that political persecution was aimed not only at the regime’s opponents, but was also transmitted to their spouses and children [Halamová 2014: 15–19, 88–89; Kaplan 2005: 107, 113; Nečasová 2018: 231]. In the context of post-war Czechoslovakia, Jana Roubíková-Švehlová [2011] explored the fates of daughters of political prisoners.

²⁰ This study examines personal accounts of eight contemporary witnesses. The group of CBOW in general is considered to be a so-called “hidden population” [Lee 2017: 3]. Due to sensitive aspects of its members’ behavior or difficulty in distinguishing its members from other people it is complicated to locate the target population [Salganik – Heckathorn 2004: 194–195].

²¹ This study uses the term “nationalization” as an umbrella term for political as well as social efforts aiming at strengthening people’s identification with the nation-state [Venken 2014: 223].

²² In the course of the politics of “national cleansing” [národní očista] with the help of a newly established system of courts and tribunals foreign (most of all German) elements were to be removed from civil service positions. At the same time, it also targeted and excluded Czechoslovak citizens who were considered to be traitors or collaborators [Frommer 2005: 2; Spurný 2011: 11–12; Staněk 1991: 59–61; Zahra 2011: 196].

²³ While fighting the high mortality rates of newborns state authorities strived to repatriate as many children of Czech (or Slovak) origin who had been lost during the war as possible [Zahra 2011: 180, 187].

²⁴ In spite of initial disagreements among Czechoslovak state authorities children of mixed Czech-German origin were eventually considered to be Czech nationals and were to be treated as such [Korhel 2021; Zahra 2011: 174–175, 184–188].

society [Zahra 2011: 185–186, 197]. In practice this meant that while e. g. unaccompanied minors of solely German origin had to leave Czechoslovakia, children of nationally mixed Czech–German origin could stay together with their families [Staněk 1991: 171, 322]. Accordingly, children fathered by American soldiers in Czechoslovakia were born to a society where a child's national origin would decide about its fate.

Even though in the first post-war years Czechoslovak authorities did not approach children fathered by US soldiers as a separate group, in official sources these children appear as part of the group referred to as “illegitimate children of members of the allied armies”²⁵ As was the case for all children in early post-war Czechoslovakia, the legal status of children of US soldiers also depended on their nationality and citizenship status. Because most of the children fathered by US soldiers were born out of wedlock, they automatically received the nationality and citizenship of their Czech (or Slovak) mothers.²⁶ If their parents were married, however, the children received the husband's citizenship.²⁷ This was also the case when they were born to Czech (or Slovak) mothers and US soldiers beyond the border of Czechoslovakia, namely on the territory of occupied Germany and Austria.²⁸ Czechoslovakia aimed to repatriate as many Czech (or Slovak) children from occupied Germany as possible [Zahra 2011: 180]. Children born out of wedlock to Czech (or Slovak) mothers were therefore eligible for repatriation to Czechoslovakia. The cases of Kamila G. and Henriette V., who were both born from a relationship of a Czech mother and an American soldier in post-war Germany confirm that the above-mentioned practice was also implemented for children of US soldiers. Both children were later repatriated to Czechoslovakia²⁹ and considered to be Czech (or Slovak) nationals and Czechoslovak citizens.

²⁵ Hlášení nemanž. dětí příslušníků spojeneckých armád, 29 August 1946, k. 2, i. č. 41, signatura (sig.) II A/2, f. Okresní péče o mládež České Budějovice (A26), Státní okresní archiv (SOKA) České Budějovice. As Czechoslovakia was liberated not only by the US army, but also by the Soviet, Romanian and Polish armies, it can be assumed that there were also children born of relationships between the soldiers of other armies and local women. In the eyes of the Czechoslovak authorities all these children were addressed as one group.

²⁶ Cf. Ústavný zákon 236/1920 Sb. ze dne 9. dubna 1920, kterým se doplňují a mění dosavadní ustanovení o nabývání a pozbývání státního občanství a práva domovského v republice Československé, *Sbírka zákonů a nařízení státu československého* 46, (1920): 527–530; Ústavný zákon 152/1926 ze dne 1. júla 1926 o udelení štátneho občianstva československého niektorým osobám, *Sbírka zákonů a nařízení státu československého* 70, (1926): 639–640; the case of Luděk M., k. 8, sig. II B/1, f. Okresní péče o mládež České Budějovice (A26), SOKA České Budějovice; the case of Věra V., k. 539, i. č. 529, sig. 444, f. Okresní národní výbor Český Krumlov (39), SOKA Český Krumlov; the case of Manuela V., Okresní péče o mládež Kaplice, unprocessed inventory, f. Okresní národní výbor Kaplice (42), SOKA Český Krumlov.

²⁷ Accordingly, children fathered by US soldiers, who married their mother received father's US citizenship. Cf. e. g. the case of Alena Tycová (Alena Tycová, interview by Michal Korhel, 16 July 2019).

²⁸ Cf. Czechoslovak Children, Nationality Status and Repatriation, 21 September 1945, Dětský referát, k. 846, f. Ministerstvo práce a sociální péče – repatriace (1146), Národní archiv (NA) and Pátrání po dětech – otázka národnosti, 16 March 1946, *ibid.* The mothers of these children worked in Germany and Austria during the war as forced laborers or went there with evacuation transfers in the last months of the war. Children of forced laborers are not considered to be CBOW [Mochmann 2017a: 324–325]. Seen as this study examines the situation of children of American soldiers in post-war Czechoslovakia and many children born to Czech (and Slovak) nationals on the territory of the occupied Germany were later repatriated to Czechoslovakia, for the purpose of this study they will be considered as a one group. For an example of a woman of Czech (or Slovak) nationality coming to German with an evacuation transfer see e. g. Zápis o výpovědi sepsaný s Alžbětou M., 7 November 1953, inventární jednotka (i. j.) 466212, sig. TS-466212 MV, Archiv bezpečnostných složek (ABS).

²⁹ Cf. Henriette V., Child Tracing Division, Report of additional information, 1949, 6.3.2.1 / 84581888, ITS Digital Archive, Bad Arolsen and Kamila G., Child Tracing Division, Report of additional information, 1947, 6.3.2.1 / 84234185, ITS Digital Archive, Bad Arolsen.

Legally, being born to Czech (or Slovak) mothers insured children of US soldiers the same treatment by the authorities as children whose parents both were of Czech (or Slovak) nationality. In practice this meant that they were also eligible for social support from the authorities. As stated in the official directive of the Provincial Commission for Youth Welfare from March 1947, “illegitimate children of members of the allied armies are (...) to be considered as half-orphans after the father and are eligible for orphans’ pensions.”³⁰ Various cases of children fathered by American soldiers from South-Western Bohemia registered by the district youth welfare indicate the implementation of the above directive in practice.³¹

Children fathered by US soldiers need to be considered in different categories, according to their mothers’ citizenship. Children born out of relationships between US soldiers and women with German nationality on the territory of Czechoslovakia were to be considered based on the nationality of their mother and therefore as German nationals.³² As a consequence, Czechoslovak authorities decided that these children would be resettled together with their mothers. Because of their German nationality these children were excluded from any further support by the state.³³ In late 1946, however, the Ministry of Interior gave local authorities more leeway how to treat the CBOW (among them also children fathered by US soldiers) born to German mothers on the territory of Czechoslovakia.³⁴ Even though they had to respect the legal measures against German nationals in Czechoslovakia, the youth welfare authorities were now given the option to treat these children as Czechoslovak citizens as long as they believed the children were being raised “as Czechs”.³⁵ The more generous tone of the directive can be explained by the fact that it was issued at a time when the main phase of the “organized” resettlement of German nationals had already come to an end [*Staněk 1991: 228–229*]. In conclusion, children born to German mothers and American soldiers in Czechoslovakia were connected to the war-time enemy – in this case Germans. The figure of the American father did not affect their negative perception by Czechoslovak authorities.

While in the first post-war years children of US soldiers appear in official correspondence between central and local authorities together with children fathered by other allied soldiers, after the assumption of power by the communist party in 1948 they completely disappear from official sources. A similar development can also be observed in the case of other “children of members of the allied armies” as well as Czech-German children. The new Czechoslovak constitution of May 1948 offers a possible explanation of this

³⁰ Nemanželské děti příslušníků cizích armád, 3 March 1947, k. 2, i. č. 41, sig. II A/2, f. Okresní péče o mládež České Budějovice (A26), SOKA České Budějovice.

³¹ Cf. The case of Luděk M., SOKA České Budějovice, the case of Věra V., SOKA Český Krumlov and the case of Manuela V., SOKA Český Krumlov. The same records usually also include the name of the father – the US soldier. It is, however, not clear, whether the father officially acknowledged the paternity, or whether it was the mother who gave the father’s name to the authorities.

³² Cf. Nemanželské děti německých matek s vojiny spojeneckých armád, 17 July 1946, k. 168, i. č. 552, f. Česká zemská péče o mládež Brno (G110), MZA.

³³ Cf. *ibid.*

³⁴ Cf. Nemanželské děti německých matek a příslušníků spojeneckých armád – státní občanství, 21 December 1946, k. 162, i. č. 524, f. Česká zemská péče o mládež Brno (G110), MZA.

³⁵ Cf. *ibid.* The directive does not specify what it means “to be brought up as a Czech”. Based on the state’s policy towards Czech-German children in post-war Czechoslovakia it can be assumed that it means speaking Czech, attending Czech schools and having a positive attitude towards Czech nation [*Korhel 2018*].

phenomenon. Establishing the dictatorship of the proletariat had led to a change in the official party line. So-called “proletarian internationalism” prevailed over nationalism, which had dominated the country as well as the KSČ in the first post-war years [Rychlík 2018: 19–22; Spurný 2011: 157–158]. Therefore a child’s national origin was not supposed to be an obstacle in its everyday life or a cause of persecution by state authorities. Thus, the new constitution guaranteed children special protection and care regardless of their origin.³⁶

In comparison to the years directly after the Second World War, when state enemies were defined by their nationality, in socialist Czechoslovakia the enemy was now defined on political and ideological grounds [Mrůčka 2015: 194–195; Zavacká 2013: 245]. It does not seem that this change of course altered the way in which Czechoslovak authorities perceived the children fathered by US soldiers. That said, there were no systemic measures aimed at dealing with children fathered by US soldiers. This is particularly noteworthy considering the hardening image of the US as enemy of Czechoslovakia. It was in the 1950s when the negative propaganda towards the US reached its peak [Volf 2018: 252–253, 255].³⁷ The hostile image of the US was based not only on the contrast to socialism [Nečasová 2020: 166–176]. Official propaganda also transferred the negative image of the war-time enemy thus far reserved for Germany to the US [Nečasová 2020: 163; Zavacká 2013: 251–253, 259]. Allegedly, the US had secretly supported Nazi Germany and pursued fascist politics even after the Second World War [Nečasová 2020: 207]. This re-writing of official history took place, for example, in children’s literature [Nečasová 2020: 207]. Thus from a young age children were told about atrocities that were allegedly committed by the US army throughout Europe [Zavacká 2013: 251–252]. Moreover, after the outbreak of the Korean War in 1950, Czechoslovak visual propaganda used the conflict to dehumanize the Americans, for example by depicting them as being violent towards children [Volf 2018: 255]. Although for the communist regime the US were the main enemy, the same authorities did not introduce any systemic measures towards children fathered by American soldiers in Czechoslovakia, nor, in fact, did they pay any particular attention to this group of children.

The only context in which the children of partly American origin attracted the attention of Czechoslovak authorities were their applications for emigration. As the children of US soldiers usually had fathers and other relatives in western “capitalist” countries per their origin, they were directly affected by the strict travel and emigration policy of socialist Czechoslovakia [Rychlík 2007: 46–64].³⁸ In regard to children the correspondence between

³⁶ Cf. Ústavní zákon ze dne 9. května 1948 (online). Parlament České republiky. Poslanecká sněmovna. Available at: <http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html>. As the official document states, further legislation was supposed to provide details on how children’s origin was not supposed to put them at a disadvantage.

³⁷ First articles depicting a negative role of the US army in the Spring and Summer of 1945 appeared in the journal *Tvorba* in 1951. In the same year they were put together into a brochure and published by the *Svoboda* publishing house in edition of 50.000 copies. Further editions appeared with supplements in Slovakian (Pravda, 1951), Russian (Orbis, 1952) and Hungarian (Szikra, 1952). The second enlarged edition used in this study was published in 1953. See also Bartošek, Karel – Pichlík, Karel [1953]. *Američané v západních Čechách v roce 1945*. Praha: Mladá fronta, p. 4.

³⁸ See also the correspondence between the US embassy and the Czechoslovak Ministry of Foreign Affairs in the early 1950s, e. g. Žádost velvyslanectví USA o výjezdní povolení pro manželky a děti pěti amerických stat. příslušníků, 1954, k. 21, USA, f. Teritoriální odbory – tajné, 1945–1955, Archiv Ministerstva zahraničních věcí (Archiv MZV).

the Czechoslovak Ministries of Foreign Affairs and Interior shows that this policy followed the principle that “if possible (...) children who can be potentially brought up to become progressive citizens are not supposed to leave Czechoslovakia for capitalist foreign countries.”³⁹ The discussion between the two mentioned ministries followed an intervention of the American embassy in Prague petitioning to grant the wives and children of US citizens their requests to leave Czechoslovakia.⁴⁰ Such interventions took place only if the parents were legally married. As cases of other children of transnational origin and their families have shown, the Czechoslovak Ministry of Foreign Affairs was hesitant to issue departure permits for family members of foreign nationals fearing that they would not return to Czechoslovakia.⁴¹ Of course, children with partly American origin were not the only children who were being prevented from leaving the country. The fact that the communist regime wanted to keep them in Czechoslovakia indicates their equality with their peers in the eyes of state authorities. Moreover, the abovementioned quotation shows the authorities’ belief that these children could be brought up to be a valuable part of socialist society. This points to the importance of a child’s upbringing in the regime’s approach towards children, which was reflected in state policies in 1950s Czechoslovakia [*Knapik – Franc 2018: 67*]. As the example of Czech-German children shows, the authorities would intervene when they considered a child’s upbringing to be endangered [*Korhel 2018: 17–22*]. What was significant for the authorities was not only children’s social or ethical education, but also their patriotic upbringing that would prevent unwanted influence from family members, in this case German [*Korhel 2018: 17–22*]. The communist authorities followed the principle that “children are always supposed to be brought up in a way which would not need to be later corrected”.⁴²

In contrast to other European countries Czechoslovak authorities did not pay any particular attention neither to children of American soldiers nor to CBOW in general after the Second World War. In the early post-war years, when these children were born to mothers of Czech (or Slovak) nationality, they were treated equally to their Czech (or Slovak) peers. However, when their mother was a German national, they were treated the same as the rest of the German speaking population and consequently expelled from Czechoslovakia. The fact of having a US soldier as a biological father did not affect the way in which these children were perceived or treated by the state authorities. After the KSČ assumed power in the country, a child’s origin was not supposed to have any impact on its everyday life. Despite the strongly negative image of the US in socialist Czechoslovakia, children of American soldiers were not exposed to any adverse systemic measures. Just like their peers, children fathered by US soldiers were kept in the country to be brought up to become the “new socialist people”. Therefore, in state socialism children regardless of their national origin were considered to be a new generation brought up under the supervision of the communist party, a generation that would ensure the party’s future position of power.

³⁹ Žádost amerického velvyslanectví o výjezdni povolení manželkám a dětem pěti amerických příslušníků, 14 April 1954, k. 21, USA, f. Teritoriální odbory – tajné, 1945–1955, Archiv MZV.

⁴⁰ Cf. *ibid.*

⁴¹ Cf. Kateřina S. – žádost o povolení cesty do Velké Británie, 1955, k. 6, Velká Británie, f. Teritoriální odbory – tajné, 1955–1959, Archiv MZV and Otázka t. zv. britských manželek, 8 July 1955, *ibid.*

⁴² File no. 476, k. 1290, f. Ministerstvo vnitra (dodatky) (1075/6), NA.

2. Anti-American Tenor and Children's Social Environment

As mentioned before, the 1950s was a period of the strongest anti-American propaganda. Nevertheless, the previous section of this study has shown that communist authorities did not perceive children fathered by American soldiers as enemies or a potential threat to Czechoslovak society. However, oral history interviews conducted with ten "children" fathered by US soldiers offer a different perspective, one that includes insights into children's social environment. With the exception of Ivan Štampach, who had been adopted as an infant,⁴³ all the other nine interviewees recall negative experiences from their childhood that can be related to their origin. The current section examines the possible link between these children's negative experiences in their social environment, their partly American heritage and the anti-Americanism propagated by Czechoslovak authorities.

In order to ensure children's positive attitude towards the new regime child-rearing became of major interest to state officials and school education was considered to be an essential part of the system [*Knapík – Franc 2018: 67*]. School as an institution controlled by the state was supposed to teach and propagate the values and ideas set out by the state [*Pinkas 2014: 208*]. As a consequence, at school children of American soldiers, like all other children, were exposed to the communist perspective on the US and its role in the events of 1945.⁴⁴ It was also at school that children fathered by US soldiers report to have experienced adverse treatment because of their partly American origin.⁴⁵ Mrs. Tycová, born in Prague, recalls that her schoolmates called her "American cow".⁴⁶ The case of Mrs. Tycová is exceptional in that her parents were married. Consequently, she held US citizenship while living in Czechoslovakia with her mother after her father returned to the US.⁴⁷ The verbal abuse that she was reportedly exposed to was therefore evidently based on her connection to the US. According to Mrs. Tycová's testimony her classmates as well as her teachers knew about her origin and American citizenship.⁴⁸ Allegedly her classmates reproached her for paying less for the lunch as an American. As Mrs. Tycová further explains, she did have to pay less for the lunch in the school canteen. However, it was not because of her different citizenship, but rather because of her living only with her mother after her parents got divorced.⁴⁹ When compared with other testimonies of children fathered by US soldiers who do not recall similar experiences, it was Mrs. Tycová's US citizenship making her "different". Mrs. Tycová remembers to have experienced other forms of ostracization that she felt were linked to her being "different". In her first years at school she could not become a member of the pioneer movement,⁵⁰ which changed only after one

⁴³ Cf. Ivan Štampach, interview by Michal Korhel, 10 July 2020.

⁴⁴ Cf. e. g. Róber Bešta, interview by Michal Korhel, 21 November 2018, Aleš Kučera, correspondence between Aleš Kučera and Michal Korhel, 6 March and 3 April 2018, Tycová, interview and Manuela Valentová, interview by Michal Korhel, 6 March 2018.

⁴⁵ Two of the interviewees recall negative experiences at school that can be linked to the political persecution of their parents. Cf. Ludvík Kubík, interview by Michal Korhel, 6 July 2020 and Kučera, correspondence.

⁴⁶ Tycová, interview.

⁴⁷ Cf. *ibid.*

⁴⁸ Cf. *ibid.*

⁴⁹ Cf. *ibid.*

⁵⁰ According to the statutes of the pioneer movement, every boy and girl aged between 9 and 14 years could become a member of the movement. A special commission consisting of members of the relevant pioneer

of her teachers intervened.⁵¹ Moreover, Mrs. Tycová suggests in her testimony that after finishing elementary school her educational possibilities were limited.⁵² As Mrs. Tycová remembers that she was one of the best pupils in her class, there is reason to believe this discrimination was a systemic measure used by state authorities for children of political prisoners [*Roubíková-Švehlová 2011: 110–111*].

Jiří Lenc recalls a similar experience when his origin as a child of a US soldier limited his educational possibilities.⁵³ Planning to become a pilot, he applied to a relevant school, where the admission process consisted of various examinations. Mr. Lenc passed the first round. Leaving after the second round on the way back home he overheard a conversation. According to Mr. Lenc a military officer was saying: “Well there was one [applicant] here at the examination, who achieved the seventh best result. However, his father is an American, so he did not get in.” At that moment Mr. Lenc knew it was him. He assumes that it was the local national committee from his home town which informed the school.⁵⁴ As a different example of a child of Czech-German origin indicates, such “assessments” were a common part of the school admission process in socialist Czechoslovakia. The same example, however, also shows that local officials sometimes acted arbitrarily against the regulations established by the authorities in Prague [*Korhel 2021: 222–223*]. Consequently, the limitations of educational possibilities in the testimonies of Mrs. Tycová and Mr. Lenc should not necessarily be understood as systemic measures against children of American soldiers, but rather as a proactive initiative of local authorities affected by anti-American propaganda.

With the exception of Mrs. Tycová and Mr. Lenc there were no other testimonies clearly indicating a link between children’s negative experiences and their partly American origin. Even when these children challenged the official state narrative regarding the liberation of Western and South-Western Bohemia by the US army, they did not suffer any negative consequences. Róbert Bešta, who is the son of an Afro-American soldier, for example, recalls how his teacher, “said that we (in Pilsen) were liberated by the Russian army (...). I could not stand it anymore and I said: ‘And who am I, then?’”⁵⁵ Children of American soldiers in Czechoslovakia questioned the official narrative by their sheer existence – and in the case of Mr. Bešta, whose father was Afro-American, his heritage was undeniable. In other testimonies similar situations are described of a child of partly American origin openly disagreeing with the state supported perspective on the end of the Second World War in Western and South-Western Bohemia.⁵⁶ The teachers’ response to children challenging the official communist narrative varied. In the case of Mr. Bešta, the teacher apologized to him in front of the whole class.⁵⁷ In another case the mother was called to school.⁵⁸ However, none of the interviewees remembered any repercussions from

group assessed membership applications before deciding applications in a public vote. See *Ustanovení Ústředního výboru ČSM o pionýrské organizaci*. Praha: Ústřední výbor ČSM, p. 6.

⁵¹ Cf. Tycová, interview.

⁵² Cf. *ibid.*

⁵³ Cf. Jiří Lenc, interview by Michal Korhel, 17 November 2018.

⁵⁴ Cf. *ibid.*

⁵⁵ Bešta, interview.

⁵⁶ Cf. Kučera, correspondence and Tycová, interview.

⁵⁷ Cf. Bešta, interview.

⁵⁸ Cf. Tycová, interview.

the side of the school for questioning the official party-line on such an important topic as the liberation of Czechoslovakia.⁵⁹ One interviewee even states that the teacher ignored the official party version and taught them openly about the liberation of Czechoslovakia by the US army.⁶⁰

The re-written version of history was problematic in that there was proof of the actual events. However, in the majority of the examined cases, the anti-American tenor did not show its presumed effects. Only in the case of Mrs. Tycová the verbal abuse clearly referred to the child's partly American origin. This was also the only testimony of a "child" who received American citizenship after her parents got married. In comparison to the majority of other testimonies state authorities also treated her differently by limiting her educational possibilities after elementary school. Therefore, it could be assumed that the official anti-American tenor may have affected only those children fathered by a US soldier who also received their father's citizenship. At the same time, it needs to be stressed that these experiences are almost exclusively related to the ideologized environment of the school in state socialism and it was only a single interview suggesting the link between negative experiences and foreign citizenship. Outside of school, none of the children of American soldiers recalled any adverse experiences in public.⁶¹ One can conclude based on the limited amount of personal accounts this study works with that most of the children of American soldiers were not perceived or treated differently from their peers. However, the one mentioned case of negative experiences at school as a consequence of their American citizenship suggests that in particular contexts such as the school environment or a different citizenship, that adverse experiences could occur, if seldom. Moreover, it shows the necessity of further research based on a bigger sample of personal accounts.

3. Challenging Traditional as Well as Socialist Values

The assumption of power in Czechoslovakia by the communist party meant a major political change for the country. When the new regime started to shape society according to its ideology and concepts⁶² not only the structure of society, but also social values changed [Kaplan 2007: 5, 30]. Socialist society was progressive in that it regarded people as equal regardless of their gender or origin [Lišková 2018: 31], though those who did not fit in with the image of the new socialist society were persecuted relentlessly [Lišková 2018: 63–65]. In the context of family and children the new family law introduced the same rights for both parents and equalized legitimate and illegitimate children [Lišková 2018: 32–33; Wagnerová 2016: 93]. These changes were of great relevance for children of American soldiers, because as mentioned at the beginning of this study the origin of these children also had other aspects such as illegitimacy and race. These could affect children's everyday life and challenge the newly enforced system of values that was supposed to improve their situation.

⁵⁹ Cf. Kučera, correspondence and Tycová, interview.

⁶⁰ Cf. Štampach, interview.

⁶¹ Cf. e. g. Jiří Langmajer (sr.), interview by Michal Korhel, 13 February 2018, Lenc, interview and Tycová, interview.

⁶² In many contexts the political and social development in Czechoslovakia after 1948 can be seen as a continuity of processes that started already in the first post-war years [Spurný 2011: 337–340].

While not remembering any negative experiences related to their origin as a child of a US soldier one of the interviewees recalls being stigmatized, because of being an illegitimate child: “Can you imagine that someone tells you [as a child] that you are inferior? Today when an illegitimate child is born, it is considered to be normal. But before the war and shortly afterwards it was an awful shame.”⁶³ As they add, it were not only peers, but also adults within their community, who treated them this way.⁶⁴ Current research as well as contemporary sources indicate that similarly to other post-war societies in Europe, conceiving a child out of a wedlock in post-war Czechoslovakia challenged existing societal norms [Rákosník – Šustrová 2016: 159–164].⁶⁵ Even though the official perception of illegitimate children had improved since the end of the First World War [Rákosník – Šustrová 2016: 159], after the Second World War they still often met the disapproval of the community and were in fact disadvantaged because of their origin.⁶⁶ In Czechoslovakia there were discussions on governmental level about the equalization of legitimate and illegitimate children since the first post-war years.⁶⁷ As mentioned above, the legal status of children born out of wedlock was improved first in 1949 with a new family law. However, as there is only limited research on the situation of illegitimate children in post-war Czechoslovakia [Rákosník – Šustrová 2016], it is not clear what was the impact of this law on children’s everyday experiences.

Children fathered by US soldiers were mostly born out of wedlock. As the following additional examples show, their illegitimate origin had a strong potential to affect the perception of these children within their families and was often the cause for negative treatment. Manuela Valentová remembers how her grandmother forced her to pray for one hour every morning and evening with the explanation that her mother was “a whore”.⁶⁸ While she was praying, she had to put her hands together and hold them upwards in an uncomfortable position. This experience was so strong for Mrs. Valentová that during the interview she stated she could still feel how her hands had hurt at that time. She further described that while her relationship with her mother was good, that both her and her mother’s with her grandmother was strained. This culminated in physical abuse she suffered as a child at the hands of her grandmother.⁶⁹ Before Mrs. Valentová’s birth, her grandmother together with other relatives had tried to persuade her mother to give the child (Mrs. Valentová) up.⁷⁰ In her interview Mrs. Valentová mentioned that except for her mother, grandfather and an uncle the majority of her relatives did not like her. It is not clear what the background of this collective aversion was: the fact that her father was a US soldier or that she was born out wedlock. As research shows, being born out of wedlock could have a negative impact on a mothers’, but also children’s experiences. In

⁶³ NN, interview by Michal Korhel, 31 October 2021.

⁶⁴ Cf. *ibid.*

⁶⁵ For contemporary literature see also Pražák, František [1948]. *České dítě*. Praha: Melantrich, p. 16; or Svátek, Jan [1954]. *Komentář k zákonu o právu rodinném*. Praha: Orbis, p. 24.

⁶⁶ Cf. Pražák 1946: 16.

⁶⁷ Cf. Stenoprotokol 13. schůze, 2. října 1946 (online). Parlament České republiky. Poslanecká sněmovna. Available at: <<https://www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/013schuz/s013004.htm>>; Stenoprotokol 27. schůze, 12. prosince 1946 (online). Parlament České republiky. Poslanecká sněmovna. Available at: <<https://www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/027schuz/s027028.htm>>.

⁶⁸ Valentová, interview.

⁶⁹ Cf. *ibid.*

⁷⁰ Cf. *ibid.*

extreme cases the mother's violation of societal norms through engaging in premarital sexual relations culminated in stigmatization, which could be transferred onto their children [Lee 2017: 85–86; Rákosník – Šustrová 2016: 159–164].

Another interviewee, Jiří Langmajer (senior), experienced a similar situation. In his case, however, his origin additionally affected his relationship with his mother. She, in Mr. Langmajer's own words, "felt he had destroyed her life".⁷¹ As he remembers, other relatives made him feel like he did not belong to the same family. When Mr. Langmajer's mother later got married, his step-father did not accept him.⁷² In the interview Mr. Langmajer expressed sadness about not knowing his biological father and lacking a father figure in his life. He was treated differently from his step-brother and was even called names within his family such as "somebody else's brat".⁷³ He personally attributed this treatment to the supposedly negative perception of the affair his mother had had with his biological father. As they lived in a village, such a behavior was considered public nuisance.⁷⁴ In smaller villages there was less anonymity than in bigger cities such as Pilsen, the center of Western Bohemia. Accordingly, the experiences of illegitimate children born in urban settings can be different as the ones presented above.

The personal accounts of Manuela Valentová, Jiří Langmajer and the anonymous interviewee show that some of the experiences of children of American soldiers go beyond this particular group. The fact of being born out of wedlock exposed them to adverse experiences even within their own families. Although legitimate and illegitimate children were legally equalized in socialist Czechoslovakia, in their everyday lives they still faced negative treatment based on their illegitimate origin.

In 1966 a book called "We had a black classmate" (*Měli jsme ve třídě černouška*) was published in Czechoslovakia.⁷⁵ It tells the story of Pavel and his classmates depicting their joys and troubles at a Czech elementary school. Pavel stands out from his classmates because of his skin color, and is exposed to ostracization and verbal abuse from his peers. They call him "negro"⁷⁶ and tell him that he does not belong because of his being "black"⁷⁷. When Pavel comes home crying, his mother reveals his origin to her son: His father was a US soldier of Afro-American origin who had come to their town as a prisoner of war.⁷⁸ When Pavel returns back to school his classmates realize their misbehavior with the help of a teacher. They become a community, join the "pioneer movement", and go through the typical experiences of children under state socialism together.⁷⁹ The book ends with an appeal: "When you meet (mulattos like Pavel) at work, be friendly to them, help them if they need it, do not humiliate them, trust them and care about them. Our republic is their home, too. (...) And here we are all equal!"⁸⁰ While the book explicitly criticizes the US as

⁷¹ Langmajer (sr.), interview.

⁷² Cf. *ibid.*

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ Cf. *ibid.*

⁷⁵ Cf. Vobrubová, Anna G. [1966]. *Měli jsme ve třídě černouška*. Plzeň: Západočeské nakladatelství.

⁷⁶ *Ibid.*, p. 13.

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ Cf. *ibid.*, pp. 16–18.

⁷⁹ Celebrating International Worker's Day or listening to an elderly miner talking about the benefits of his profession. Cf. *ibid.*, pp. 52–57.

⁸⁰ *Ibid.*, p. 120.

being racist, it tries to show that Czechoslovakia is different in this regard, using Pavel's story as confirmation.⁸¹ At the same time, the request with which the book closes hints at the fact that mixed-race children of US soldiers could indeed face negative treatment from their social environment.

While the families knew about the circumstances of these children's conception, in public most of them could not be distinguished from their peers.⁸² There were, however, children of American soldiers whose origin was visible to their environment – soldiers of Afro-American, native American or Hispanic origin. Two of the subjects that were interviewed are not just of nationally mixed, but also mixed-race origin: Róbert Bešta is the son of an Afro-American and Manuela Valentová the daughter of a Mexican US soldier.⁸³ Contemporary official sources from Czechoslovak deny the existence of racism in socialist Czechoslovakia (and in state socialism in general) [Holečková 2013: 169]. In fact racism was a major factor stressed as negative characteristic of the American way of life in comparison to a state socialist society [Nečasová 2020: 171–175]. However, the experiences of exchange students from African and Arabic countries living in Czechoslovakia in the early 1960s indicate the opposite. Official reports also document racially motivated attacks or other negative treatment of these students within Czechoslovak society [Holečková 2013: 167–168; Holečková 2019: 166–170].⁸⁴ In analogy to the situation of foreign students in the context of the Czech part of socialist Czechoslovakia the negative perception of mixed-race children of US soldiers can be related to the ideal of national homogeneity from the early post-war years. The implementation of this ideal caused that everything non-Czech was perceived as suspicious [Holečková 2019: 174].

Even though the situation in socialist Czechoslovakia cannot be compared to the systematic racial discrimination in the US at that time, racism in Czechoslovakia could affect the everyday life of mixed-race children, including children of US soldiers. As the testimonies of Mr. Bešta and Mrs. Valentová indicate, having a different skin color made them both targets to verbal abuse from their peers at school.⁸⁵ They were called names like “half-breed”⁸⁶ or “negro”⁸⁷ that were evidently based on their racial origin. Mr. Bešta states that manifestations of racism accompanied him his whole life.⁸⁸ Their complexion also made their partly different origin visible to the public at large. In his interview Mr. Bešta additionally explains his classmates' antagonistic behavior towards him through the influence their parents had on them. According to him, their parents would have been afraid

⁸¹ Cf. *ibid.*, pp. 102–103.

⁸² Not all of the children of US soldiers knew about their biological father from early childhood. Rather, some contemporary witnesses learned about their origin only during youth or adulthood. We can assume that others may never have known about their biological fathers. Cf. e. g. Langmajer (sr.), interview, Kubik, interview, Kučera, correspondence and Štampach, interview.

⁸³ Cf. Bešta, interview and Valentová, interview.

⁸⁴ A similar situation can be observed at the same time in the Soviet Union, where the first African students arrived in 1959. On an everyday basis they were subjected to racially motivated maltreatment, some of which can be categorized as hate crimes. In contrast to Czechoslovak officials, Soviet authorities did not deny the existence of racism as such. However, they tried to marginalize it as a rare occurrence and related this kind of criminal behavior to the pre-socialist period [Hessler 2006: 35–39, 62].

⁸⁵ Cf. Bešta, interview and Valentová, interview.

⁸⁶ Valentová, interview.

⁸⁷ Bešta, interview.

⁸⁸ Cf. Bešta, interview.

of potential negative consequences that a friendship between their children and a child of visibly American origin (dark skin color) could entail.⁸⁹ Another interview partner, Jarmila Chromiaková, recalls how her schoolmate, a US child of mixed-race origin, was treated by her peers in Pilsen. Allegedly, she was called “negress” and other children threw stones at her.⁹⁰ Interestingly, Mrs. Chromiaková herself was a child of a US soldier as well. However, at that time she did not know about her biological father. This shows that most of the children of American soldiers could stay hidden within Czech post-war society, while mixed-race children did not have that possibility and could face negative treatment from their community. It is not always clear what was the motivation behind the negative treatment of children fathered by US soldiers. E. g. in the case of Mr. Bešta, who was exposed to verbal abuse at school and perceived ostracization in class, it most likely was a combination of racism and socialist anti-Americanism.

Children fathered by US soldiers were not only of nationally mixed origin. They were often born out of wedlock and sometimes from a mixed-race relationship. Both these factors could challenge norms of a traditional society where “otherness” raised suspicion. With the socialist government coming to power, a new system of values was enforced in Czechoslovak society, which was supposed to entail the equal treatment of its members. While the government had control over the legal implementation of these values, traditional ideas of morality often prevailed within Czechoslovak society. Consequently, these children could be marked by social stigma causing further negative experiences within children’s social environment. An illegitimate or mixed-race background was, naturally, not limited to the group of children fathered by US soldiers. Thus the experiences of children fathered by American soldiers offer an insight more generally into the childhood of disadvantaged groups in socialist Czechoslovakia.

Conclusion

When the new political system was introduced in Czechoslovakia by the KSČ in February 1948, the communist party needed to consolidate power in the country and legitimize its actions. In order to do so the KSČ made use of propaganda images of a supposed enemy threatening the country, its people and the whole state socialist system. The most dominant of these hostile images was the one of the US, thus portraying it (and everything linked to it) as the greatest danger for Czechoslovakia. While spreading fear and distrust within Czechoslovak society, state officials at the same time propagated the ideal of the “new socialist man”, promising a better future under the new leadership. The nationalization campaign of the first post-war years aiming at a nationally homogenized society as well as the propagated dichotomy of good and evil in socialist Czechoslovakia strengthened the negative image of the “other”. Children fathered by US soldiers were “different” in a number of aspects resulting from their origin. Being born from relationships between American soldiers liberating Czechoslovakia and local women after the Second World War these children were of nationally mixed origin. In those cases in which the parents

⁸⁹ Cf. Bešta, interview.

⁹⁰ Cf. Jarmila Chromiaková, interview by Michal Korhel, 3 December 2021.

married the child received US citizenship. Otherwise, as illegitimate children, they got their mother's nationality and citizenship. Depending on the race of their biological fathers, children's physical characteristics such as skin color could differ from the ones of their peers. Not least the authorities' perception of their mothers, step-fathers or other relatives could make these children the "other" in their social environment.

In socialist Czechoslovakia and state socialism in general the children were to be brought up as future "progressive citizens" – the "new socialist people". In accordance with the new constitution, this process was not supposed to be affected by children's origin. Correspondingly, state authorities perceived and treated the majority of children fathered by US soldiers in the same way as their peers. The fathers of these children as well as the negative perception of the US had no impact on authorities' stance towards these children. Czechoslovak officials in fact did not even develop any particular policy in dealing with these children. Absent US soldiers as fathers had no impact on the way how their children would be brought up in Czechoslovakia. As the symbolic capital of the country and the communist party at the same time children were a fundament of the future socialist society. The authorities' treatment of various children of US soldiers in different ways shows the authorities' belief in the success of socialist upbringing. Therefore, not children's origin, but their upbringing constitutes a dominant factor affecting childhood in state socialism.

Even though, according to the authorities' stance towards children fathered by American soldiers, the majority of them were not supposed to experience any negative consequences due to their origin, in practice they could be exposed to verbal abuse and ostracization because of various aspects of their origin. The available sources suggest that their perceived link to the US as the main enemy of state socialism surprisingly did not have any negative repercussions on the everyday lives of these children. At the same time, however, there could be context-dependent exceptions such as in the case of children with American citizenship. These could experience negative treatment at school, an ideologized state institution. Therefore, state propaganda and in particular notions of the enemy affected the children's social environment and set the conditions for their maltreatment.

As the sources, in particular the personal accounts of children fathered by US soldiers, further show it was not the link to the "enemy" of Czechoslovakia or state socialism in general that made children of US soldiers probable victims of maltreatment. As some of these children experienced, other aspects of their origin like illegitimacy or race challenged the norms of Czechoslovak society in the 1950s and beyond. Although in theory in a socialist society neither of these two aspects was supposed to cause any negative consequences, for these children illegitimacy as well as race could become a social stigma resulting in abuse and ostracization.

Being a child of an American soldier in socialist Czechoslovakia meant to have multiple aspects of origin that distinguish an individual from the society's majority. Every single aspect of these children's origin presented in this study could lead to adverse experiences in their contemporary context. Not all of these aspects, however, are limited only to children of American soldiers. As such the phenomena described in the current study indicate further research topics regarding the "other" children missing in the official discourse of socialist Czechoslovakia.

Acknowledgements

The author would like to thank Frank Henschel, Jan Randák and Martina Winkler for their helpful comments on this article. The study was written within the research network Children Born of War: Past, Present and Future that has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under the Marie Skłodowska-Curie grant agreement No 642571.

Bibliography

- Fischer, Petr – Kodet, Roman [2013]. Americans in West Bohemia in 1945. *West Bohemian Historical Review* 3 (1): 138–155.
- Fritz, Regina, et al. [2015]. "Guter Dauerpflegeplatz gesucht." Kinder afro-amerikanischer GIs und österreichischer Frauen in der Besatzungszeit. In: Satjukow, Silke – Stelzl-Marx, Barbara (eds.). *Besatzungskinder. Die Nachkommen alliierter Soldaten in Österreich und Deutschland*. Wien et al.: Böhlau Verlag, pp. 207–217.
- Frommer, Benjamin [2005]. *National Cleansing. Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gries, Rainer – Satjukow, Silke [2015]. "Bankerte!" *Besatzungskinder in Deutschland nach 1945*. Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag.
- Halamová, Veronika [2014]. *Politické procesy v Československu 1949–1953: nástroj legitimizace komunistického režimu a homogenizace společnosti*. Ostrava: Moravapress.
- Heidenreich, Gisela [2017]. Leerstelle Osteuropa. In: Heidenreich, Gisela (ed.). *Born of War – vom Krieg geboren. Europas verleugnete Kinder*. Berlin: Ch. Links Verlag, pp. 335–337.
- Hessler, Julie [2006]. Death of an African Student in Moscow. *Cahiers du monde russe* 47 (1–2): 33–63.
- Holečková, Marta E. [2013]. Konfliktní lekce z internacionalismu. Studenti z „třetího světa“ a jejich konfrontace s českým prostředím (1961–1974). *Soudobé dějiny* 20 (1–2): 158–175.
- Holečková, Marta E. [2019]. *Příběh zapomenuté univerzity: Universita 17. listopadu (1961–1974) a její místo v československém vzdělávacím systému a společnosti*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Kaplan, Karel [2007]. *Proměny české společnosti (1948–1960), Část první*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny.
- Kaplan, Karel [2005]. Politické procesy 50. let v Československu. In: Foitzik, Jan – Pernes, Jiří (eds.). *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „Případ Slánský“*. Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, pořádáné ve dnech 14.–16. dubna 2003 v Praze. Brno: Prius, pp. 107–114.
- Knapík, Jiří – Franc, Martin, et al. [2018]. *Mezi pionýrským šátkem a mopedem: děti, mládež a socialismus v českých zemích 1948–1970*. Praha: Academia.
- Korhel, Michal [2018]. Český citíř, ľudovodemokraticky myslieť! Štátna politika voči česko-nemeckým deťom a ich rodinám v prvých rokoch socialistickej diktatúry. *Historie – Otázky – Problémy* 10 (2): 11–25.
- Korhel, Michal [2021]. Children as “collateral damage” of nationalisation campaigns? The persecution of “nationally unreliable” persons in Czechoslovakia after the Second World War. In: Lee, Sabine – Glaesmer, Heide – Stelzl-Marx, Barbara (eds.). *Children Born of War. Past, Present and Future*. London – New York: Routledge, pp. 212–231.
- Lišková, Kateřina [2018]. *Sexual Liberation, Socialist Style: Communist Czechoslovakia and the Science of Desire, 1945–1989*. New York: Cambridge University Press.
- Lee, Sabine [2017]. *Children Born of War in the Twentieth Century*. Manchester: Manchester University Press.
- Mark, James [2010]. *The Unfinished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*. New Haven: Yale University Press.
- Michlic, Joanna B. [2011]. “The War Began For Me After the War.” Jewish Children in Poland, 1945–1949. In: Friedman, Jonathan (ed.). *The Routledge History of the Holocaust*. London: Routledge, pp. 484–499.

- Mochmann, Ingvill C. [2017a]. Children Born of War – A Decade of International and Interdisciplinary Research. *Historical Social Research* 42 (1): 320–346.
- Mochmann, Ingvill C. [2017b]. Reflections on the Definition and Categorization of “Children Born of War”. *Acta Medica Academica* 46 (2): 180–181.
- Mrňka, Jaromír [2015]. *Svéhlavá periferie: každodennost diktatury KSČ na příkladu Šumperska a Zábřežska v letech 1945–1960*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.
- Nečasová, Denisa [2018]. *Nový socialistický člověk: Československo 1948–1956*. Brno: Host.
- Nečasová, Denisa [2020]. *Obrazy nepřítelů v Československu 1948–1956*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Palivodová, Eva [2012]. Obrazy nepřátel. Vnější nepřátelé v československé komunistické propagandě v letech 1948–1956. *Historie – Otázky – Problémy* 4 (1): 39–53.
- Pažout, Jaroslav – Portmann, Kateřina (eds.) [2018]. „Nechtění“ spoluobčané. *Skupiny obyvatel perzekvovaných či marginalizovaných z politických, národnostních, náboženských i jiných důvodů v letech 1945–1989*. Praha – Liberec: Ústav pro studium totalitních režimů, Technická univerzita v Liberci.
- Peleška, Michal [2013]. *Americká armáda v Plzni 1945 a její obraz v dobovém tisku*. Diploma thesis. Západočeská univerzita v Plzni, Filozofická fakulta.
- Pinkas, Jaroslav [2014]. Propaganda, škola, normalizace. Didaktické využití normalizační propagandy. In: Pažout, Jaroslav (ed.). *Informační boj o Československo/v Československu (1945–1989)*. Praha – Liberec: Ústav pro studium totalitních režimů, Technická univerzita v Liberci, pp. 208–223.
- Rákosník, Jakub – Šustrová, Radka [2016]. *Rodina v zájmu státu: populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Roberts, Benjamin B. [2004]. History of Childhood. Europe. In: Fass, Paula S. (ed.). *Encyclopedia of Children and Childhood*. New York: Macmillan Reference, pp. 422–426.
- Roberts, Mary L. [2013]. *What soldiers do: sex and the American GI in World War II France*. Chicago: University of Chicago Press.
- Röger, Maren [2015]. *Kriegsbeziehungen Intimität, Gewalt und Prostitution im besetzten Polen, 1939 bis 1945*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Roubíková-Švehlová, Jana [2011]. *Dcery nepřátel státu: psychologický odkaz*. Praha: Columbus.
- Rychlík, Jan [2007]. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Rychlík, Jan [2018]. Kdo patřil a kdo nepatřil do československého (pracujícího) lidu. In: Pažout, Jaroslav – Portmann, Kateřina (eds.). „Nechtění“ spoluobčané. *Skupiny obyvatel perzekvovaných či marginalizovaných z politických, národnostních, náboženských i jiných důvodů v letech 1945–1989*. Praha – Liberec: Ústav pro studium totalitních režimů, Technická univerzita v Liberci.
- Stelzl-Marx, Barbara [2017]. Wehrmachtskinder in der Sowjetunion. Die vergessenen Sekundäröffer des Zweiten Krieges. In: Heidenreich, Gisela (ed.). *Born of War – vom Krieg geboren. Europas verleugnete Kinder*. Berlin: Ch. Links Verlag, pp. 338–359.
- Salganik, Matthew J. – Heckathorn, Douglas D. [2004]. Sampling and estimation in hidden populations using respondent-driven sampling. *Sociological Methodology* 34 (1): 193–240.
- Spurný, Matěj [2011]. *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha: Antikomplex.
- Staněk, Tomáš [1991]. *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha: Academia – NV.
- Stephan, Anke [2004]. *Erinnertes Leben: Autobiographien, Memoiren und Oral-History-Interviews als historische Quellen. Digitales Handbuch zur Geschichte und Kultur Russlands und Osteuropas* (online), Band 10, Das Forschungsportal zu Ost-, Ostmittel- und Südosteuropa. Available at: <<https://epub.uni-muenchen.de/627/1/Stephan-Selbstzeugnisse.pdf>>.
- Vaněk, Miroslav (ed.) [2009]. *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny*. Academia: Praha.
- Venken, Machteld – Röger, Maren [2015]. Growing Up in the Shadow of the Second World War: European Perspectives. *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 22 (2): 199–220.
- Venken, Machteld [2014]. Nationalisation Campaigns and Teachers' Practices in Belgian–German and Polish–German Border Regions (1945–1956). *Nationalities Papers* 42 (2): 223–241.

- Volf, Darina [2018]. Constructing New Friends and Enemies: Rewriting Czechoslovak History after the Communist Takeover. In: Mroziak, Agnieszka – Holubec, Stanislav (eds.). *Historical Memory of Central and East European Communism*. New York – London: Routledge, pp. 242–259.
- Volf, Darina [2017]. *Über Riesen und Zwerge: Tschechoslowakische Amerika- und Sowjetunionbilder 1948–1989*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wagnerová, Alena [2016]. Women as the Object and Subject of the Socialist Form of Women's Emancipation. In: Jusová, Iveta – Šiklová, Jiřina (eds.). *Czech Feminisms: Perspectives on Gender in East Central Europe*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press, pp. 77–94.
- Winkler, Martina [2017]. *Kindheitsgeschichte. Eine Einführung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wolf, Diane L. [2007]. *Beyond Anne Frank: Hidden Children and Postwar Families in Holland*. Berkeley, California: University of California Press.
- Zahra, Tara [2011]. *The Lost Children. Reconstructing Europe's Families after World War II*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Zavacká, Marína [2013]. Kto je náš a kto je Nemec? Lojálny československý občan a „nemeckosť“ v rokoch 1948–1956. *Acta Universitatis Carolinae Studia Territorialia* 13 (1–2): 237–260.

Michal Korhel is a research assistant at the Institute of Slavic Studies at the Polish Academy of Sciences exploring resettlement cultures in Poland and Slovakia after 1945. He is also a PhD student at the Jan Evangelista Purkyně University in Ústí nad Labem and the Augsburg University. His main research interests are the history of childhood, memory studies and cultural studies.

How Many Welsh, Sámi, Sorbs ... Are There? Numeric Data on Ethnicity and Language Speakers as Controversial Phenomenon

LEOŠ ŠATAVA*

Kolik je Velšanů, Sámů, Lužických Srbů...? Početní údaje o etnicitě
a mluvčích jazyka jako diskutabilní fenomén

Abstract: In connection with professional texts, statistics, encyclopedic entries or other information about ethnic communities, data on their abundance are also commonly mentioned. However, an apparently straightforward fact as *ethnicity/ethnic identity*, seemingly easy to measure exactly, is highly debatable, as it hides a number of pitfalls and difficult-to-answer questions; it is also easy to manipulate and misuse politically. The same applies to the no less vague and difficult-to-measure phenomena of *knowledge/use of language or mother tongue* and their registration. The main emphasis of the text is on the current specific problems of ethnic and linguistic records, which are documented and analyzed: 1/ at a general level; 2/ on several current examples of European minority ethnic groups (Welsh, Sámi, Sorbs, Kalmyks, Rusyns). The tradition of ethnic/linguistic censuses is strong especially in Central and Eastern Europe. The author documents this fact on the Czech example, which is still based on the Austro-Hungarian model. It follows from the above that the standard publication of results of ethnic and linguistic censuses – despite their widespread and apparent exactness – must be received, due to the controversial dimension present, with considerable caution.

Keywords: Ethnic censuses; language censuses; ethnolinguistic minorities in Europe; Czech example; case studies

DOI: 10.14712/23363525.2023.4

Introduction¹

In the context of technical texts, statistics, encyclopedia entries or other types of information about ethnic and linguistic communities, data on their numbers are usually also given. Nevertheless, the phenomenon of *ethnicity/ethnic identity*, seemingly easy to quantify with accuracy and hardly any problems, is highly questionable as it involves many pitfalls and questions difficult to answer; it is also easy to manipulate and misuse politically.

Although the given issue is not among the most frequent in the field of social science texts, it does not mean that attention is never paid to it. It applies both to the solely scientific production over the past two decades [Kertzer – Arel 2001; Laversuch 2007; Sebba 2018] and to, i.a., materials of (inter)national organizations and institutions [UNECE 2015].² In

* Prof. PhDr. Leoš Šatava, CSc., Ústav etnologie FF UK, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1; Katedra etnologie a mimoeurópskych štúdií FF UCM, Námestie J. Herdu 2, 917 01 Trnava. E-mail: Leos.Satava@ff.cuni.cz; leos.satava@ucm.sk

¹ The immediate impulse to drafting the paper was the text [Ela 2010].

² The mentioned text explicitly states: “Ethno-cultural characteristics generally have a subjective dimension as there is often no common understanding as to what ‘characteristic’ or ‘concept’ is really being measured in any

the given context, one of the significant conclusions is the claim that “ethnicity is multi-dimensional and is considered to be more of a process than a static concept, and so ethnic classification should be treated as dynamic with movable boundaries. This may mean that classifications of ethnic categories will change between censuses which, while mirroring society at any one time, may lead to a degree of non-comparability between one census and another” [UNECE 2015: 149].

Still, a number of questions in this field remain hinted at rather than answered. Study of ‘the classics’ of the theory of ethnicity and nationalism – e.g. texts by E. Gellner [Gellner 1983; Gellner 1997], the concept of imagined communities by B. Anderson [Anderson 1983] or the work of M. Hroch [Hroch 2015] – can be used only indirectly in analyzing the validity of ethnic/linguistic censuses. However, in the study and interpretation of ethnolinguistic identities (whether primordialist or ‘imaginary’), presented in censuses, it is necessary to look for one’s own prisms and procedures, compare, differentiate, avoid political influences and look carefully into the past as well.

Unlike the early centralised Western European countries, in which the form of “political nation” prevailed, the idea of an ethnically defined modern nation on a linguistic and cultural basis prevailed in Central and Eastern Europe³ during the 19th century. In that age of the onset of nationalism and the ongoing *national revivals*, the idea of an empirically comprehensible and relatively easy to detect phenomenon of *ethnicity* (i.e., of ethnic belonging) on and of entire collectivities was also being formed. Although these objectivist (essentialist) approaches, which predominated until the middle of the 20th century, persist in many ways to this day, it is more than obvious that this category is difficult to define, and, above all, variable. In many cases, it combines biological attributes with often only very vague and almost always problematically compatible ethnic, linguistic, cultural, or even emotional levels.

Within the context of the ethnic community understood as an ‘agelong’ and essential category, identification, based, in the spirit of primordialism, on a seemingly *objective* phenomenon of the (biological-cultural) origin, is one outmost point of efforts at defining the concept of ethnic identity (frequently affected by political concerns and conflicts). The results of (ethnic) censuses, which can be even taken as *technologies of truth production* [Urla 1993: 819], should be its exact expression. Despite the long dominance of this approach, however, its weaknesses have manifested themselves over time in comparison with modernist views – among other things, the unrealistic static nature of the primordialist model ignoring constructivist, situationalist or instrumentalist views on the issue – developed by the social sciences community since the 1960s.⁴ The new prisms emphasized, among other things, the possibility of a pluralistic or fluctuating ethnic identity, and admitted multiple identities; at the same time, however, the boundaries of ethnicity (and thus the possibility of a trouble-free registration of members of the ethnic community) grew

particular census. Moreover, different countries will adopt different concepts and definitions. The ethno-cultural characteristics may also be politically sensitive and may apply to very small, yet identifiable, populations. Members of certain minority groups may be particularly vulnerable to discrimination on the grounds of ethnicity, religion, or language. However, the free and open declaration of respondents should be of essential importance” [UNECE 2015: 148].

³ In the text, the countries in which the concept of “nation” on a linguistic and cultural basis gained ground in the 19th century are viewed as “Central- and Eastern Europe”.

⁴ The paper [Barth 1969] is usually considered an important cornerstone.

loose and blurred further. Therefore, it is obvious that the nomothetic approach displays its considerable limits in this case.

Related to the changes in perceiving the phenomenon of ethnicity and its forms, a number of changes have been under way since about the turn of the 21st century. In the academic field, a marked shift has occurred away from the rather generalising theses of the “founding fathers” of modernist, or in other words, ethnicist approaches [Barth 1969; Anderson 1983; Gellner 1983; Hobsbawm – Ranger 1983; Smith 1986; Gellner 1997]. Innovative, “postmodern” views and schemes come into existence responding to the changes in forma and ethnic perceptions over the time [Brubaker 2004; Vertovec 2007] or educated comparative eclectic popularisation of the topic of ethnicity and nationalism [Eriksen 1993/2002]. However, in spite of the aforementioned development, a (subliminal) primordialist or perennialist perception of the phenomenon of ethnicity in the spirit of “primordial sentiments” [Geertz 1973] or “banal nationalism” [Billig 1995] still persists in everyday popular practice of European populations

Due to problems associated with the concept and definition of ethnicity defined by *consciousness*, the no less fuzzy and difficult-to-measure phenomenon of **language** has prevailed – but defined differently as: *mother tongue*,⁵ *native*, *first*, *home*, *spoken*, *most frequently used* or *communal language*, in the form of *knowledge*, etc. [Moore et al. 2010]. However, even these data are almost always subjective, because within the census the claimed (not defined exactly) *knowledge* of the language, or its *use*, is not verified (with exceptions)⁶ by any hypothetical independent and objective body, but its data are provided by respondents. The phenomena of knowledge or use of speech are thus exceedingly difficult to evaluate (and then add up the number of users) – this fact is even more complicated in cases of non-state ethnic groups with often double or multiplied identities or in linguistically defined populations without nation-building tendencies and often (almost) without their own education (e.g., Occitans or Aromanians). A completely special category is also formed by *new speakers*, i.e., persons who have acquired knowledge of a given language in a different form than as part of socialization in a family environment [Smith-Christmas et al. 2018; Šatava 2019]. Not only can the phenomenon of *ethnic identity* be quite debatable and controversial, but records of the number of *language speakers* can be open to discussion as well.

Linguistic criterion: ‘Spoken language’ (*langue parlée*), i.e., the language spoken by a person in their immediate community, was called the decisive criterion by the International Statistical Congress in Brussels in 1853. At the Congress in St. Petersburg in 1872, the previous provision was changed in favour of ‘the mother tongue’. However, the Austro-Hungarian agenda continued to adhere to the notion of ‘spoken language’; it, however, brought about the problem of distortion (especially for members of minorities living outside the homeland ethnic area). In interwar Czechoslovakia, since 1921, ethnicity was defined by the mother tongue [Šamanová 2005].

Although the effective identification of ethnicity and language seems an instance of ‘adding apples and oranges’, the two given aspects (both in theory and in practice) still mingle or are often confused even today; there are also discussions about relevance, exactness,

⁵ Cf. six different possibilities of conception of the term *mother tongue* [Šatava 2009b: 116].

⁶ Exceptions are, in the given context, e.g., language tests conducted in connection with the naturalization of immigrants. A specific example is the state language examination which took place after the restoration of the Baltic countries’ independence in 1991 and is necessary for acquiring their citizenship.

mutual relationship, benefits, or disadvantages of both prisms [Arel 2001]. In the relativistic discourse, they are supplemented by other (cultural, social, emotional, etc.) factors that complete the network of identification ties. However, it turns out that the modernist loosening of the boundaries of ethnicity, especially the constructivist resignation to a clear definition of *nation* by a fixed, static list of attributes⁷ (which significantly liberalized the issue), did not lead to unambiguous and generally accepted models and conclusions. The unprecedented boom in history in the field of ethnicity and its relationship to language, which has occurred in recent decades, thus rather obscures this fact.

General Problems of Ethnic and Linguistic Records

In the Central and Eastern European social science and general awareness, the long-standing tradition of ethnic records within the censuses has given rise to the idea that this is a phenomenon, in its imaginary exactness, comparable e.g., with the data on the total population of a given state or another clearly and unambiguously identifiable group (e.g., the number of foreign nationals in a country); it is, moreover, taken as something obvious, usual, and 'normal'. In the pan-European and global contexts, however, it is rather the opposite. Among the (still) active 'census takers' of ethnicity, we find almost exclusively Central and Eastern European (mostly former socialist) countries; some of them (e.g., Romania or Hungary) also have a long tradition of parallel ethnic and linguistic records.⁸ Only recently, or currently, the urgency of this fact is beginning to decline in this area as well.⁹ On the contrary, Western European countries (in whose conception of a *nation* ethnic and civic elements/principles, leading to the designation of a nationality, to a greater or lesser degree, tend to merge) practically have not observed the ethnicity of their inhabitants.¹⁰ Thus, providing there are any records, in Western Europe, to some extent associated (at least from the point of view of the Eastern European concept) with ethnicity, these are almost exclusively linguistic censuses. These statistics can be divided into two main types: 1/ in states, the very origin and existence of which are strongly linked to multilingualism (e.g., Switzerland, Belgium, Ireland, Finland¹¹); 2/ in areas inhabited by ethnic or linguistic minorities (Wales, Scotland, Basque Country, West Friesland ...).¹²

Welsh case: Especially in Western Europe, language is not a necessary *sine qua non* when indicating one's ethnicity. E.g., it is undoubtedly possible to be a 'Welsh person' even without the knowledge of Welsh. If we remain at the linguistic level, it is necessary to look 'under the surface of things'. As of 2011, the official Welsh-speaking number in Wales is 562,000. This number was

⁷ Cf. in the Soviet Union and other socialist countries, once a cult and binding Stalin's definition of the *nation*. Debate on it (the *Sovetskaya Etnografija* journal in the early 1960s) was a bold and almost revolutionary act at the time.

⁸ Comparison of results on both levels (ethnic and linguistic), often quite differing, can lead to interesting findings 'between the lines'.

⁹ To illustrate this in the Czech Republic is the removal the column *ethnicity* from ID cards or official forms, as well as the 'optional' of this datum in the current censuses.

¹⁰ One of the few exceptions is e.g., Austria recording both ethnic and linguistic self-identifications of its citizens.

¹¹ In the given context it is relevant that e.g., Swedish speaking citizens of Finland are not, in this country, considered 'Swedish ethnic minority' but 'Swedish speaking Finns'.

¹² Viewed from the East European standpoint it is unusual that it is possible to be a Welsh person, or a Basque based on the regional identity (i.e., without knowing the traditional local language). On the other hand, knowing and using the Gaelic language does not imply the existence of the 'Gaelic nation'.

based on the subjective answers of the census respondents, though. However, the mentioned data does not in any way distinguish between 'native speakers', or active (enthusiastic) users/recipients of the language, and those who have learned Welsh, e.g., within their school attendance (common in recent decades for many children from English-speaking families) and do not practically use Welsh or even take negative attitudes towards it. The number of 'genuine' Welsh users is thus significantly lower than the number indicates. By contrast, many Welsh-speakers living in the UK outside Wales (estimated at up to 150,000 people) drop from the statistics.

Outside Europe, we can find some ethnicity-registering states (this is especially true of countries influenced by the Soviet political model: China, Vietnam ...); overall, however, the phenomenon mentioned here tends to be absent. Exceptions (e.g., New Zealand) are, on the one hand, influenced by the traditional concept of European nationalism of the 19th century as a conceptual import into the non-European cultural environment, on the other hand by relatively young waves of prism, resp. policies of cultural pluralism and (including ethnically-linguistically formulated) human rights, resulting in numerous cases in the so-called *ethni(c)ization*.

Although the data on the number of members of specific ethnic groups, given both in the results of censuses and in encyclopedias or professional works, often seem factual, exact, and unproblematic at first glance, their informative value is often vague and complicated.¹³

In cases such as ethnically conceived Czechs (the existence of a socially relatively accepted definition of language, origin, territory, and consciousness, strengthened until recently by a small degree of exogamy and interstate mobility of the population), these figures can be considered an almost adequate reflection of such construed *reality*. However, we do not find such a clear situation in many other European ethnic groups. The situation is completely different for members of ethnic minorities, in whom the phenomenon of dual (or even multiplied) identity and practical (everyday) bilingualism/multilingualism is almost always present to a certain (often considerable) extent. Other specifics are characterized by ethnically not fully consolidated or otherwise 'non-standard' populations, such as Romanies.

When evaluating numerical data, it is necessary to consider mainly the method of origin of the given information. These can be:

- 1) 'Objective' information (e.g., based on official language censuses or in connection with – extremely vague – a category of declared and in some way verifiable *origin* or cultural *traditions*). This primordialist approach has been criticized by the social sciences since the 1980s and significantly 'deconstructed'; however, in common statistical practice (but also in the minds of the vast majority of the census respondents), it still persists or dominates due to the lack of other clues. It is largely due to the fact that its success, however surprising it may appear, relies on *deep, horizontal comradeship of the nation* [Anderson 1983: 16] – namely, the egalitarian form of 'extended kinship', as well as on Geertz' *primordial sentiments* [Geertz 1973: 255–310].

¹³ It applies to many seemingly natural, or real components used in the context of the census as the basis in ethnic discourse, e.g., origin, biological background, sense of solidarity, territory, culture, or common history [Roosens 1989: 160].

Many specific situations can arise in cases where the data of (official) censuses differ (either intentionally for political or other reasons or for other grounds) from data declared by minorities themselves [Pan – Pfeil 2000: xix–xx], or when the reported number of members of a certain ethnic group situationistically decreases/increases depending on political and social variables.¹⁴

The setting of the added categories can be controversial. In the 19th century, Czech emigrants to the USA were often included in the ‘Austrians’ section. After 1900 (along with the growing awareness of the existence of the Czech nation), on the contrary, in American censuses we find (sub)categories such as ‘Moravians’, etc. [Šatava 1996: 168]. When evaluating such *objective* data, it is necessary to consider numerous political, social, and other contexts in the background.

- 2) At the opposite end of the imaginary scale of forms of ethnic self-identification is modernist (constructivist) approach – i.e., the subjectivist, volitional, or emotional attachment to a certain ethnicity (often based on practical and pragmatic reasons) without the need to prove the fact. This liberal, ‘democratic’ concept prevailed during the 20th century in contrast to the previously dominant objectivist approach; however, despite its undeniable advantages over a binding dogmatic list of characters, it also offers many pitfalls that lead to practical absurdity. Formally, although *nationality* (in its ethnic meaning) can be changed as often as desired, real life psychological practice is different ... “If it is easy to resign from the group, it is not truly an ethnic group” [Hughes – Hughes 1952: 156]. The possibility of completely ‘free’ registration of ethnicity also allows for the possible misuse of this phenomenon as a tool for self-assertion or political pressure from ‘professional ethnic activists’ [Roosens 1989: 14]; on another, less socially important level, it can become e.g., an object of comic constructs.¹⁵
- 3) As a compromise between the previous two concepts can be seen the perennialist (ethnicist) level, which does not look at ethnicity as an ‘eternal attribute’; it does not, however, consider it a random phenomenon, since it should arise from historical development.

‘Daily plebiscite?’ The French historian Ernest Renan, or rather his frequently paraphrased statement from 1882: “*A nation’s existence is [...] a daily plebiscite*” [Renan 1996: 53].¹⁶ Renan, however, was far from a genuine subjectivist – on the contrary, he strongly emphasized the need for traditions and especially the will of the community for to make common sacrifices. It is the level of the latter aspect that is significantly declining in the area of Europe in today’s ‘post-duty’ period in the intentions of Gilles Lipovetsky [Petrusek 2006: 8].

Obviously, the oscillation between these poles of approach to ethnicity (roughly in the intentions of objectivism versus constructivism) and many existing intermediate levels of this scale, significantly affect the informative value of the numbers given. This is also

¹⁴ A good example of this phenomenon is the official data on the number of Hungarian ethnic group in southern Slovakia. The identification with Hungarian ethnicity fell sharply after World War II; since the 1960s, the number of people declaring themselves as Hungarians has risen again.

¹⁵ In the Czech Republic, an attempt was made in 2001 to organize a practical joke in entering a certain number of people for the ‘Inuit’ ethnicity.

¹⁶ Using the given witticism, Renan, in fact, defended the concrete political message – the right of the recently lost German-speaking Alsace to be part of France [Azurmendi 2014].

supplemented (locally and temporally) by a variably and ambiguously answered question of the extent to which language knowledge, religion, certain cultural and social attributes, and other aspects are a, in addition to *ethnic consciousness*, a sine qua non of full membership within a certain ethnic group.

Sámi case: The Sámi people are a good example in this field. Their number in Norway is usually given at 40,000; but, only about 20,000 of them speak Sámi. However, if we considered only the nationally conscious Sámi with a Sámi people family tradition and active language skills, we would come to an even significantly lower number. Specific (and somewhat controversial) is also the form of conditions for the possibility of voting for an ethnically defined, elected representative body – the Norwegian Sámi Parliament (established in 1989) with its seat in the municipality of Karasjok (Kárásjohka in Sámi). Electoral rolls are based both on self-identification and objective, linguistic criterion. Only adults who declares themselves as Sámi and with, at least, one great-grandparent whose home tongue was Sámi have the right to vote [Bergh et al. 2018: 266]. Between 1989 and 2021, the number of voters was gradually increasing up to almost quadruple the initial number.¹⁷

Sorbian case: Similarly, in (Upper and Lower) Lusatia in eastern Germany, the question of the link between language skills, ethnic origin or current ethnic identity is not clearly answered for the local Slavic population. Officially, the number of Sorbs is currently most often stated to be between 40,000 and 60,000. However, only less than 20,000 people are able to speak Sorbian; as the language of socialization, or at least the partial code of everyday communication, this language (divided, moreover, into Upper and Lower Sorbian varieties) is being used by a maximum of only 10,000 [Šatava 2020: 81].

The very basic problem of the relativity and vagueness of the results of ethnic and linguistic statistics is the terrain that is difficult to understand and interpret clearly. In this key context, several issues can be postulated, in particular:

Do census data result from efforts to objectify the existence of census populations, or is their purpose rather declarative? Why not trust the numbers presented by the censuses? Are or are not such freely presented data an expression of the respondents' identity (and thus of the real situation)? Aren't critical corrective comments on census results more of an expression of *ethnic engineering*? What are the reasons for the statistical 'increase' or 'decrease' of the observed populations? How do the targeted policy intentions and pressures, or even uncovered falsifications of results show? Are certain groups, for some reason, afraid to declare their identity or do they hide it for another reason?

The answer to each of the above questions would require a separate study. It is also practically impossible to propose a kind of hypothetical universal 'solution' to the problems outlined. It is impossible to unequivocally suggest: 'how to do it differently' or 'how to do it in a better way'. However, it is necessary to embark on a tedious journey – to assess each monitored case strictly individually, not to accept the presented data uncritically, but on the contrary with targeted analytical meticulous care and 'reading between the lines'. Only in this way is it possible to reach maximum objectifying findings and conclusions. Of course, even these will never be 'exact', but they can still prove significantly more informative than an uncritical acceptance of the statistical data.

¹⁷ In 1989 5,505 people could be registered, in 1997 about 7,500, in 2009 13,890, and in 2017 16,958; most recently, in 2021, then, 20,541 voters [2021 Norwegian Sámi parliamentary election; Number of persons ... 2021].

The phenomenon of *ethnicity* can also, in the cases of (often only formal) territorial separation or autonomy defined based on ethnicity, coincide with the set of the entire population of the territory or with its statutory ethnic group (especially in cases, when a different phenotype supports the group definition).

Kalmyk case: In the former USSR, a strong tradition of ethnic identification was created with a certain territorial-administrative unit, resp. his statutory ethnic group. At present, such a considerable proportion of Kalmyks living in the Republic of Kalmykia in southern Russia automatically census 'Kalmyk' nationality in censuses, without the need-to-know Kalmyk language for this self-identification. Here, as in other non-Slavic populations of Russia, the fact seems to be strengthened by visible physiognomic (phenotypic) differences [Šatava 2009a: 268].

A difficult problem is the interpretation of data on ethnicity in ethnically mixed marriages, respectively partnerships. In many areas, the proportion of endogamous marriages has fallen sharply in recent decades in the context of globalization trends and increasing population mobility; children from mixed marriages/partnerships are often assimilated in favor of the majority ethnic group.¹⁸

A separate category in this context is the double or multiple identity, common in many minority ethnic populations. Its increasing frequency in recent decades relativizes and changes the until recently 'clear' and sharp boundaries between ethnic communities; yet it also changes e.g., the traditional 'Eastern European' perception of ethnicity as a cultural rather than a political phenomenon, based rather on the concept of 'either-or' than on a pluralistic basis.¹⁹

Many areas also include examples of indifferent *non-ethnic populations* whose identities were most often formed on a local/regional rather than on an ethnic basis. The specific solutions to such situations varied. In many cases, the population was *ethnicised* from the outside and in connection with the lines of state borders (in the Czech context e.g., the Hlučín region, in the European context e.g., Masurians, inhabitants of Istria, and others). Sometimes (as in the case of the Macedonians) at least part of the community eventually established itself as a standard ethnic group/nation, but these groups did not often transcend the level of insufficiently defined – apart from the quixotic efforts of small groups of enthusiasts – identity (e.g., efforts concerning the construction of the Lachian nation within Czechoslovakia; Polesie on the Belarusian–Ukrainian border, etc.). Obviously, in such cases, data on the numbers of members of individual ethnic groups or language/dialect users need to be treated with extreme caution.

Rusyn (Ruthenian) case: In the context of former Czechoslovakia, cf. the official decision on the Ukrainian ethnicity of the Rusyn population in eastern Slovakia in 1952 and the subsequent extremely vague and questionable data of official censuses on the numbers of Ukrainians in the country. The virtuality and fluidity of these data did not change fundamentally even after 1991,

¹⁸ Assimilation imbalance can manifest itself in other ways. While the assimilation trend in favor of the majority is often seen as something natural, opposing changes, on the other hand, arouse embarrassment and uncertainty. The (rather exceptional) inclination of some Germans to Sorbian ethnicity is perceived more as a kind of hobby or eccentric model of behavior, rather than as a true assimilation.

¹⁹ E.g., in (Upper and Lower) Lusatia it is common today to encounter a double Sorbian–German identity; the degree of intensity and interconnectedness of both components is then highly individual.

when it was possible to claim both Ukrainian and Rusyn ethnicities in the census. In addition, many inhabitants of the Rusyn origin and language give Slovak ethnicity in censuses [*Szlovákia etnikai térképe ... 2001*].

A special category consists of data on the *ethnic origin* of certain individuals and entire populations, often even based on the exact core of the results of censuses conducted in the new homelands of immigrants. While for the immigrants themselves (and to some extent for their children born in their new homeland), the mentioned data on *ethnicity* or *origin* can be accepted to a certain extent, for other generations their objectivity and validity are already significantly reduced. Usually, it is also not specified how and what the registered origin is delineated and defined – whether based on consciousness, language, (actively maintained) cultural traditions, country of origin, or other criteria ...? It is common to read e.g., about two million people of Slovak origin in the USA,²⁰ without specifying how (and to which generation of ancestors) this *origin* is defined. Thus, for example, if at least one grandparent were sufficient to recognize the origin, then in the case of their different ethnicity the grandchildren could (simultaneously) have up to four different ethnic origins ...!

A Central European Prism: Austria-Hungary – Czechoslovakia – Czech Republic

The Central and Eastern European social science perspective has been rooted in the ‘Herderian’ concept of the nation as a community of cultural properties – language, culture, and manners –, that create the *Volksgeist* (‘spirit of the people’). Gradually the idea of a population census conducted on the ethnic-linguistic basis as a self-evident, exact, and relatively smooth process started to emerge and settle also in the general awareness since the end of the 19th century. Ethnic statistics was gradually developed, especially in the first decades of the 20th century, into a partial scientific sub-field with a relatively rich journal and book production – especially in German [*Winkler 1926*].

The adoption of the mentioned concept of ethnic/linguistic statistics can be well documented e.g., on the example of the Czech lands. There is an obvious connection with the official Austro-Hungarian censuses, on the example of which it is possible to present the further development of this approach. Linguistic-based statistics (first realized in 1880) were highly needed in the age of national self-definition and efforts in multiethnic Austria-Hungary, as practical demands for bilingual official communication, education, etc. were derived from it. Pragmatic ‘heritage’ of this ethnic record was also taken over by multiethnic interwar Czechoslovakia, in which professional production focused on ethnic issues was very numerous (the issue was also devoted to a separate journal *Národnostní obzor* (Ethnic Horizon), published since 1930). At the academic level, obviously, more sophisticated views of the phenomenon of *ethnicity* were admitted and developed, too; these were also used after the Second World War for pragmatic reasons (displacement of

²⁰ For instance, Ľ. Bartalská gives (as of 1990) 1,882,915 persons of Slovak origin in the USA [*Bartalská 2001: 253*].

Sudeten Germans, etc.) [*Hůrský 1947: 46–47*].²¹ However, they did not have any significant effect on the traditional ‘everyday’ primordialist conception of the ethnic phenomenon.²²

Neither did socialist Czechoslovakia deviate from the mentioned line of ethnic records – after all, its ‘big model’, the Soviet Union, was also strongly focused on (extremely static and often formal) records of ethnicity, which began to be differentiated from the linguistic aspect of the matter.²³ After the political change in 1989 and the disintegration of Czechoslovakia (1991), this tradition continued: all four censuses held between 1991 and 2021 included the questions of ethnicity, or that of mother tongue. However, since 1991 there have been some innovations, especially regarding the option of stating (previously unrecognized) Roma, or Moravian, and Silesian nationalities.²⁴ Also, the form of the latest Census of Population, Houses and Dwellings from March 2021 the query on *ethnicity* (‘národnost’) still contains (with the additional remarks: “Entering the data is not mandatory – Two ethnicities can also be given”).²⁵ In the explanations to the person’s census sheet, the ethnic and linguistic level of the observed phenomenon is clearly distinguished.²⁶ Demographers evaluate the frequencies of agreements of individual answers to the question of nationality and mother tongue as an expression of the degree of ethnic stability [*Sekera 1976*].

Official findings on the ethnicity of the population of the Czech Republic are not conceived as mere statistical material without further use – especially in the context of the official status of ethnic minorities and the financing of their cultural institutions and activities are used as important data.²⁷ The results of these findings are e.g., decisive element in the installation of bilingual signs in municipalities with more than a ten percent share of members of a national minority (it applies to the Polish minority in the Těšín region).²⁸

²¹ On the interwar evolution of approaches ranging between the objectivist view of the phenomenon of ethnicity and the volitional (situationalist) one, see: [*Bubeník – Křestan 1995*].

²² For more information on the methodological basis for adding the *ethnicity* (‘národnost’) in Czechoslovakia and the Czech Republic, see: [*Národnostní struktura obyvatel 2014*].

²³ In 1950 the subject of the census in Czechoslovakia started to be declared as “being part of a nation with the cultural and labour community of which the census is internally connected” [*Šamanová 2005: 5–6*].

²⁴ Unlike Yugoslavia, where the ethnic category ‘Yugoslav’ existed, it was not possible in Czechoslovakia to officially declare the ‘Czechoslovak’ ethnicity. It was, ironically, only possible in the Czech Republic as late as 2011.

²⁵ The duty to give one’s ethnicity was first abolished in 2001 (at that time it was 173,000 people). In the 2011 Census, this option was used by 2,64 million people already (i.e. a quarter of the total population of the Czech Republic!). Currently, therefore, it is not possible to compare the data about the ethnicity of the population of the country with census results arrived at in censuses from the 20th century.

²⁶ In the explanatory notes to the census page of the person in Census of Population, Housing and Dwellings of March 2021, for the Czech term *národnost* (ethnicity) it is specified in more detail that: “Each person will enter the ethnicity data according to their own decision. Entering the data is not mandatory. Ethnicity means a membership of a nation, national or ethnic minority. The mother tongue or the predominantly spoken language need not be decisive for determining one’s ethnicity. Two ethnicities can also be given.” [In the Czech original: “Údaj o národnosti uvede každý podle svého rozhodnutí. Uvedení údaje není povinné. Národnosti se rozumí příslušnost k národu, národnostní nebo etnické menšině. Pro určení národnosti nemusí být rozhodující mateřský ani převážně používaný jazyk. Lze uvést i dvě národnosti.”] The mother tongue is defined as *the first language the respondent learnt to speak*. It is also possible to give two languages here.

²⁷ This can be seen e.g., in the context of the Roma ethnic group (according to the 2021 census, 4,500 people, another 17,200 were of dual ethnicity (Czech and Roma)). In contrast, unofficial estimates speak of about 250,000 Roma (*sic!*).

²⁸ Before March 2011, the first campaign in history started persuading the Poles in the Czech Republic to declare their Polish ethnicity.

The results of the census also formed the basis for the change (2013) of the position of the Vietnamese minority in the Czech Republic from the level of a *non-traditional and short-term* settled population to the position of an autochthonous minority. Such dependence of the linguistic protection of minorities on census data is rather an anachronism in the Western European context; even in the Czech Republic, according to some statements by state authorities, it should probably be based more on regional and historical contexts in the future.²⁹

Summary

It follows from the above that the standardly published results of ethnic censuses – despite their widespread incidence and apparent exactness – need to be accepted, due to the controversial present dimension, with considerable reserve and caution. Not only can the resulting figures of these statistics change in a situationalist fashion depending on political, social, economic, etc. circumstances, but the main weakness of such records lies in the very lack of definition and fluidity of the phenomenon of *ethnicity*. Moreover, the contours of this currently overused concept are becoming more and more loose and empty in the context of contemporary social science discourse – paradoxically, despite the overproduction on this topic. At the level of ethnic censuses, no fundamental changes in the ethnic composition of Europe in terms of “transnationalism” [Szaló 2008] or “superdiversity” [Vertovec 2007], occurring since the middle of the 20th century, have been reflected; an exception being the possibility of signing up for a dual ethnic identity.

Also, a seemingly less problematic language category can provide a slightly more accurate finding. Absence of completely accurate and obvious distinctions between native and non-native speakers, active and passive users of the language, or only a vague possibility to measure the level of language proficiency, even the results of language censuses rather provide only auxiliary data in monitoring specific (socio)linguistic situations.

However, it would be an exaggeration not to admit the legitimacy and importance of ethnic, or language statistics in the normal existence of states, regions, and their populations. All results, even those, most distant to imaginary *reality* and most questionable ones, have in the context of a given specific situation their informative values, which can be analyzed and interpreted. At the same time, however, it must be borne in mind that it is practically impossible in this context to achieve a kind of objective, exactly detectable and measurable *truth* by statistical methods.

Bibliography

- Anderson, Benedict [1983]. *Imagined Communities. Reflection on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Arel, Dominique [2001]. Language categories in censuses: backward- or forward-looking? In: Kertzer, David – Arel, Dominique (eds.). *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. New York: Cambridge University Press, pp. 92–120.

²⁹ The statement made by O. Klípa, Head of the Secretariat of the Government Council for National Minorities. [Klípa 2011; cf. Motýl 2011].

- Azurmendi, Joxe [2014]. *Historia, arraza, nazioa. Renan eta nazionalismoaren inguruko topiko batzuk* [History, race, nation. Renan and some clichés about nationalism]. Donostia: Elkar.
- Bartalská, Lúbia (ed.) [2001]. *Sprievodca slovenským zahraničím* [The guide to Slovaks abroad]. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov.
- Barth, Fredrik [1969]. Introduction. In: Barth, Fredrik (ed.). *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Bergen – Oslo: Universitetsforlaget; London: George Allen & Unwin, pp. 9–38.
- Bergh, Johannes – Dahlberg, Stefan – Mörkenstam, Ulf – Saglie, Jo [2018]. Participation in Indigenous Democracy: Voter Turnout in Sámi Parliamentary Elections in Norway and Sweden. *Scandinavian Political Studies* 41 (4): 263–287.
- Billig, Michael [1995]. *Banal Nationalism*. London: Sage Publikations.
- Brubaker, Rogers [2004]. *Ethnicity without Groups*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Bubeník, Jaroslav – Křesťan, Jiří [1995]. Národnost a sčítání lidu: k historickým souvislostem polemiky mezi Antonínem Boháčem a Emanuelem Rádlem [Ethnicity and censuses: On historical connections of the polemic between Antonín Boháč and Emanuel Rádl]. *Historická demografie* 19: 119–133.
- Ela, Ludwig [2010]. Kelko je Serbow? Abo – dyrbja so mjeňšiny poprawom ličić? [How many Sorbs are there? Or – do minorities actually have to be counted?]. *Rozhlad* 60 (5): 17–19; (6): 16–18.
- Eriksen, Thomas Hylland [1993/2002]. *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press.
- Geertz, Clifford [1973]. *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*. New York: Basic Books.
- Gellner, Ernest [1983]. *Nations and Nationalism*. Ithaca – Oxford: Cornell University Press – Blackwell Publishers.
- Gellner, Ernest [1997]. *Nationalism*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence (eds.) [1983]. *Invention of Tradition*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Hroch, Miroslav [2015]. *European Nations: Explaining Their Formation*. New York: Verso.
- Hughes, Everett C. – Hughes, Helen M. [1952]. *Where Peoples Meet: Racial and Ethnic Frontiers*. Glencoe (Ill.): Free Press.
- Hürský, Josef [1947]. *Zjišťování národnosti. (Úvod do problému odnárodnění)* [Detecting one's ethnicity. (Introduction to problem of denationalization)]. Praha: Československý ústav zahraniční.
- Kertzer, David – Arel, Dominique (eds.) [2001]. *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. New York: Cambridge University Press.
- Klípa, Ondřej [2011]. K čemu sčítat národnost? [Why to count ethnicity?] *Lidové noviny – Orientace* 34 (29. 3. 2011): 25.
- Laversuch, Iman Makeba [2007]. The Politics of Naming Race and Ethnicity: Language Planning and Policies Regulating the Selection of Racial Ethnonyms Used by the US Census 1990–2010. *Current Issues in Language Planning* 8 (3): 365–382.
- Moore, Robert E. – Pietikäinen, Sari – Blommaert, Jan [2010]. Counting the losses: numbers as the language of language endangerment. *Sociolinguistic studies* 4 (1): 1–26.
- Motýl, Ivan [2011]. Sčítání lidu bude i bitvou o polské cedule [Census will also be a battle for Polish signs]. *Týden* (online), 7. 2. 2011. Available at: <http://www.tyden.cz/rubriky/domaci/scitani-lidu-bude-i-bitvou-o-cesko-polske-cedule_193179.html>.
- Národnostní struktura obyvatel* [2014]. Český statistický úřad. Available at: <<https://www.czso.cz/csu/czso/narodnostni-struktura-obyvatel-2011-aqkd3cosup>>.
- Number of persons entitled to vote in the Sami parliamentary elections in Norway from 2005 to 2021* [2021]. Available at: <<https://www.statista.com/statistics/741443/number-of-persons-entitled-to-vote-in-the-sami-parliamentary-elections-in-norway>>.
- Pan, Christoph – Pfeil, Beate Sybille [2000]. *Die Volksgruppen in Europa. Ein Handbuch* [Ethnic Groups in Europe. An Encyclopedia]. Wien: Braumüller.
- Petrusek, Miloslav [2006]. Národní identita v globalizujícím se světě. Rizika a výzvy naivního multikulturalismu a militantního nacionalismu [Ethnic identity in a globalizing world. The risks and challenges of naive multiculturalism and militant nationalism]. In: *Výchova k občanství v rámci školního vzdělávacího programu se zaměřením na potírání rasové a národnostní nesnášenlivosti*. Sborník příspěvků z 13. ročníku Letní školy pro učitele občanské výchovy a základů společenských věd konané ve dnech 20.–24. srpna

- 2006 na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. Olomouc: Univerzita Palackého 2006. Available at: <http://petrusek.cz/wp/wp-content/uploads/2017/10/Narodni_identita.pdf>.
- Renan, Ernest [1996]. "What Is a Nation?" In: Eley, Geoff – Suny, Ronald Grigor (eds.). *Becoming National: A Reader*. New York – Oxford: Oxford University Press, pp. 41–55.
- Roosens, Eugene E. [1989]. *Creating Ethnicity. The Process of Ethnogenesis*. Newbury Park – London – New Delhi: Sage Publications.
- Szaló, Csaba [2008]. *Transnacionální migrace. Proměny identit, hranic a vědění o nich* [Transnational Migrations. Changes in Identities, Borders and Understanding them]. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Šamanová, Gabriela [2005]. Národnost ve sčítání lidu v českých zemích [Ethnicity in demographic censuses in the Czech Lands]. *Naše společnost* 2005 (1). Available at: <https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c3/a138/f28/100023s_Samanova-narodnost.pdf>.
- Šatava, Leoš [1996]. Vystěhovalectví do USA [Emigration to the USA]. In: *Češi v cizině* 9 (ed. Brouček, Stanislav). Praha: ÚEF AV ČR, pp. 155–171.
- Šatava, Leoš [2009a]. Etnická identita a jazykové postoje mládeže v Kalmycké republice (Ruská federace) [Ethnic identity and language attitudes of young people in the Kalmyk Republic (Russian Federation)]. *Český lid* 96 (3): 263–277.
- Šatava, Leoš [2009b]. *Jazyk a identita etnických menšin. Možnosti zachování a revitalizace* [Language and identity of minority language groups. Possible ways of their maintenance and revitalization]. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Šatava, Leoš [2019]. New Speakers in the Context of the Minority Languages in Europe and the Revitalisation Efforts. *Treatises and Documents / Razprave in gradivo* 82: 131–151.
- Šatava, Leoš [2020]. *Lužičtí Srbové na přelomu 20./21. století. Etnicita – jazyk – historie – kultura* [Sorbs at the turn of the 20th/21st centuries. Ethnicity – language – history – culture]. Praha: Epoque.
- Sebba, Mark [2018]. Awkward questions: language issues in the 2011 census in England. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 39 (2): 181–193.
- Sekera, Václav [1976]. Národnost a mateřský jazyk [Ethnicity and the mother tongue]. *Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje* 18 (3): 215–225; (4): 299–317.
- Smith, Anthony David [1986]. *The Ethnic Origin of Nations*. Oxford – New York: Blackwell.
- Smith-Christmas, Cassie – Ó Murchadha, Noel P. – Hornsby, Michael – Moriarty, Máiréad (eds.) [2018]. *New Speakers of Minority Languages. Linguistic Ideologies and Practices*. London: Palgrave Macmillan.
- Szlovákia etnikai térképe / Národnostná mapa Slovenska / Ethnic Map of Slovakia 2001 [2003]. Dunajská Streda: Lilium Aurum Könyvkiadó.
- UNECE: *Conference of European Statisticians Recommendations for the 2020 Censuses of Population and Housing* [2015]. New York – Geneva: United Nations.
- Urla, Jacqueline [1993]. Cultural Politics in an Age of Statistics: Numbers, nations, and the Making of Basque Identity. *American Ethnologist* 20 (4): 818–843.
- Vertovec, Steven [2007]. Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies* 29 (6): 1024–1054.
- Winkler, Wilhelm [1926]. *Die Bedeutung der Statistik für den nationale Minderheiten* [The importance of statistics for ethnic minorities]. Leipzig – Wien: Universität Wien.
- 2021 Norwegian Sámi parliamentary election [2021]. Available at: <https://en.wikipedia.org/wiki/2021_Norwegian_S%C3%A1mi_parliamentary_election>.

*Leoš Šatava (*1954) works at the Czech and Slovak academic institutions. In 1996–2001 he was a research fellow of the Sorbian Institute in Bautzen/Budyšin (Germany). Focusing on problems of ethnolinguistic minorities and their revitalization he carried out a number of field research projects. His book Lužičtí Srbové na přelomu 20./21. století (2020) is the collection of author's most important texts concerning the Sorbian topic. In his latest work Evropská etnika bez státu a regionální jazyky v Evropě (2022), he presents ethnolinguistic populations without the state of their own on the European continent.*

Návrat „domů“: přistěhovalecké vlny do Arménie po druhé světové válce

PETRA KOŠŤÁLOVÁ *

“Homecoming”: Immigration Waves to Armenia after World War II.

Abstract: The paper deals with the repatriation wave of Armenians from the Diaspora to Soviet Armenia in the years 1946–1948. It was the largest targeted and systematic immigration back to the Republic of Armenia, perceived primarily as a motherland and Promised Land; the migration wave and its impact could be considered in the frame of Hebrew *aliyahs*, or “ascension upward” (toward the Holy City). Returning from exile is called *nergaghth* in Armenian. The collective memory of Soviet Armenia has usually depicted this immigration as a success, a rescue of a nation threatened by genocide and an afflux of “new blood”; however, the repatriation was perceived as disappointment and historical injustice by repatriates and considered one of the reasons for tensions between the Diaspora and its motherland. After 1956, the majority of repatriates returned to their original host countries; those who remained in Armenia are (even after several generations) called by the pejorative term *akhpar*.

Keywords: Armenia; diaspora; repatriation; integration; Akhpar

DOI: 10.14712/23363525.2023.5

Úvod

Návrat do země zaslíbené, jak jej avizovala dobová propaganda, přivedl do poválečné sovětské Arménie během necelých dvou let (1946–1948) takřka sto tisíc Arménů z celosvětové diaspory, zejména z Řecka, Francie, Sýrie, Libanonu, Íránu a také ze Spojených států. Doboví pamětníci vzpomínali, že během prvního roku po skončení druhé světové války odešla „zpátky domů“ snad polovina (většinou mužské) populace Arménů z Athén nebo ze Soluně. Jednalo se vlastně o nejpočetnější „návrat domů“ ve smyslu imigrace do kavkazské Arménie, pokud nepočítáme statisíce uprchlíků po tragických událostech v Osmanské říši po roce 1915 a příliv repatriantů z Ázerbájdžánu po roce 1988. Masový zájem o návrat byl zapříčiněn hned několika zásadními faktory, které si zaslouží podrobnější analýzu; totéž platí i pro jeho následný neúspěch a zrod vzájemného rozčarování mezi mateřskou zemí a její vlastní diasporou.

Celkové pojetí arménských dějin a kultury bývá nezřídka srovnáváno s dějinami židovského národa – oba spojuje rozsáhlá diaspora, existující po staletí bez existence vlastního státu, důraz na specifické náboženství, kult liturgického jazyka a svatého písma, paměť masakrů, pogromů a genocidy a dlouhodobě menšinové postavení, jež vyústilo v určitou uzavřenost, schopnost rychlého přepínání kódů mezi minoritou a majoritou v rámci adaptačních strategií a v pocitu „vnitřního exilu“, které se projevovaly vykořeněním,

* Doc. Petra Košťálová, Ústav východoevropských studií, Filozofická fakulta UK, nám. Jana Palacha 1/2, 116 38 Praha 1. E-mail: petra.kostalova@ff.cuni.cz

zranitelností a odcizením [Ye'or 2002: 104]. Obdobně si oba národy mytizovaly svou historickou vlast, doslova chápanou jako zemi zaslíbenou – tento mythomoteur neboli dominantní „hnací motor“ pak sehrál zásadní roli v myšlence návratu domů; Arméni se v tomto smyslu považují za nositele tradice a přímé pokračovatele Židů [Smith 1999: 214]. Obě menšiny rovněž tradičně patřily mezi „zprostředkovatelské komunity“, ať už na Kavkaze, v Anatolii, v Černomoří nebo ve východní Evropě [King 2007: 222].

Arménská diaspora se datuje do raného středověku, kdy se z oblasti tzv. Velké neboli kavkazsko-anatolské Arménie postupně stěhovaly jednotlivé šlechtické „domy“ (tj. rody, arm. *tun, tohm*), které se později výrazně zapsaly například do dějin Byzance, abbásovského chalífátu, Persie nebo Osmanské říše. Díky arménské apoštolské církvi a jejím nejvyšším patriarchům, katolikům, se však arménští věřící vždy vztahovali ke svému svatému městu Vagharšapatu neboli Edžmiacinu, ekvivalentu Jeruzaléma; případně k širšímu světu východního křesťanstva, jehož centrem byla Konstantinopol. Hrdost na skutečnost, že jsou Arméni považováni na první křesťanský národ na světě, a na bohatou literaturu velmi raného data (viz například překlady Bible, opírající se přímo o aramejské, syrské a řecké originály [Nersessian 2001: 19]), vedla mimo jiné i ke zrodu mýtu o zemi zaslíbené, Bohem dané, „zemi Araratské“, která napříč středověkými texty tvořila páteř *hajoc ašcharh* neboli země obývané Armény (ve smyslu věřících arménské církve). Vlastní písmo a konverze ke křesťanství zůstaly úhelnými kameny identity v mateřské zemi i diaspoře [Agadjanian 2014: 10]. Koncept „věřícího národa“ přetrval vlastně mnohem déle než samotný pojem vlasti [Redgateová 2003: 258]. Právě z tohoto důvodu však není pojem mateřské země jednotný, ale naopak obsahuje více rovin – „arménská vlast“ tzv. Zlatého věku ležela stovky kilometrů na východ od středověké kilíkijské Arménie, kterou ve svých zápiscích zachytil Marco Polo, a slavný „Jerkir“ (Země) národních obrozenců vlastně vzkřísil novou Arménii ze šesti východoanatolských osmanských provincií. Kromě těchto mateřských zemí, které na sebe navazují v pásu táhnoucím se od Kypru a Antakye přes Sivas, Tokat, Dersim, až po oblast Vanského jezera, Araratskou pláň a jezero Sevan, ještě samozřejmě existovala diaspora neboli *sphjurkh*, svět sám pro sebe. Významné středověké arménské kostely a kláštery se dnes nacházejí jak na území Arménie, Gruzie, Ázerbájdžánu, Turecka, Sýrie, Kypru, Ruska, Íránu, Iráku anebo na Ukrajině. Málokde ovšem tvořili Arméni konstantně převažující majoritu; většinou obývali smíšené vesnice a ve městech své vlastní (nábožensky segregované) čtvrti. Apoštolská církev neprestala být základním faktorem pro definici arménské identity ani v novověku, ani ve 20. století [van Lint 2009: 264] a dá se dokonce říci, že se stala synonymem pro arménský národ jako takový [Garsoian 1999: 100]. Určitým symbolem sepětí různých arménských kulturních center bylo přenesení katolíkova sídla z Levanty (dnešní turecko-syrské pomezí) zpět do arménského Edžmiacinu r. 1441 a neustálá komunikace diaspory s katolikosátem – ačkoli měla každá diasporní komunita (*gaghthodžach*) svá specifika, daná majoritní kulturou, v níž se nacházela, přesto všechny disponovaly svými svatostánky, pravidelnými bohoslužbami v posvátném jazyce zvaném *grabar* (klasická arménština), většinou i arménskými školami a vlastní samosprávou; všichni navštěvoval pravidelně katolíkům vyslanec (*nvirak*) přímo z Edžmiacinu a nadaní arménští studenti pravidelně cestovali mezi Lvovem, Benátkami, Vídní, Paříží, Istanbulem, Isfahánem, Moskvou, Alexandrií či Madrásem (podobně jako arménští kupci, *chodžové*). Arménie jako prostor tak byla nutně v průběhu staletí neustále mytizována [Hamar 2006: 129–143] a její hranice se proměňovaly, respektive každý arménský dobový autor je chápal trochu jinak.

Celý středověký a novověký koncept vlasti a diaspory je podbarven nostalgickým vztahem k *hajoc ašcharh* a jeho leitmotivem jsou reaktualizovaná vyprávění o nuceném vyhnání a pronásledování, ať už se tak stalo za vlády osmanských sultánů nebo perských šáhů. Tyto dobové lamentace nad pádem měst, zánikem království nebo nad vyhnáním z určité lokality tvoří nedílnou součást mýtů o návratu Zlatého věku, potažmo návratu zpět [Hovannisian 1997: 314–315]. Návrat z diaspory „domů“ byl ovšem tehdy takřka nerealizovatelný; metanarace sdíleného a předávaného žalu nad nemožností návratu domů a marné touhy byla samotnou diasporou akcentována [Gall – Leoussi – Suny 2010: 108]. Ve výsledku vznikla mytizovaná vlast, s níž se pak zejména ve 20. století spojila mnohá (nerealistická) očekávání – nerealistická proto, že byla vlastně souhrnem všech dobových textů, od hagiografických přes historiografické až po poezii z období romantismu, později symbolismu aj. Vznikl tak konstrukt – soubor představ a obrazů – o svaté zemi, „skropené krví mučedníků“ během bitev za pravou víru [Durand – Rapti – Giovannoni 2007: 69]. Tato země byla zaslíbena Arménům skrze smlouvu s Bohem, kterou raně středověcí dějepisci nazývají *ucht*; je to de facto ekvivalent hebrejského *berithu*. „Vlast“ tak existovala paralelně a nezávisle k místu, kde diasporní autoři žili a odkud psali své lamentace o věčném návratu. Taková „Arménie“ byla nutně idealizována, jak lze soudit podle dat, jež máme k dispozici z 2. pol. 20. století [Kalayjian – Paloutzian 2009: 229] a nevyklučovala ani existenci dalších paralelních vlastí. Arméni z komunity ve Lvově mluvili doma polsky [Stopka 2000: 20] a v Bejrútu arabsky [Migliorino 2008: 167–168], přesto se stále považovali za Armény, sledovali, co se děje v kavkazské Arménii a pravidelně přispívali na chod arménské apoštolské církve. Postupně vznikaly i arménské (uniatské) katolické a protestantské církve; právě z jejich řad (byť pro apoštolskou církev se jednalo o odrodilce) se rekrutovali významní obrozenci.

Koncem 19. století se vztah diaspory a vlasti začal transformovat. Svou roli tady jistě sehrála arménská obrozenecká elita, která budovala *Jerkir* – ozvěnu historické Arménie z raného středověku – na bázi osmanských vilájetů a ruských oblastí obydlených Armény, tj. zhruba na místě současného severovýchodního Turecka, ázerbájdžánského Nachičevanu, Arménské republiky a Náhorního Karabachu. Tento koncept však mnohdy uplatňovala poněkud uměle a podle předem zavedených schémat, bez hlubší znalosti každodenní reality konkrétního místa [Dadrian 1996: 238]. „Národní“ politika se tehdy vedla výlučně z pozice diaspory, tedy z Istanbulu, Moskvy, Paříže nebo Londýna. Historickým paradoxem pak byla situace z roku 1864, kdy právě „arménské“ osmanské vilájety zaplavil příliv uprchlíků ze severního Kavkazu (zejména Čerkesů, Kabardinců, Abazinců a Ubychů), kteří utíkali z Rusy ovládaných území po prohrané kavkazské válce. Čerkesové zabírali majetek tamějším Arménům a jejich raziie (interpretované jako útoky muslimů na křesťany) posloužily jako rozbuška v boji za národní osvobození [Dédéyan 2007: 494] už v tak dost zjitřeném období 80. a 90. let 19. století. Arméni se proto začali masově stěhovat za hranici na ruský Kavkaz, odkud Čerkesové původně přišli, neboť přítomnost pravoslavné mocnosti pro ně byla určitou garancí pro budoucnost (velmi zjednodušeně řečeno platí totéž i v současné době ohledně otázky Karabachu).

Vztah k Jerkiru se posléze zásadně změnil během let 1915–1916, kdy došlo k tzv. *Aghetu* neboli *Mec Jeghenu*, Katastrofě či Velkému Masakru [Řoutil – Košťálová – Novák 2016: 115]. Původně byly tyto masové deportace a systematické masakry arménského obyvatelstva, během nichž zahynuly stovky tisíc lidí (jak připouští turecká strana) až takřka

dva miliony, nazývány v kolektivní paměti *Akhsor*, což znamená Exil. Aghet znamenal na počátku 20. let 20. století de facto zánik veškeré arménské kultury v oblasti dnešního Turecka (až na výjimky, jako byla např. početná arménská komunita v Istanbulu nebo tzv. skrytí Arméni v Anatolii, kteří se před masakry zachránili konverzí k islámu a změnou jména). Za hranice Turecka, tj. do Řecka, Bulharska, Francie, Sýrie, Egypta nebo Spojených států tehdy směřovaly desetitisíce uprchlíků a připojily se k tehdejšímu chaosu po první světové válce a k řadě vystěhovalců „bez papírů“, kterým nakonec zastřešil identitu až tzv. Nansenův pas (přesněji řečeno poskytl jim identitu novou, neboť do své původní vlasti se většinou vracet nemohli a nesměli; Turecko uznalo tyto dokumenty až r. 1925) [Fosse – Fox 2015: 109].

Po roce 1921 pak došlo k dalšímu zásadnímu zlomu ve vývoji vztahu mezi diasporou a mateřskou zemí. Velká část osmanské Arménie (domov většiny uprchlíků) totiž přestala definitivně existovat; respektive stala se nedílnou součástí nově vzniknuvšího Turecka. Diskuse o případném návratu uprchlíků do jejich původních domovů v šesti východoanatolských provinciích záhy překryla politická realita z let 1921–1923. Arménská republika, která od roku 1922 definitivně spojila své dějiny se Sovětským svazem, představovala jen malý zlomek vlasti, který mýtu o zemi zaslíbené příliš neodpovídal (nespadalo do ní ani Vanské jezero se svými slavnými okolními kláštery, ani pro Armény posvátná hora Ararat). „*Mateřské země bývají většinou daleko v nějakém tmavém, kamenitém koutě, Bohem zapomenutém*“ napíše o dvě generace později arménský básník Hovhannes Grigorjan jako ilustraci této skutečnosti [Alloyan 2006: 31–33]. Rozkol mezi realitou a mýtem o zemi zaslíbené vykrytalizoval v literární fikci „země Nairi“, jakési snové, původní, historické Arménie, jež ovšem s tou současnou nemá nic společného. Historický kontext zrodu poetického symbolu, jímž Nairi bezesporu je, bývá kladen právě do 20. a 30. let 20. století; její název je původně převzat z akkadštiny (tj. země řek, což byl asyrský termín pro starověkou říši Urartu). Nairi bývá přirovnávána k zemi, existující pouze „ve snu“, k „nemoci srdce“ (citace z díla Jeghiše Čarence [Nichanian 2006: 69–70]) nebo k zemi „unikající“ [Beledian 2001: 7]; za její hlavní topos lze označit horu Ararat, arménsky Masis. Obdobný literární stereotyp Arména coby „pohrobka“ dávné civilizace pochází z pera arménsko-amerického spisovatele Williama Saroyana: „*Snad jsem udělal volovinu, když jsem o nás psal jako o Asyřanech, ale třeba ani ne, protože každý člověk je do jisté míry Asyřan, pohrobek kdysi mocného národa, který až na něho vyhynul*“ (povídka Sedmdesát tisíc Asyřanů [Saroyan 1958: 41]). W. Saroyan rovněž označil osmanskou Arménii za „monument naší ztráty“ [Gall – Leoussi – Smith 2010: 110].

Na jedné straně tak existovala diaspora, *sphjurkh* (z řeč. *speirein* [Suny 1993: 214] nebo také *gaght* (ze syrského *gaghut*, *gaḷut* [Durand – Giovannoni 2007: 23]; na straně druhé sovětská Arménie. Rozdíly mezi těmito jednotlivými arménskými „světy“ existovaly už celá dlouhá staletí – pohloubila je geografická vzdálenost, relativní neprostupnost terénu, pozice na periferii říší jako byly Osmanská říše, Persie nebo později Rusko. Svou roli zde sehrály odlišné dialekty, navzájem mnohdy jen stěží srozumitelné, jiné tradice, jiná kulturní podloží. V období národního obrození se dokonce kodifikovaly hned dva moderní literární jazyky, které nahradily původní *grabar* – západní arménština, kterou hovořili osmanští Arméni a po první světové válce celá diaspora od USA přes Francii a Řecko po Libanon; a arménština východní, kterou dříve mluvili tzv. perští Arméni a pak Arméni sovětské [Ačarjan 1907: 5]. Politický život v diaspoře do značné míry předurčovaly

„národovecké“ strany jako *dašnak* nebo *hnčak*, které patřily k přímým oponentům sovětského režimu. Během let tzv. velkého teroru, kdy přišla o život celá řada známých arménských básníků, spisovatelů i politiků, pak přirozeně došlo k ještě většímu prohloubení nedůvěry. Reflektuje ji např. životní osud spisovatelky Zabel Jesajan, která jako první použila slovo *aghet* ve smyslu katastrofy (pogromu) pro arménský národ; poté těsně před genocidou r. 1915 uprchla za hranice Osmanské říše, roku 1933 se přestěhovala do sovětské Arménie a po roce 1937 byla v rámci čistek zřejmě popravena na neznámém místě [Alalaji 2015: 4]. Tato nedůvěra se promítala samozřejmě i do vnitřních vztahů v arménské církvi. Roku 1933 byl přímo během vánoční bohoslužby v newyorském kostele zavražděn arménský biskup [De Waal 2018: 30]; o pět let později byl zřejmě odstraněn nejvyšší katolikos všech Arménů Choren I. [Dédéyan 2007: 745].

Ostré spory mezi protisovětskou a prosovětskou linií rozdělovaly v diaspoře celé rodiny; jedni vnímali SSSR jako režim spolupracující s Tureckem, jež se odmítalo postavit k vině Osmanské říše na arménské genocidě, druzí považovali SSSR za garanta arménské svébytnosti. I přes sílicí proticírkevní politiku patřili Arméni pořád k jednomu z nejvíce věřících národů v rámci SSSR; většina svateb se stále ještě odehrávala v kostelech, děti byly křtěny a i mladí lidé chodili na bohoslužby. Proto nepřekvapí, že reakce na sovětský impuls ke sblížení s diasporou a k oživení mateřské země vzešla od představitelů apoštolské církve.

Roky druhé světové nebyly velké vlastenecké války a léta těsně po jejím skončení se nesly v duchu masových přesunů populací, a netýkaly se pouze Sovětského svazu. Během let 1942–44 byli přesunuti – oficiálně ze strategických důvodů a kvůli obavě z blízkosti fronty – nejen povolžští Němci (ti už v létě 1941 [Švankmajer 1995: 400]), ale i severokavkazští Čečenci, krymští Tataři, Balkaři, Kumyci, Karačajevci a v neposlední řadě například meschetští Turci (tj. menšiny spojované povětšinou s turkickými jazyky a islámem a považované za „neloajální“, což do značné míry souviselo ještě se stereotypními obrazy z období romantismu [Ram 1999: 3]. Arméni deportovaní nebyli (tedy kromě těch, označených za nepřátele režimu) s výjimkou komunit v oblasti Krasnodaru a Novorossijska, kde tradičně žili tzv. *čerkesoHaj* neboli Arméni hovořící čerkesky a kabardinsky [Černý 2007: 143–160]. Kromě čerkeských Arménů byli z této oblasti deportováni i pontští Řekové [de Waal 2018: 158]. Deportované národy se začaly na Kavkaz vracet až po roce 1956 [Zurcher 2007: 73].

Obecně se Arméni během války profilovali jako loajální národ z hlediska sovětské politiky. Budoucí katolikos Gevorg VI. (a de facto jediný čistky přeživší člen vyššího arménského kléru) po útoku Hitlerovy armády proklel „všechny zrádce vlasti, které stihne osud Jidáše a Vasaka“ (Vasak je z hlediska arménské historické paměti považován za archetyp zrádce, viz zakladatelská bitva u Avarajru a porážka Mamikonjanovců [Mouradian 1995: 324; Košťálová 2012: 213]. Některé arménské kostely, dříve až na výjimky zavřené, se začaly od roku 1942 otevírat; což byl strategický tah vzhledem k síle konfesní identity v ASSR. Právě tato myšlenka loajality výměnou za ústupky v některých národních záležitostech (a priori neaspirujících na autonomii nebo dokonce odtržení) zřejmě podpořila i tezi o možné masové repatriaci. Ministr zahraničí Vjačeslav Molotov hned po konci války dokonce otevřeně hovořil o revizi turecko sovětských hranic u Ardahanu a Karsu (spolu s revizí dohody z Montreaux, která podmiňovala status Úžin), čímž by se alespoň částečně dostálo arménským nárokům na „Velkou Arménii“, definovanou podle Ševreské smlouvy (1919) [Dédéyan 2007: 626]. Ta částečně stavěla na arménských územích vytyčených

ještě prezidentem Wilsonem (tj. linie Erzincan-Muş-Bitlis-Vanské jezero [Řoutil – Košťálová – Novák 2017: 352]). Arménská strana se myšlenek na *Mec Hajastan* (Velkou Arménii) nevzdávala ani v letech 1919–1920, ani později (kdy se však vzhledem ke stávající politické i demografické situaci jevila jako stále méně reálná [Hovannisian 1971: 305]). Když katolikos Gevorg VI. krátce po svém zvolení v létě 1945 zmínil *hajrenadardz* neboli návrat do rodné země (*hajreni*, *hajrenikh* – vlast), apeloval právě na návrat „domů“ ve smyslu Sèvreské smlouvy, tedy i do oblasti kolem Vanského jezera a okolí v dnešním východním Turecku [Suny 1993: 167]. SSSR tak měla vlastně garantovat „připojení“ arménských území v Turecku k ASSR, respektive mnozí to tak chápali – to přesvědčilo i jinak zaryté odpůrce sovětského režimu, jako byli dašnaci, ke spolupráci se sovětskou vládou.

Nergaght: „návrat domů“

Na podzim roku 1945 podepsal Stalin dekret o repatriaci, který reagoval na žádost edžmiacinského katolika Gevorga VI., k němuž se připojil i katolikos Domu kilíkijského Garegin I. (tedy duchovní hlava diaspory). Následně začala probíhat ve všech hostitelských zemích arménské diaspory velká propagační kampaň, sponzorovaná většinou arménskou apoštolskou církví, tamějšími uniáty, Arménskou dobrovolnickou unií (AGBU) nebo (alespoň zpočátku) i místními dašnickými organizacemi [Suny 1993: 226], jež líčila „návrat“ do sovětské Arménie v těch nejkrásnějších barvách; připomeňme, že pro mnohé Armény měla ASSR být i jakýmsi předstupněm k případnému návratu do opravdového nového domova, do osmanské Arménie nacházející se nyní na tureckém území. V létě roku 1946 se v ovzduší optimismu z konce války nezdál ani tento požadavek nemožný. Právě proto se mnozí mladí Armény z diaspory do Jerevanu víceméně naslepo vydali, ačkoli měli o sovětském režimu své pochybnosti a mnohdy je od cesty do SSSR zrazovali i jejich rodiče.

Velká část vysídlených Arménů, kteří přežili Katastrofu z první světové války, se tehdy usadila v Sýrii a v Libanonu; tato bývalá osmanská území pro ně představovala to, co by se dalo nejlépe přirovnat k vlasti. Druhá generace těchto vysídlelců už se s novým prostředím relativně dobře sžila, nicméně vyslyšela reklamu na *hajrenadardz*; jen z libanonských a syrských přístavů se nalodily tisíce Arménů (převážně mladých mužů nebo mladých rodin), aby se vydali na mnohdy strastiplnou cestu do Jerevanu přes Černé moře a batumský přístav. Celkem se do repatriačního programu během necelých dvou let (1946–1948) zapojilo více než 100 000 Arménů, kteří většinou pocházeli, jak už bylo řečeno, z oblasti Předního východu; dále pak z Francie, Spojených států, Bulharska, Rumunska, Řecka, Egypta, Íránu aj. Až na íránské Armény byl jejich referenčním „svatým městem“ kilíkijský Sís, posléze coby sídlo katolika přesunutý na předměstí Bejrútu, nikoli arménský Edžmiacín. Přistěhovaleckou vlnu doprovázelo velké nadšení i v dobovém arménském diasporním tisku – cesta do Arménie pro ně byla vyústěním dlouhého snu, či spíše nostalgického vyprávění a vzpomínek jejich rodičů, kteří jim (nikdy nepoznanou) vlast idealizovali a povzbudili v nich „stesť“ po vlasti, *hajrenikhi karot*. Idealizace mateřské země pramenila jednak z traumatu pronásledování a genocidy, jednak z generačního rozdílu (mezi přeživšími genocidu a jejich potomky) a v neposlední řadě také z faktu, že sovětskou Arménii repatrianti vůbec neznali a spoléhali jen na její mytizovanou verzi svaté země, spojenou vizí svatého města Vagharšapatu/Edžmiacínu, mateřského jazyka a „hradby“ arménských „svatých“ hor. Připomeňme, že znalost arménštiny, ba dokonce ani té západní, nebyla už

u repatriantů samozřejmostí a vybudování „nové Arménie“ pro ně znamenalo i připojení se k životaschopné jazykové komunitě. Mnozí totiž zažívali v diaspoře zánik svého vlastního jazyka v přímém přenosu: „nevím kdo, ale někdo vám vyřízl jazyk přímo v ústech, zbavil jazyk smyslu ... neboť chybí-li smysl, pohřbí mrtvolu živých ve zbytku slov“ (Krikor Beledian [Alloyan 2006: 73]).

Oficiální pozvání do „země předků“ počítalo s ubytováním i prací pro všechny novousedlíky; realita však byla zcela odlišná. Bez nadsázky bychom mohli hovořit i o kulturním šoku (jehož míra závisela na prostředí, z něhož repatrianti původně pocházeli). Někteří (zejména ti z USA nebo Francie) byli zatčeni už krátce po příjezdu kvůli podezření ze špionáže [Suny 1993: 159]; jiní museli odevzdat zemědělské nářadí (dokonce i traktory či auta). Byty sdíleli s ostatními – klasickou praxí (dnes bychom ji mohli označit za sdílené bydlení typu privátu) byly toalety na chodbě a společná kuchyně. Místní jim často museli postoupit místnost nebo patro ve svém domě, což se neobešlo bez vzájemného obviňování. Sovětští Arméni považovali nově příchozí za nezvané hosty, čemuž nahrávala nepříznivá ekonomická situace po válce. Bez dokladů a vyřízeného povolení si novousedlíci nemohli koupit ani lístek do vedlejšího města. Jejich dopisy podléhaly přísné cenzuře; často se proto při psaní řídili předem dohodnutými kódy, mezi něž patřila mimo jiné i barva použitého inkoustu, pozice lidí zachycených na fotografiích (sedící osoba byla považována za špatné znamení) nebo jména příbuzných.¹ Obdobným dorozumívacím kódem bylo i psát o zemřelých příbuzných jako kdyby byli ještě naživu – pozdravovat své známé například od dávno mrtvého strýce muselo nutně vzbudit jejich podezření [Pechakjian 2020: 43]. Fronty, přiděly, potravinové lístky a černý trh se brzy staly pro novousedlíky každodenní realitou [Antaramian Hofman 2012]. Nově příchozí se nicméně v této šedé zóně ekonomiky nejprve příliš nevyznali – bránily jim v tom jak jazykové rozdíly, tak zcela odlišné kulturní a historické zázemí a jiné zkušenosti. Jak jsme naznačili už výše, nově příchozí patřili k druhé generaci Arménů z diaspory, jejichž rodiče a prarodiče pocházeli z území Osmanské říše (respektive většinou z oblastí západně od Vanského jezera), a ASSR pro ně byla představovala nesourodý konglomerát kavkazských, arménských a sovětských prvků. Rozpaky nově přistěhovaných Arménů a jejich marná – mnohdy až směšná – snaha zorientovat se v chodu života v sovětské Arménii jim vysloužila označení *achpar* (citově zabarvené slovo odvozené od *jeghbajr*, bratr) [Darieva – Kaschuba 2007: 72]. Takto se familiárně označují v arménštině „kámoši“ či „bráchrové“; tady to však mělo ryze pejorativní, hlavně výsměšný odstín (ve smyslu směšných literárních postav obtloustlých a ne moc mazaných šetřílků z nejen istanbulského arménského folklóru). Za *achpara* se označoval každý, kdo nechápal, jak se chovat v sovětské Arménii, kdo se nechal snadno napálit a podvést a neznal skutečnou cenu věcí; zároveň však byl pokládán za lakomého.

Chladně přijetí uprchlíků ze strany většinové arménské společnosti se samozřejmě setkalo i s velkým rozčarováním ze strany novousedlíků [Belmonte 2004: 121]. Přistěhovanci z diaspory nejenže nechápali některé arménské obraty převzaté z ruštiny, ale nerozuměli ani sémantickým konotacím spojením jako *kamac kamac* (doslova „pomalu, pomalu“) nebo *inč ka čka?* (ekvivalent fr. *ça va, ça vas pas?*) – obě byla používána jako obecné odpovědi na otázku, jak se dotčným má. Západní Arméni interpretovali tento typ odpovědi jako „pomalu“, „nic moc“, „jakž takž“ coby zastírací manévr (typicky „sovětské“ nejasné

¹ *Museum of Repatriation*, <<http://www.hayrenadardz.org/en/history/1946-49>>.

a vyhýbavé vyjádření, které má zakrýt skutečnou realitu). Pro východní Armény to byl naopak obvyklý způsob komunikace. Jednota arménského národa, ač oficiálně proklamovaná – připomeňme slavnou Saroyanovu povídku Armén a Armén o setkání amerického a sovětského Arména v rostovské hospodě – tak byla spíše literární fikcí než odrazem reality; ve skutečnosti spíše ilustruje životaschopnost národa tváří v tvář genocidě nežli vzájemné porozumění mezi západními a východními Armény. Jiná městská legenda z Jerevanu zase vypráví příběh dvou bratrů, z nichž jeden emigroval do sovětské Arménie v roce 1946; protože však předvíдали případnou cenzuru, dohodli si dorozumívací znamení – pokud vše půjde dobře, bude bratrův dopis z ASSR napsaný modrým inkoustem, pokud vše špatně, tedy zeleným inkoustem. Citovaný dopis pak zněl takto: „*všechno tu je první třída, dostal jsem byt, práci, obchody jsou plné zboží. Občas se tedy vyskytnou malé těžkosti, ale zcela zanedbatelné – nedá se tu třeba vůbec koupit zelený inkoust*“ [Shahnazarian 2013: 10].

V průběhu roku se i navzdory cenzuře a velkému počátečnímu nadšení začaly objevovat zprávy, že repatriace neprobíhá ideálním způsobem [Atamian 1955: 410]. Ač sovětský tisk líčil přesídlení jako určitou záchranu arménského národa traumatizovaného genocidou a jako nový impuls k národnímu sjednocení; ve skutečnosti se novousedlíci cítili vykořenění hned nadvakrát – daleko od svých kněží, politických klubů a regionálních kroužků [Pechakjian 2020: 10]. Regionální identita Arménů z diaspory totiž zůstávala tradičně velmi silná [Suny 1993: 218] – dodnes si mnohé rodiny uchovávají poměrně přesnou vzpomínku na region, odkud jejich předkové pocházeli, a v tomto smyslu se donedávna snažily i uzavírat nové sňatky. V novém prostředí nicméně nebylo možné se o tyto původní vazby opřít. *Achparové* se zabydli na předměstích Jerevanu nebo byli rozesláni do venkovských kolchozů a sovchozů, ale dřív, než stačili vytvořit zkonsolidovanou komunitu nebo splynout s majoritou, jich byla značná část odsunuta (většinou na Sibiř). Pro většinou společností byli v silicím kontextu Studené války a priori podezřelí, ať už pro politickou příslušnost k dašnakům nebo pro nedostatek budovatelského nadšení [Dédéyan 2007: 627–629]. V období uvolnění po roce 1956 se začaly některé rodiny ze sovětské Arménie vracet do původních hostitelských zemí. Ti, kteří zůstali, pocházeli většinou ze Sýrie, Íránu nebo balkánských zemí; zpět se vraceli novousedlíci původně z Ameriky nebo z Francie. Repatriční program ztroskotal hned na několika faktorech – jednak na nenaplněných očekáváních z obou stran, jednak na vzájemné nedůvěře, která se nezlepšila ani po letech (výzkumy nasvědčují, že se tak mnohdy neděje ani v druhé a třetí generaci) [Pechakjian 2020: 21, 26].

Nově příchozím se kromě termínu *achpar* přezdívalo také *gaghthakan*, *hajrenadardz* (navrátilec), *thaža haj* (zbohatlík) nebo *kro* (tvrdohlavý) – to všechno jsou pejorativní názvy. Děti novousedlíků ve školách rovněž čelily posměškům (o 50 let později čekalo totéž zacházení děti ze smíšených arménsko-ázerbájdžánských rodin). Jak vzpomínal spisovatel Vartan Grigorian: „*když jsme žili v cizině, byli jsme přesvědčeni, že je normální, že nám ostatní nedůvěřují – přeče jen, nepocházeli jsme odtamtud. Ale v Arménii? To bylo nemyslitelné*“ [Mouradian 1995: 330]. Terčem výsměchu se stávala nejen západoarménština (která ve své mluvené formě navíc obsahovala hodně tureckých slov, což pro kavkazské Armény vzhledem k paměti genocidy bylo netolerovatelné), ale i oblečení (sovětští Arméni preferovali dlouhé kalhoty, oblek a obecně tmavé barvy) nebo kuchyně, která se více podobala levantské neboli středomořské nežli té kavkazské.

Závěr

Závěrem lze konstatovat, že na rozdíl od přistěhovaleckých vln, které směřovaly do Izraele a které přispěly, když už ne k plné asimilaci s majoritou tak jistě k integraci a postupné akulturaci, bylo přistěhovaectví do Arménie v poválečných letech jen krátkodobou záležitostí. Jakmile to bylo z politických důvodů možné, začali novousedlíci Arménii znovu opouštět; jak jim později bylo tolikrát vytýkáno ze strany představitelů arménské diaspory s poukazem na to, že „vlast není hotel“ [*Mouradian 1995: 326*]. Rozdíly mezi *Hajastanciner* (Armény z Hajastanu, tj. z Arménské republiky) a mezi *sphjurkhaHaj* (Armény z diaspory) přetrvávají dodnes; diasporní komunity mají mnohdy k Arménii ambivalentní vztah, který by se dal označit jako „lásky na dálku“ (ilustrovaný příslovím *hajrenikh, sarn u anuš* – otčina, chladná a sladká). Arménský *nergaghth* už se v masovější míře nezopakoval; právě naopak – od konce 80. let jsme v případě Arménské republiky svědky početné emigrace ze země, která po první karabašské válce přišla až o několik set tisíc obyvatel, mířících do diaspory (nejčastěji do Ruské federace, Francie, Německa, Švédska, Spojených států nebo do Izraele – spolu s horskými kavkazskými Židy). Většinou se jednalo o mladé muže. Události konce 80. let, jako bylo zemětřesení ze zimy 1988 a propuknutí bojů o Náhorní Karabach, vyvolaly velkou vlnu solidarity arménské diaspory s Arménskou republikou, a také celonárodní euforii po vyhrané válce v roce 1994, nicméně i tehdy se jednalo spíše o dočasný příliv dobrovolníků a o finanční pomoc, nikoli o trvalý návrat z diaspory.

Už první prezident nezávislé Arménie, Levon Ter-Petrosjan, předpokládal, že arménská diaspora zastoupí prostřednictvím své lobby roli vyjednavče i investora; hlavním heslem tehdejších demonstrací bylo „jeden národ, jedna víra, jedna církev“. Podobnou strategii uplatňoval i následující prezident Robert Khočarjan, za jehož vlády byl zorganizován skupinový tanec *khočari* kolem nejvyšší arménské hory Aragac; připomeňme, že právě *khočari* je zapsáno za Arménii v seznamu nedotknutelného kulturního dědictví UNESCO a že tanec, kterého se tehdy zúčastnilo několik set tisíc osob, symbolizoval „znovuzkříšení“ historické Arménie prostřednictvím účasti potomků přeživších genocidu a arménské diaspory, byť třeba jen virtuálně [*Abrahamian 2007: 167–188*]. Ve výsledku však události z posledních let (šestitýdenní válkou z podzimu 2020 a ztrátou velké části Karabachu konče) nakonec jen prohloubily vzájemné rozdíly a nepochopitelnost mezi Armény z AR a Armény z diaspory, kteří jakoukoli ekonomickou emigraci ze země vnímají jako zavrženíhodnou dezerci z ohrožené vlasti. Druhá strana v nich však vidí pouhé „letní Armény“ (summer Armenians), kteří bez znalosti každodenní reality přijíždějí do země strávit pouhých několik týdnů a pak se – s despektem nad těmi, kteří tam skutečně žijí – vracejí domů a odtamtud poskytují nevyžádané rady (stejně jako achparové ve 40. a 50. letech).

Právě tuto praktiku se alespoň na papíře pokusil pozměnit současný premiér Nikol Pašinjan, když během své návštěvy Los Angeles (kde žije velká arménská komunita se silným politickým vlivem) poukázal na fenomén letních Arménů a naznačil, že by se do budoucna měly „setřít“ hranice mezi Arménskou republikou a diasporou. Nicméně toto se dělo během euforických let po tzv. sametové revoluci; po nedávné válce je samozřejmě úplně jiná situace a teprve čas ukáže, zda kvůli nedozírným následkům nedávného vojenského konfliktu znovu dojde k masové emigraci ze země, které místní přezdívali „nová genocida“, nebo zda dojde k rekonstrukci země také za přispění diaspory.

Literatura

- Abrahamian, Levon [2007]. Dancing Around the Mountain: Armenian Identity Through Rites of Solidarity. In: Grant, Bruce – Yalçın-Heckmann, Lale (ed.). *Caucasus Paradigms: Anthropologies, Histories and the Making of a World Area*. Berlin: Lit Verlag s. 167–188.
- Ačarjan, Hračja [1909]. *Classification des dialectes arméniens*. Paris: Librairie Honoré Champion.
- Agadjanian, Alexander [2014]. *Armenian Christianity Today: Identity Politics and Popular Practice*. Farnham: Ashgate Publishing.
- Alalaji, Angélique Sylvia [2015]. *Music and the Armenian Diaspora: Searching for Home in Exile*. Bloomington: Indiana University Press.
- Alloyan, Olivia, et al. [2006]. *Avis de recherche: une anthologie de la poésie arménienne contemporaine*. Marseille: Collection diasporale.
- Antaramian Hofman, Hazel [2012]. From James Dean to Stalin: the Tragedy of the Armenian Repatriation. *OBC Trans.europa* (online), 17. 8. 2012. Dostupné z: <<https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Armenia/From-James-Dean-to-Stalin-the-tragedy-of-the-Armenian-repatriation-121168>>.
- Atamian, Sarkis [1955]. *The Armenian Community*. New York: Philosophical Library.
- Beledian, Krikor [2001]. *Cinquante ans de la littérature arménienne en France*. Paris: CNRS Editions.
- Belmonte, Lydie [2004]. „La Petite Arménie“ à Marseille. Marseille: Ed. Jeanne Lafitte.
- Černý, Václav A. [2007]. „Evangelizace Kavkazu“ [The Christianity in Caucasus]. *Parrésia* 7 (1): 143–160.
- Dadian, Vahakn [1996]. *Histoire du génocide arménien (Conflits nationaux des Balkans au Caucase)*. London: Stock.
- Darjeva, Tsypylma – Kaschuba, Wolfgang [2007]. *Representations of the Margins in Europe: Politics and Identities in the Baltic and South Caucasian states*. Berlin: Campus.
- Dédéyan, Gérard (ed.) [2007]. *Histoire du peuple arménien*. Toulouse: Privat.
- De Waal, Thomas [2018]. *The Caucasus: An Introduction*. Oxford University Press.
- Durand, Jannic – Rapti, Ioanna – Giovannoni, Dorota (ed.) [2007]. *Armenia Sacra: mémoire chrétienne des Arméniens (IVe-XVIIIe s.)*. Paris: Éditions Louvre.
- Fosse, Marit – Fox, John [2015]. *Nansen: Explorer and Humanitarian*. Lanham: Rowman@Littlefield.
- Gall, Allon – Leoussi, Athena – Smith, Anthony D. [2010]. *The Call of the Homeland: Diaspora Nationalisms, Past and Present*. Leiden: Brill.
- Garsoïan, Nina [1999]. *Church and Culture in Early Medieval Armenia*. Aldershot: Ashgate Variorum.
- Hamar, Eleonora [2006]. Diaspora mezi snem a realitou [Diaspora Between the Dream and the Reality]. *Sociální studia* 2006 (1): 129–143.
- Hovannisian, Richard. G. [1971]. *The Republic of Armenia: the First Year, 1918–1919*. Berkeley: University of California Press.
- Hovannisian, Richard G. [1997]. *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. vol. 1. London: Palgrave MacMillan.
- Kalayjian, Ani – Paloutzian, Raymond F. [2009]. *Forgiveness and Reconciliation*. New York: Springer.
- King, Charles [2007]. Černé moře [Black Sea]. Praha: BB art.
- Košťálová, Petra [2012]. Stereotypní obrazy a etnické mýty: kulturní identita Arménie [Stereotypical Images and Ethnic Myths: Cultural Identity of Armenia]. Praha: SLON.
- Košťálová, Petra [2014]. Vyhnanství a exil jako jeden z ústředních motivů arménské etnicity: koncept ghaributhjun [Ghaributhyun: The Exile as One of Central Themes of Armenian Ethnicity]. *Český Lid* 101 (4): s. 403–419.
- Kucera, Josua [2019]. Pashinyan takes „Velvet Revolution“ on the road to L.A. *Eurasianet* (online), 23. 9. 2019. Dostupné z: <<https://eurasianet.org/pashinyan-takes-velvet-revolution-on-the-road-to-la>>.
- Migliorino, Nicola [2008]. *(Re)Constructing Armenia in Lebanon and Syria*. Oxford, New York: Berghahn Books.
- Mouradian, Claire [1995]. *De Staline à Gorbatchev: Histoire d'une république soviétique*. Paris: Editions Ramsay.
- Museum of Repatriation* (online). Dostupné z: <<http://www.hayrenadardz.org/en>>.
- Nersessian, Vrej [2001]. *The Bible in the Armenian Tradition*. New York: Getty Publication.

- Nichanian, Marc [2006]. *Entre l'art et le témoignage (Littératures arméniennes au XX. siècle)*. Genève: MétisPresses.
- Pechkjian, Pauline [2020]. *The „akhpars“: A Social history of the Mass Migration of Diaspora Armenians to Soviet Armenia 1946–1949*. Master thesis, California University Irvine. Dostupné z: <https://escholarship.org/content/qt1mg2956k/qt1mg2956k_noSplash_30bd9b652744e3e6d6efd9ff2b4269b3.pdf?t=qcsby8>.
- Ram, Harsha [1999]. *Prisoners of the Caucasus: Literary Myths and Media Representations of the Chechen Conflict*. Berkeley: University of California.
- Redgateová, Anna Elizabeth [2003]. *Arméni [Armenians]*. Praha: NLN.
- Řoutil, Michal – Košťálová, Petra – Novák, Petr [2016]. *Katastrofa křesťanů: likvidace Arménů, Asyřanů a Řeků v Osmanské říši v letech 1914–1923 [The Calamity of Christians: The Extermination of Armenians, Assyrians and Greeks in the Ottoman Empire 1914–1923]*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Saroyan, William [1958]. *Odvážný mladý muž na létající hrazdě [The Daring Young Man on the Flying Trapeze]*. Praha: Československý spisovatel.
- Shahnazarian, Nona [2013]. Letters from the Soviet „Paradise“: The Image of Russia Among the Western Armenian Diaspora. *Journal of Eurasian Studies* 4 (1): 8–17.
- Smith, Anthony D. [1999]. *Myths and Memories of the Nation*. Oxford University Press.
- Stopka, Krzysztof [2000]. *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej [Armenians in Ancient and Contemporary Poland]*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Suny, Ronald Grigor [1993]. *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*. Bloomington: Indiana University Press.
- Švankmajer, Milan, et al. [1995]. *Dějiny Ruska [History of Russia]*. Praha: NLN.
- Van Lint, Maarten Theo [2009]. The Formation of Armenian Identity. In: Romeny, R. B. ter Haar (ed.). *Religious Origins of Nations: Christian Communities of the Near East*. Leiden: BRILL.
- The Prime Minister of the Republic of Armenia* (online). Nikol Pashinyan: “Los Angeles is to be the focus of Armenian-California partnership”. Dostupné z: <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2019/09/23/Nikol-Pashinyan-Official-Reception>.
- Ye'or, Bat [2002]. *Islam and Dhimmitude: Where Civilizations Collide*. Madison: Fairleigh Dickinson University Press.
- Zurcher, Christoph [2007]. *The Post-Soviet Wars: Rebellions, Ethnic Conflict and Nationhood in the Caucasus*. New York: NYU Press.

Petra Košťálová v současné době působí jako vysokoškolský pedagog na Ústavu východoevropských studií Univerzity Karlovy. Zabývá se tématy etnicity, stereotypů a kolektivní paměti, regionálně se zaměřuje na oblast Kavkazu (zejména na tradiční zvyky a obyčeje). Mimo jiné se věnuje i překládům arménské a francouzské poezie.

Politika identit v čínských enklávách amerických měst: muzejní narace

DANIEL TOPINKA* – JAKUB HAVLÍČEK**

Identity Politics in American Chinatowns: Museum Narratives

Abstract: This text deals with ethnopolitical identities as presented to visitors to Chinese enclaves by their inhabitants themselves in museums of Chinese enclaves in the United States. We focus on three locations: San Francisco, New York, and Chicago. The text briefly introduces the history of Chinese immigration and the establishment of the Chinese as a minority within the American nation. It focuses on the content of the permanent exhibitions, it describes and analyzes the forms of representing Chinese identities in these museums. At a theoretical level, we draw on the concept of identity politics. We apply a syntagmatic approach, using a method of narrative analysis of the exhibitions, comparing the sequential development of the museum narrative in the order it is intended to be presented to museum visitors. We identify the various elements of the design of the exhibitions and the themes presented. Our research was conducted during field trips of the authors between 2013–2019. The exhibitions come with a so-called canonical narrative that is linearly conceived and introduces the “harmony” of Chinese and American identities. The canonical narrative is coherently and logically conceived, the presented themes support the whole narrative. The canonical narrative illuminates the presence of Chinese immigrants as a journey from exclusion to full emancipation and recognition of their equality, with reference to cultural specifics of Chinese sociocultural identities.

Keywords: museum narratives; Chinese Americans; identity politics; ethnopolitics; narrative analysis

DOI: 10.14712/23363525.2023.6

Úvod

V roce 1974 byl do kin uveden film Romana Polanského *Chinatown*, který měl a doposud má mezi diváky velký ohlas a jehož scénář byl oceněn Oscarem. Film bývá opakovaně oceňován i v současnosti a žánrově patří k mysteriózním dramatům, nezapomenutelným detektivkám [*Totušek 2019*]. Diváky zavádí do předválečné Kalifornie, kde je detektiv Jake Gitts (Jack Nicholson) najat, aby pátral po manželské nevěře. Zpočátku jednoduchý příběh postupně a promyšleně graduje. Otevírá dávno zapomenuté podvody, příkoří a propletec skandálů, aby nakonec dospěl ke svému vrcholu v Čínské čtvrti. Finální scénu provází výrok jednoho ze společníků detektiva: „Zapomeň na to, Jaku. Je to Chinatown.“ Divákům srozumitelný výrok nese esencialistické významy. Obdobně jako tento film, tak i další popkulturní díla umně využívají obrazu čínské čtvrti na veřejnosti, tak jak se v průběhu

* Doc. PhDr. Daniel Topinka, Ph.D., Katedra asijských studií a Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie, Filozofická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci, Křížkovského 511/10, 779 00 Olomouc. E-mail: daniel.topinka@upol.cz

** Mgr. Jakub Havlíček, Ph.D., Katedra asijských studií a Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie, Filozofická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci, Křížkovského 511/10, 779 00 Olomouc. E-mail: jakub.havlicek@upol.cz

historie utvářel, a pracují s jeho neuchopitelností, tajemností, anomii, kulturní jinakostí [Lin 1998: 172–173]. Nejen v tomto filmu je patrné, že fenomén čínského města přitahuje pozornost a probouzí imaginaci. Tento text se ale nevěnuje těmto obrazům a imaginacím ve veřejném prostoru, které provází řada stereotypů, ale obrací se směrem dovnitř těch částí amerických měst, které si udržují označení „Chinatown“. Zabývá se tím, jak na obvykle negativní stereotypizaci reagují současní Číňané a jaké etno-politické identity oni sami prezentují návštěvníkům enkláv, které jsou vyznačovány na mapách a v turistických průvodcích jako místní atrakce. Pro porovnání formování těchto etno-politických identit jsme si vybrali tři městské prostory: čínské čtvrti v San Franciscu, v New Yorku a Chicagu. Blíže se zaměřujeme na formy reprezentací čínských identit v prostředí muzeí. Tato muzea jsou součástí čínských čtvrtí a návštěvníkům nabízí ucelený příběh čínské přítomnosti ve Spojených státech amerických. Příběh prezentovaný v muzejních expozicích je vyprávěn prostřednictvím muzejních instalací, artefaktů a jeho tvůrci jsou obvykle dvě skupiny Číňanů: bohaté rodiny sponzorů, s jejichž zázemím se daří muzea budovat a udržovat a dále (obvykle) čínští badatelé, kteří pátrají po historických informacích a celé naraci dávají jednotnou formu. Snaha nalézt podobnost této etnopolitiky v prostředí tří amerických měst ale nesmí úplně zastřít skutečnost, že i tento kompaktní, lineárně koncipovaný příběh může mít své různé podoby a nuance.

Celá narace čínské přítomnosti by byla bez muzeí přítomna jen velmi omezeně ve fyzicky ohraničeném prostoru čínské enklávy a k mnohé symbolice zvýrazňující a upozorňující na „čínskost“ prostředí by chyběl ústřední vysvětlující prvek. Muzea jsou místy, kde je narace návštěvníkovi k dispozici v ucelené podobě. A návštěva muzejních expozic otevírá prostor, kdy jsou návštěvníkovi postupně překládány kroky, které pomáhají rekonstruovat „příběh“ – od počátku, kdy na území Spojených států amerických vstoupili první Číňané, přes klopotné počátky a restriktce, až po současnost. Ústředním kognitivním cílem pro návštěvníka je porozumět předloženému příběhu a rovněž vytvořit nový druh paměti, který by měl být legitimní součástí americké kolektivní identity. Tento příběh je logicky a chronologicky uspořádán, a pokud budeme hovořit o jeho celistvé podobě, budeme ji označovat jako příběh kanonický. Jaká je tato ústřední narace, odkud pochází, jaký má smysl?

Politika identit v muzejních naracích

V pojetí T. H. Eriksena je etnicita relační a situační záležitostí. Rozehrává se mezi skupinami a vyjadřuje dlouhodobou, systematickou komunikaci kulturních diferencí skupin, které se považují za odlišné. Objevuje se v okamžicích, kdy se tyto odlišnosti ozřejmují v sociálních interakcích [Eriksen 2007: 105]. Politika identit označuje proces, který spočívá v mobilizaci etnicity a jejího povýšení na politický nástroj, jehož smyslem je posílit nerovnosti a difference, případně (znovu) vytvářet etnické skupiny coby akční politické jednotky. Již dříve si všiml A. P. Cohen instrumentálního nakládání s etnicitou, která se objevovala v situacích volání po rovných právech a vykazuje reaktivní charakter [Banks 1999: 146]. Politika identit označuje politická hnutí, která se dovolávají kolektivních identit spojených s morálními závazky („mobilizují“), jež nabývají charakter etnický, založený na představě příbuznosti a společného původu, založeného regionálně (je dán místem) či nábožensky [Eriksen 2007: 128]. Detailnější rozbor politiky identit T. H. Eriksena vede k závěru, že tyto

identity vykazují jisté obecné rysy: jsou výrazem soutěže o nedostatkové zdroje, důsledkem modernizace, stvrzením příbuzenství a kulturní podobnosti, vyvolávají obrazy minulé nespravedlnosti a utrpení, dovolávají se osobní zkušenosti aktérů, posilují meziskupinové hranice a redukuje komplexitu společnosti na soubor jednoduchých kontrastů. Reifikace identit, zjednodušování a rigidita meziskupinových hranic umožňují smysluplné konstruování světa a zároveň otevírají cestu ke zdrojům [Eriksen 2012: 258–261]. Formování identit souvisí s místem či prostorem a uplatňovanou politikou kolektivní paměti [Moore – Whelan 2007].¹

Zvláštní roli v konceptualizaci politiky identit sehrávají muzea a jejich prostory. Naše analýza se zaměřuje na zkoumání toho, jaké jsou reprezentace čínských identit v prostředí muzeí, jaká je kanonická narace, odkud pochází a jaký má smysl. Tricia Austin [2012] píše, že analýza narací je aplikovatelná na design expozic, poskytuje vhodný analytický rámec a kreativní výsledky, které jsou zajímavé pro teoretiky, tvůrce, designéry a další profese. Uvádí, že zdrojem intenzity působení narací je několik propojených dimenzí: záměrnost, obsah, vyprávění, zážitek publika a kontext. Rekonstrukce narací je příležitostí, jak přemýšlet o prostorech jako o příbězích a konfrontovat se s působícími *agency*, tedy činiteli, kteří vytvářejí a autorizují celou škálu dimenzí zkoumaných narací. Je zde značný prostor pro kritickou reflexi, který není ve výzkumu zcela využit [Austin 2012: 118].

Muzea jsou se svými expozicemi lokalizována v čínských čtvrtích. Tyto městské prostory charakterizuje výrazná *image*, která odděluje městský prostor čínské enklávy fyzicky, symbolicky i mentálně od jiných částí města. Již samotné vstupy do čínské čtvrti obvykle označují různě stylizované brány, často zdobené čínskými nápisy, motivy draků či lvů, které návštěvníku připomínají, že vstupuje na místo, které se od ostatních částí města odlišuje. Kromě takových bran se na tomto *image* podílejí další objekty se svou jedinečností; jejich struktura vyjadřující prostorové kvality a význam, který mají takové objekty pro obyvatele či návštěvníky. Čínské čtvrtě mají svou *imageability*, vlastnost objektů, které vyvolávají silný *image*. Takovýchto objektů v městském vyčleněném prostoru nalzáme celou řadu, vyznačují se specifickými tvary, barevností a působením na smysly [Lynch 2004: 6–9] a jsou dávány do spojitosti s čínskou kulturou obecně, ať již jde o architektonické prvky budov, vývěsní štíty různých podniků, barevné lampiony, označení ulic apod. Čínské enklávy jsou fyzicky ohraničenými lokalitami, ale v čase nezachovávají stabilní tvar: některé čínské čtvrti se postupně zmenšily, jiné zase expandovaly, prošly více či méně výraznými přestavbami anebo změnily původní lokaci v městském prostoru. I přes často zjevnou a dobře patrnou odlišnost nejsou hranice čínských enkláv vždy jednoznačně patrné: prvními znaky jsou obvykle čínské nápisy nad obchody a čínské restaurace. Navzdory symbolickému vyčlenění z ostatního městského prostoru zůstávají integrovány

¹ Dušan Lužný a Jan Váně [2017] při konceptualizaci kolektivní paměti rozlišují kolektivní paměť, která se stává předmětem diskurzivních sporů od historické paměti, jejíž obrazy jsou vytvářeny metodami historických věd a historiky a jejich interpretacemi událostí. Autoři mimo jiné nabádají, aby bylo na náboženskou kolektivní paměť nahlíženo jako na téma obsahující inherentně spojitost s mocí, resp. konfliktem, nástroj vytváření kontinuity vztahující se k přítomnosti, střeženou produkcí, vnitřně diverzifikovanou, objektivizovanou a sedimentovanou paměť, jejímž obsahem je dávná minulost, přičemž se na jejím udržování podílí proces socializace, zprostředkování a narativní strukturace a schematizace [Lužný – Váně 2017: 588]. V tomto světle je potřeba nahlížet na působení utvářené historické paměti, která působí jak na obsahy paměti individuální, tak i na kolektivní.

do prostoru města. Nalézáme v nich jak místní obyvatele, tak turisty, i jiné obyvatele, kteří sem zamířili do restaurace či do obchodů. Podle ekonomické aktivity se jednotlivé čínské čtvrti liší: nalézáme v nich viditelné znaky ekonomické specializace. V obchodech pracují Číňané, jejichž znalost angličtiny je ne vždy dobrá, mezi sebou často komunikují čínsky. Prostor je ekonomicky strukturovaný, v reprezentativnějších částech čtvrtí jsou situovány obchodní a občanské asociace a obchodní komory.

Turistický ruch a pohyb turistů je veden mapami, které v prostoru zdůrazňují významné prvky. Turistické trasy určují spojnice těchto prvků, které obvykle lemují obchody s turistickým zbožím. Etnizace tohoto prostoru je evidentní. Návštěvník zaznamená nejen fyzickou přítomnost čínských obyvatel čtvrtí, ale především řadu prvků upozorňujících na diferentnost prostoru: sochy lvů, čínské nápisy, vyobrazení buddhistických božstev na zdech apod. Prostory se vyznačují čínorodostí, je zde značný pohyb lidí, ulice bývají zaplněné a rušné. Architektonickou zvláštnost podtrhují buddhistické, konfucianské či taoistické chrámy a svatyně. Pokud jsou součástí čínských čtvrtí parky, tak se v nich často cvičí nebo hrají deskové hry.

Metodika výzkumu

Z mnoha objektů čínských enkláv jsme si zvolili právě muzea a to z důvodu, že prezentovala kulturní a etnické identity a nabízela návštěvníkům ucelenou naraci. Benedict Anderson [2008] píše o muzeu jako o mocenské instituci, která sehrála svou politickou roli v procesu kolonizace, odrážela soupeření o státní vzdělávací politiku, produkovala hierarchizace obyvatelstva a zahrnutí míst do nových představ o prostoru. „Pomuzejnění“ vytváří nová klasifikační schémata, hierarchie, představy historie a moci. Muzea jsou vybavena narací a vyprávějí příběhy, které mají svou formu a strukturu a spojují jednotlivé události do sérií a dávají jim význam. V našem případě jsme zvolili syntagmatický přístup, kdy jsme pozorovali sekvenční vývoj narace v pořadí, jaký je určen návštěvníkům muzea směrem prohlídky. Sledovali jsme, jak jsou řazeny a do jakých vzájemných vztahů uváděny jednotlivé prvky expozic, o jakých tématech a místech vypovídají a do jakého času jsou situovány. Výzkumnou metodou byla narativní analýza vycházející z pozorování v muzejních expozicích a z jejich fotodokumentace, kterou jsme pořídili během našich návštěv v muzeích. Důraz byl kladen na reprezentaci a rekonstrukci příběhu prezentovaného expozicí napříč časem a prostorem, a porozumění celku a kontextu narace [Andrews – Squire – Tamboukou 2008]. Terénní výzkum probíhal během pobytů ve vybraných lokalitách v letech 2013–2019.

Imigrace z Číny

V případě čínských čtvrtí je vhodnější hovořit o enklávách, které poskytují Číňanům a jejich obchodním společnostem kulturní a sociální zázemí a umožňují fungování etnické ekonomiky. Název „Chinatown“ je nálepkou, která byla čínským enklávám udělena americkým obyvatelstvem. Původně měla tato místa charakter ghatt, v nichž se Číňané koncentrovali v důsledku tlaku americké společnosti a obvykle nesla velmi špatnou pověst a stigma. Vznik prvních ghatt bezprostředně souvisel s imigrací do Spojených států a čínské enklávy byly místy s vlastní dynamikou a evolucí [Lai 1988: 4–8]. Dále uvádíme jen

vybrané klíčové okamžiky čínské imigrace.² Její počátky jsou spojeny s přesuny Číňanů v polovině 19. století. Kromě počáteční snahy Číňany prezentovat jako kuriozity (artisty, hudebníky a další performery), bylo dominující motivací především zapojení imigrantů na trh práce. Prvopočátky čínské přítomnosti byly spojeny s pracovními příležitostmi vyvolanými „zlatou horečkou“ v Kalifornii, dále stavbou transkontinentální železnice, rozvojem důlního průmyslu a dalších průmyslových odvětví, ale i zemědělství a služeb. Dlouho například převládal stereotyp čínskégo prادلáka, karikovaného „Asiata“ v tradičním kostýmu, s nezbytným copánkem. Původně přicházeli Číňané především z oblastí delty Perlové řeky (Kanton, Taisan), přes San Francisco. V rozmezí několika let počty příchozích stupaly z desítek na desetitisíce. Imigrace je zpočátku čistě mužskou záležitostí, postupně do Spojených států přicházejí i ženy, ale nepoměr byl evidentní a imigrace žen byla ze strany státních autorit silně omezována. Přestupními stanicemi se stávají velká americká města, v nichž vznikají první čínské enklávy. Poskytují zázemí pro imigranty a rozvíjí se v nich etnická ekonomika, stávají se místy, o nichž se v dobovém tisku píše v souvislosti s kriminalitou, hráčstvím, kouřením opia a prostitucí. Klíčovým okamžikem se stala tzv. Burlingameova dohoda s Čínou, která položila základy pro další imigraci a organizované přijímání pracovní síly z asijských zemí, která saturovala potřeby hospodářství po zrušení otroctví.

Stoupající počty Číňanů a jejich působení na trhu práce vyvolalo v průběhu 80. a 90. let 19. století řadu násilných útoků na čínské enklávy a jejich obyvatele. Vedle toho například stát Kalifornie legálně omezil možnost příchodu žen z Číny a zakázal mezietnické sňatky čínských pracovníků. V roce 1882 byl přijat Zákon o vyloučení Číňanů (Chinese Exclusion Act), který završil stoupající averze vůči čínské přítomnosti a zavedl restriktivní politiku – zákaz další imigrace a znemožnění nabytí občanství v případě, že nedošlo k narození na území Spojených států. Jeho platnost byla postupně prolongována a zůstával vážnou překážkou imigrace, i když byl v některých případech obcházen. V reakci na to byl přijat tzv. Gearyho zákon z roku 1892, který zabraňoval sjednocování rodin. Číňanům byla v mnoha státech znemožněna možnost uzavírat sňatek s „bílymi“ ženami. Další legislativní úpravy počátkem 20. století přicházely s dalšími omezeními a to pro všechny asijské imigranty, vylučovaly je z práva na občanství, naturalizaci a vlastnění půdy. Změna přichází s počátkem 2. světové války a s překvalifikováním Číny za geopolitického spojence Spojených států amerických. Restrikce slábnou a ukončuje je Magnusonův zákon z roku 1943, který opětovně imigraci připouští, stejně tak jako naturalizaci, a stanovuje (velmi nízké) kvóty pro přijímání imigrantů. Sociální realitu ale pozměňuje skutečnost, že je v poválečném období potřeba legislativně reagovat na tisíce sňatků amerických vojáků s ženami čínského původu. Významným bylo přijetí Hart-Cellarova zákona (Immigration and Nationality Act), který v roce 1965 ukončuje kvótní systém i dosavadní restriktce a otevírá cestu tzv. nové imigraci z Číny. Imigraci ovlivňuje i poválečný konflikt mezi Kuomintangem a čínskými komunisty a z hlediska vnímání Číňanů ne-čínským americkým obyvatelstvem má nemalý symbolický význam také cesta prezidenta Nixona do Číny v roce 1972, vnímaná jako mezník v čínsko-amerických diplomatických i obchodních vztazích. Nových možností využívají statisíce Číňanů, jejichž podíl na americké populaci trvale stoupá. V roce 2010

² Podrobněji se imigraci věnuje text Jakuba Havlíčka, který se zabývá především obdobím 19. století a událostmi první poloviny 20. století [Havlíček 2018] – v našem krátkém shrnutí čerpáme z této statě.

podle údajů celostátního sčítání se k čínskému (včetně tchajwanského) původu hlásí přibližně 4 miliony Američanů, ať již výlučně anebo v kombinaci s jinou etnickou příslušností [Hoeffel – Rastogi et al. 2012: 14]. K roku 2019 je počet čínských Američanů odhadován na přibližně 5 400 000 [Budiman – Ruiz 2021].

Chinatown v San Franciscu

San Francisco bylo vzhledem ke své poloze na západním pobřeží branou pro vstup čínských imigrantů na území Spojených států. Enkláva v San Franciscu se rozkládá mezi ulicemi Grant Avenue a Stockton Street a jedná se o nejstarší enklávu ve Spojených státech [Teitelbaum – Asher 2005: 29], která vznikla v roce 1848. Celý prostor enklávy obdélníkového tvaru je umístěn nad centrem města v kopcovitém terénu a jeho zahrnuje 24 městských bloků. Enkláva je protkaná infrastrukturou města, jsou zde situovány veřejné služby (např. pošta) a blízkost k centru místo sytí turisty, což se odráží také na složení zboží v obchůdkách a na živém ruchu, kterého je zde návštěvník svědkem v denní i noční době.

Počátky čínské přítomnosti se vyznačují stejně jako jinde výhradním zastoupením migrantů mužů, kteří přijížděli zejména z jižní Číny a nechávali se zaměstnávat v dolech nebo na stavbách železnic [Roberts 2002: 139]. Konkurence na trhu práce vyvolávala v San Franciscu vlny násilností, k nimž docházelo mezi Číňany a obyvateli evropského původu, kteří vnímali čínské dělníky jako nežádoucí konkurenci na pracovním trhu. Chinatown se stal také místem, kde byly provozovány hazardní hry, užíváno opium, provozována prostituce. Mimo čínskou enklávu byla čtvrt obvykle vnímána jako exotická, záhadná a nebezpečná. Například turistické příručky přelomu 19. a 20. století doporučují návštěvu tohoto „Kantonu Západu“ jen v doprovodu spolehlivého průvodce [Tchen 1984: 3]. V roce 1906 zničilo větší část enklávy zemětřesení a následný rozsáhlý požár. Čtvrť byla poté přestavěna a modernizována, přesto se však představy o ní podstatně nezměnily.

Obraz čínské čtvrti v očích ne-čínských obyvatel města ilustruje popis z pera policejního komisaře Jesse B. Cooka. Ten v roce 1931 vyličil Chinatown před přestavbou jako ghetto, kde se šíří hráčství, opium a násilí, protože se jedná o uzavřenou a od okolí separovanou oblast, která nenabízí žádné jiné alternativy. Zároveň však vyvracel některé dodnes tradované zvěsti o staré čínské čtvrti před zemětřesením, například tu o komplexu podzemních chodeb tvořících celé podzemní město. Podle Cooka šlo o pouhé domovní sklepy, které byly místy propojeny [Cook 1931]. Od šedesátých let 20. století se enkláva otevírá novým přistěhovalcům, především z Hong Kongu. Obraz čínské enklávy jako místa koncentrace kriminality se však ve veřejném diskurzu projevoval poměrně dlouho a měnil se jen pomalu [Chin 2000].

Muzeum v San Franciscu

Ptát se místních obchodníků, kde se nachází muzeum, bylo marné. Obvyklou reakcí bylo krčení rameny, případně telefonáty známým, kteří by to mohli vědět. Nicméně – turistická mapa v tomto ohledu neklame a dovede návštěvníka na okraj enklávy. Muzeum provozuje The Chinese Historical Society of America, což je jedna z nejstarších organizací, která se věnuje studiu a shromažďování dokumentace o historii čínské imigrace, a to od roku 1963. Organizace si klade za cíl podporovat vědecké, literární a vzdělávací organizace,

shromažďovat a studovat všechny artefakty, odkazující k minulosti Číňanů ve Spojených státech amerických, propagovat výsledky bádání na veřejnosti a dokládat prospěšnost Číňanů americké kultuře a společnosti [*Chinese Historical Society of America*].

Příběh čínské přítomnosti je v tomto muzeu líčen jako součást „velké historie“ a je zasazen do celkového rámce čínské celoamerické migrace.³ Sanfranciská „epizoda“ je tak zasazena do mnohem širšího historického rámce, do kterého patří nejen severoamerický geografický prostor, ale i Jižní Amerika. Rovněž si všímá, odkud Číňané přicházeli, více než 90 % migrujících od 19. století do 2. světové války pocházelo z jižní Číny, z regionů delty Perlové řeky.

Popisy v expozici nabízejí klíčové informace: krátce po vypuknutí zlaté horečky se v Kalifornii nalézalo kolem 20 000 Číňanů. Ti se stali zdrojem mobilní pracovní síly. Tito pionýři se podíleli na práci v dolech, stejně jako na stavbě velkých železnic, ale z dobových fotografií byli vytěsňováni. Rostoucí imigrace vyvolávala zášť, která se odrazila na Zákonu o vyloučení Číňanů, ten je v narativu muzea prezentován jako výsledek antipatie a hysterie. Dobové protičínské ilustrace líčí čínskou invazi jako příliv „barbarů“, kteří vystupují z moře a pošlapávají svobodu a právo, jako sunoucí se kolony přistěhovalců, ohrožující americké ženy, vyhánějící další usídlené etnické skupiny. Zároveň je zde prostor pro malé dioráma, sérii obrazů z běžného, každodenního života obyvatel čínské čtvrti, který kontrastuje s částmi expozice zaměřenými na protičínské, rasistické stereotypy. Nejpůsobivější je světnička čínského přistěhovalce vybavená předměty denní potřeby. Na ni navazují miniaturní vyobrazení různých situací enklávy z dílny místního umělce a tvůrce dioramat Franka Wonga.

Po roce 1906, kdy zemětřesení a požár ničí město, se objevují plány na přemístění enklávy do jižní části města, což mezi Číňany vyvolává odpor. Zmíněna je také detence pro příchozí, která fungovala v rámci imigračního střediska na Angel Island, a byla v provozu v letech 1910 až 1940. Detence v tomto zařízení představovala hrozbu a je líčena jako utrpení, které hrozí všem příchozím [*Lee 2003: 68–74*]. Zatímco známější newyorské středisko na Ellis Island bylo běžným imigračním zařízením, sanfranciský Angel Island nabyl záhy poněkud jiný účel. Neproblémoví cestující byli odbavováni přímo na přístavních molech, zatímco všichni ti, kteří byli imigračním úřadům z jakéhokoli důvodu podezřelí, putovali do detence na Angel Island. To se obvykle týkalo zejména cestujících z asijských zemí [*Egan 2021*]. V narativu expozice je výrazem prvopočátečního odmítání, nedůvěry a výrazu selektivního přístupu k migrantům.

Jako zlomový okamžik je v narativu expozice představena 2. světová válka, která mění pohled na čínskou přítomnost. Američané si vážili toho, že Číňané bojovali proti japonskému nepříteli na americké straně. Čankajšek a jeho žena se v USA těšili velké popularitě – i to přispělo ke zlepšení vnímání Číňanů ve Spojených státech. V poválečném období se objevují naturalizovaní Číňané a po roce 1979 roste počet příchozích, kteří pochází z různých míst Číny – diverzita čínské migrace tím znatelně narůstá. Vnímání čínské migrace musí tuto pestrost zohledňovat, čínská přítomnost je komplexní a bezesporu už „americká“. Části expozice, které jsou věnovány poválečnému období, představují čínské Američany jako „modelovou minoritu“, která je vzorem pro ostatní [*Hsu 2015*].

³ Popis muzea a expozice se vztahuje k datu návštěvy, k měsíci dubnu roku 2015.

Expozice je pestrá a mísí se v ní řada minulých i současných prvků, které se doplňují, jak je vidět například na ukázkách odívání žen. Narativ ukazuje lineární vývoj, který propojuje minulost s přítomností, prezentuje tradice v transformaci do „přijatelných“ moderních tvarů obohacujících současnou společnost.

Zvláštní prostor zde mají vyobrazení samotného prostoru čínské čtvrti, a to v podobě kreslených map. Poukazují na pestrost života enklávy a vyobrazují zejména pracovní aktivity obyvatel. V přízemí je umístěna mapa, kterou si mohou turisté zakoupit a je jakousi ilustrací pracovního rytmu enklávy. Podzemní část muzea patří vyobrazením patologických způsobů života, jakési stinné stránky enklávy. Zde je umístěna mapa s vyobrazením heren, čínských i „bílých“ nevěstinců, opiových doupat a odráží tak stereotypní způsoby nahlížení na enklávu [Lee 2001]. Výmluvným faktem je, že k prezentaci těchto „temných“ stránek historie čtvrti jsou využita spíše skrytá zákoutí muzejního sklepení, například hned za návštěvnickými toaletami si lze prohlédnout vystavené potřeby kuřáků opia.

Chinatown v Chicagu

Enkláva v Chicagu se nachází v jižní části města. Její hranici tvoří řeka South Branch Chicago River, Ping Tom Memorial Park, úsek dálnice Stevenson Expressway, silnice Clark Street a Federal Street. I přesto, že zahrnuje na 30 bloků, nepřesahuje jeho rozloha 1 km² a je tedy o něco menší, než sanfranciská čtvrť. Vstupem do prostoru je stanice metra Cermak-Chinatown, která je situovaná na Cermak Road, procházející napříč enklávou. Jedná se o druhou nejstarší enklávu ve Spojených státech, do které přicházeli Číňané z Kalifornie a snažili se tak vyhnout protičínským náladám a následování.

Do Chicaga Číňané přicházeli postupně, v 50. a 60. letech 19. století nalézáme známky jejich přítomnosti, ale o představě komunity se dá hovořit až kolem roku 1870, po dokončení transkontinentální železnice [Bronson – Chiu – Ho 2011: 8]. Na přelomu století jich ve městě pobývalo několik stovek a to na různých místech, mezi nimi i na Clark Street („starý“ Chinatown).

Dnešní Chinatown se utvářel v několika etapách [Ling 2013: 56–66]. Počátky osídlování enklávy mají více příčin, patří mezi ně i spory mezi frakcemi a komplikovanější život v centru města, které daly vzniknout „nové“ čínské čtvrti. Klesá význam prádelen a to na úkor rozvoje restaurací [Ho – Moy 2005: 31]. Chicago se stává i pro vzdálenější okolí centrem etnického obchodu. Před rokem 1850 oblast Armour Square obývali přistěhovalci z Anglie, Německa a Švédska, které nahradili na přelomu století Italové a Chorvati. Ze severu byla enkláva ohraničena průmyslovou výstavbou, mezi sousedy přistěhovalých Číňanů patřili Italové, Irové, ale i Češi pocházející z Plzně. V roce 1900 žilo v Chicagu téměř 1 500 Číňanů [Ho – Moy 2005: 9]. K masivnějšímu čínskému osídlení enklávy došlo v roce 1912, a to kolem ulice Wentworth (stavby v čínském stylu jsou dokončeny před rokem 1930). Poté následuje ekonomická stagnace a počet obyvatelstva nepřekračuje 2,5 tisíce. V roce 1926 do podoby mnoha čínských staveb zasáhl městský projekt rozšiřování ulic [Bronson – Chiu – Ho 2011: 10].

S koncem 2. světové války dochází k oživení enklávy, především díky uvolnění imigračních restrikcí a enklávu definitivně sevřela z východu a jihu výstavba dálnice. V roce 1960 obývá enklávu kolem 7 tisíc Číňanů. Po roce 1980 se enkláva rozšiřuje na sever směrem k řece Chicago River a na jih k Bridgeport, posiluje se také její občanská vybavenost

[Bronson – Chiu – Ho 2011: 6]. Rozvoj města a přelidnění čínské čtvrti vedlo k tomu, že se řada Číňanů z místa odstěhovala na předměstí. Vznikají ale i nové stavby: veřejná knihovna (1990), Chinatown Square Plaza (1997), nákupní centrum a také na břehu Chicago River Ping Tom Memorial Park s čínským pavilonem (1999).

Enkláva byla vyobrazována a vnímána okolím jako pochybné místo setkávání gangsterů a exotické kriminality, ale také jako místo podnětné a romantické, podněcující fantazii návštěvníků svou pestrostí a programovou „čínskostí“ [Ho – Moy 2005: 10].

Chicagské muzeum

Součástí enklávy je muzeum Chinese American Museum of Chicago, které sídlí v budově velkoobchodu z roku 1896 na 23. ulici, poměrně blízko historického středu enklávy. Budova byla vlastněna obchodní společností, poté soukromým vlastníkem a v roce 2004 ji odkoupila soukromá nezisková muzejní nadace (Chinatown Museum Foundation). V roce 2005 bylo otevřeno první patro muzea a v roce 2008 zničil požár nedokončené třetí patro a mnohé exponáty. Muzeum bylo pro návštěvníky znovu otevřeno v roce 2010. Deklaruje, že jeho posláním je podporovat kulturu a historii čínských Američanů na Středozápadě prostřednictvím výstav, vzdělání a výzkumu. Poradní sbor nadace má 30 členů, jedná se o osoby různých profesí: bankéře, architektky, učitele [*Chinese American Museum of Chicago*].

Expozice, o nichž dále v textu zmiňujeme, nesly název „Tradiční čínské festivaly: oslava kultury“ a „Můj Chinatown: Příběhy zevnitř“.⁴ Expozice o čínské čtvrti začínala v prvním patře poděkováním sponzorům nadace a poté následovalo upozornění na skutečnost, že centrem pozornosti je každodennost. Dále byla zvýrazněna role rodinných asociací, které vznikaly na půdě Spojených států, aby podporovaly imigranty a ochraňovaly a začleňovaly skupiny osob, které měly společné příjmení, předky nebo místo původu. Expozice „Můj Chinatown: Příběhy zevnitř“ vzešla z tříměsíčního výzkumu orální historie, na kterém se podílelo 28 výzkumníků, dominantně s čínskými kořeny. Celý příběh začíná legitimizací migrace – Číňané po staletí putovali za poznáváním, obchodem a prací. Navíc podmínky v jejich zemi nebyly vůbec příznivé, byly poznamenány chudobou, válečným konfliktem, nejistotou. Číňané se tedy vydali v době zlaté horečky za výdělkem do Spojených států, využili také příležitost pracovat na stavbě železničních tratí. Vyděláváním peněz živili migranty své rodiny v Číně. Někteří se díky „okolnostem“ rozhodli zůstat a usadit. Jakmile dokončili práce na trati, nebyla pro ně práce. Rasismus a lokální násilí je donutilo se přesunout do jiných míst. Proč si Číňané zvolili právě Chicago? Předsudky a násilí na obou pobřežích kontrastovaly s příznivější atmosférou Středozápadu, kde se Číňané uplatnili jako obchodníci, restauratéři, pracovníci v prádelnách. V roce 1878 přicestoval do Chicago ze San Francisca Moy Dong Chow, o dva roky později se stává lídrem čínské enklávy („staré“) a stojí za přemístěním do oblasti známé dnes jako Cermak a Wentworth. Zdržněna je role zakladatele „nové“ čínské čtvrti.

Časová linie příběhu je následující. Číňané se v Chicagu objevují zejména po roce 1853. Oproti jiným místům zde nalézají lepší podmínky pro život a podnikají především ve službách (prádelny), které jsou prospěšné obyvatelům města. Nicméně přichází

⁴ Jednotlivé výstavy se mění, tento text pojednává o výstavách na sklonku roku 2013.

legislativní restrikce (1882). O šest let později vzniká první restaurace a „staré“ čínské čtvrti se vyhybá vlna násilí, která poznamenala například Číňany v Kalifornii, především díky dobrým vztahům čínských autorit s vedením města. Od roku 1900 začíná boom čínských restaurací a v roce 1912 vzniká „nový“ Chinatown, který se rozvíjí do doby hospodářské krize. 2. světová válka vše mění, Číňany zrovnoprávňuje [Wong 2005]. V 60. letech stoupá počet Číňanek, jejichž množství je do té doby v rámci čínských enkláv výrazně marginální. Tím se vytváří interetnický sňatkový trh umožňující partnerství Číňanek s Američany odlišného etnického původu. Od roku 1965 dochází ke zrovnoprávnění evropských a asijských migrantů. Chinatown se rozšiřuje a ke konci století do země přichází noví migranti. Počet Číňanů závratně stoupá. Zvláštní místo bylo vyhrazeno tzv. „papírovým synům“. Číňané reagovali na restrikce dané Zákonem o vyloučení Číňanů (Chinese Exclusion Act, 1882) tak, že nově příchozí muži si pozměňovali v dokumentech příjmení a vydávali se za syny již pobývajících Číňanů, čímž si legalizovali pobyt v zemi a obcházel nespravedlivý zákon. Vyloučení Číňanů bylo postupným procesem, který započal přijetím stejnojmenného zákona v roce 1882, bylo prohloubeno Gearyho zákonem z roku 1892, trvalou platností Zákona o vyloučení z roku 1904 a legislativou z roku 1924. Ta prakticky znemožnila migraci z asijských zemí.

Možnosti čínských imigrantů získat občanství a dosáhnout naturalizace byly touto legislativou a dalšími podobnými restrikcemi na úrovni jednotlivých států vyloučeny. Tento proces je v příběhu líčen jako postupná gradace legislativního násilí. Situace se mění v průběhu 2. světové války (1943) a definitivně je napravena Zákonem o imigraci v roce 1965. Politika Richarda Nixona a vztahy s Čínou vedly k migracím v 80. a 90. letech 20. století, které definitivně potvrdily legitimitu pobytu Číňanů.

Příběh utlačovaných a nechtěných Číňanů vyvažují v expozici postupně přibývajících „přínosy“ pro americkou společnost. Týkají se oblasti služeb: praní prádla (zdůrazňuje se, že v roce 1926 bylo v Chicagu na 500 prádelen), občůdků a restaurací, které poukazují jednak na proměnu etnické ekonomiky směrem od prádelen k restauračním stolům, ale také na užitečnost pro ostatní obyvatele, kterým je servírováno exotické jídlo v exotickém prostředí [Roberts 2002]. Expozici provází ukázky interiérů prádelen, restaurací a malých obchodů s „běžnými“ potřebami. Na pozorovatele působí jejich preciznost, úspornost, která se snoubí s barevnou elegancí.

Následuje sekce výsledků bádání – orální historie. Zde jsou vykresleny příběhy migrantů, kteří se propracovali od těžkého období počátku migrace k úspěšným drobným podnikatelům. Vedle toho zde nalézáme i příběhy druhé generace usedlíků, která se zapojila do bojů 2. světové války a do války v Koreji. Ochota čínských Američanů bojovat a padnout za vlast je představena jako důkaz loajality a nezpochybnitelné příslušnosti druhé generace k celku amerického národa. A také další generace, žijící životem běžných Američanů, žijí ve zcela jiné realitě nežli imigranti 19. a počátku 20. století. Fenggang Yang [1999: 178] píše o generační propasti, která tyto generace čínských Američanů dělí. Fotografie muzejní expozice zachycují Číňany generací 20. století v práci, ve vojenské službě, věnující se hudbě, vzdělávání, rodinnému životu. Zvláštní místo patří válečným angažmá, které začalo 2. světovou válkou a týkalo se i všech dalších vedených válek (Korea, Vietnam, Pouštní bouře, Irák). Jsou výslovně jmenováni právě veteráni pocházející z Chicaga.

Příběh končí novodobou prospěšností čínských Američanů pro celek amerického národa. Oproti předválečnému období jsou 90. léta 20. století něčím zcela opačným: Američané

adoptují čínské děti a dováží je z Číny. Vytváří se tak zcela nové identity čínsko-americké a současně některé čínské rodiny udržují s americkými rodinami vztahy – expozice zde odráží téma transnacionálních vztahů a s tím spojených identit.

Expozice „Tradiční čínské festivaly: oslava kultury“ prezentuje Číňany jako respektující svébytné kulturní tradice, na nichž výrazně lpí, jimiž však zároveň výrazně ožívují městský prostor. Představeny jsou způsoby oslav Nového roku, svátek lampiónů, dračích lodí a další, které pracují s artefakty americké kultury (dolary, dvojjazyčné nápisy na tričkách účastníků apod.). Svátky poukazují na skutečnost, že si Číňané uchovávají svou vlastní kulturu, kterou vnáší do městských prostor, které tak ožívují, zkrášlují a obohacují tím městskou komunitu jako celek. Důraz je kladen na estetiku a prvky zábavy.

Chinatown v New Yorku

Největší a historicky bezesporu nejvýznamnější newyorská čínská enkláva se rozprostírá ve spodní části Manhattanu a sousedí s další enklávou, tentokrát italskou (Little Italy). Odhady počtu obyvatel tohoto místa se rozcházejí, jedná se o desítky tisíc – enkláv obyvatel čínského původu, už ne tak velkých, ve městě nalezneme více.

Zhoršující se situace na Západním pobřeží čínské migranty reorientovala směrem na východ. První příchozí se živili v ručních prádelnách a poté i v restauracích. Příchozím „pomáhaly“ různé asociace, které jim zprostředkovávaly práci a napomáhaly v kontaktu s úřady a při zakládání vlastních podniků. Na současné podobě čtvrti se ale podílela imigrace po roce 1965, zejména z Hong Kongu. V poslední dekádě 20. století řada Číňanů místo opouští a stěhuje se do jiných částí města převážně z důvodu značných životních nákladů v místě. To se stává atraktivní pro nečínské obyvatele a trh s byty a jeho budoucnost je nejistá [*Guest 2013: 52*]. Lze vypožorovat, že se nejedná o žádný celistvý prostor, je diverzifikovaný a lze rozlišit několik jeho částí. Nepřehlédnutelný je segment prodejců ryb a zeleniny, kteří patří k těm chudším obyvatelům. Do místní ekonomiky také zasahuje turismus a v čínské čtvrti jsou situovány banky, restaurace, různě velké obchody – od malých obchůdků až po supermarkety. Hranice enklávy nejsou zcela jasné, protože místo nese tolik čínských významných prvků, které by ho jednoznačně ohraničily. Pro návštěvníka je prostor čtvrti bezesporu mnohem nezřetelnější, než je tomu v případě San Franciska nebo Chicaga. Rozprostírá se napříč různorodým městským prostorem, který zahrnuje široké avenue plné velkoměstského ruchu, menší a postranní uličky určené k bydlení, ale i tichá zákoutí parků či hřišť. Lze odhadnout, že celá enkláva zahrnuje přibližně čtyřicet městských bloků situovaných na dolním Manhattanu poblíž East River. Na jihu je prostor čtvrti zhruba ohraničen ulicemi Worth street a Henry Street, ze severu Canal Street, Grand Street a Hester Street, ze západu pak třídou Broadway a konečně na východě Essex Street.

Muzeum v New Yorku

Muzeum (Museum of Chinese in America, MOCA) leží trochu stranou samotné čínské čtvrti, na ulici Centre Street, již vlastně v prostoru italské čtvrti. Bylo založeno v roce 1980 a zaměřuje se na zachování a prezentaci historie, kultury a zkušenosti Číňanů ve Spojených státech. Pořádá výstavy, vzdělávací a kulturní programy a na jeho založení se podíleli historik John Kuo Wej Tchen a místní aktivista Charles Lai. Oba reagovali na obavy, že se

z místní paměti vytrácí vzpomínky a zkušenosti starších generací. I proto je součástí expozice projekt orální historie.⁵ Tento projekt se odráží v expozici velmi silně. Především jsou představováni konkrétní Číňané a jejich osudy na pozadí dramatických událostí [MOCA].

Nalézáme zde příběhy čínské zubařky, úspěšného farmáře, propagátora asimilace, vědkyně, spisovatele, které kontrastují s dobovými vyobrazeními necivilizovaných Číňanů, kteří ohrožují sociální řád a berou lidem práci. Narace představuje široké spektrum profesí, v nichž se migranti uplatňovali a vyhýbá se tak stereotypu pracovníků na železnici nebo v prádelnách. Část kopií dokumentů odkazuje na byrokratický aparát, který migranty precizně popisoval a klasifikoval. I v této expozici je upomínka na Angel Island. Pozornost je také věnována aktům násilí v enklávě, které opakovaně propukalo a legislativním restrikcím. Stereotypní vnímání Číňanů se postupem času objevovalo i ve filmu a rozhlasu. Projektivní ďábelskou postavou byl pověstný strašák Fu Manchu, původně postava šestákových kriminálních románů, později vystupující v řadě filmových či komiksových příběhů.

Expozice poukazuje v lineárním řazení na úspěchy a přínosy čínských migrantů. Ty se týkaly kultury jídla a také divadla. Přelomovým okamžikem byla 2. světová válka, která dala prostor novým pozitivním stereotypům, například vyobrazením čínského pilota v kokpitu letadla anebo čínským dělnicím v americkém válečném průmyslu. Poválečná narace představuje uvolnění a amerikanizaci Číňanů, končí sadou komentovaných fotografií míšenců, jejichž identity nemají pevné hranice a odkazují ke sdílení něčeho společného mimo tradiční etnické vzorce a klasifikace. Expozice ilustruje, že současní čínští migranti nepatří uzavřeným enklávám, představují fenomén globálních migrantů, odpoutaných od dřívějších zkušeností a ukotvených v globální realitě [Thunø 2007: 23].

Závěr

Všechna tři muzea přicházejí s kanonickou narací, která je lineárně koncipovaná a uvádí do „harmonie“ čínsko-americké identity, které byly v předválečném období koncipovány konfliktně. Celý příběh je vyložen v duchu emancipace a také asimilace. Emancipace se týká rovného uznání čínských imigrantů za rovnocenné s ostatními; obvykle ve finálních částech expozic byly vyzdvihovány jejich celospolečenské přínosy, a to napříč celou dobou pobytu ve Spojených státech amerických. Příběh spěje k asimilačnímu happy endu. Číňané jsou uznáni za rovné a vystupují v roli Američanů, žijících běžným životem, přitom neztrácejících nic ze své kulturní jinakosti. Naopak, dávají jí na odív v její pestrosti, zábavnosti a nemalé exotičnosti (např. slavnosti či kuchyně), které jsou v naraci představeny jako přínosné a výhodné pro městskou i americkou národní komunitu jako celek.

Emancipační prvek ale nepřipomíná politiku identit ve své krajní poloze. Je patrné, že dochází ke komunikaci kulturních diferencí mezi skupinami, které byly definovány jako čínská přistěhovalecká a americká usedlá. U té americké je zajímavé, že v naraci vystupuje jako homogenní identita a skutečnost, že sousedy čínských enkláv byli Italové, Irové, Němci a další přistěhovalí, je v naraci přítomna jen výjimečně. Sociální interakce prvního období jsou prezentovány jako nepřátelské a averzivní, po válce se ale mění. Proces, který by naznačoval, že narativ mobilizuje etnicitu, je viditelný v popisech předválečného nerovného postavení. Nicméně narativ etnicitu nepovyšuje na politický nástroj,

⁵ Informace o expozicích jsou uváděny k datu návštěvy, tj. březnu roku 2015.

i v předválečném období jsou oceňovány příklady, kdy se podařilo reprezentacím enkláv vyjednat smír na politické úrovni. Nerovnosti a difference v etnické rovině jsou v poválečném období narací vytěšňovány. Steven G. Yao [2010] v této souvislosti hovoří o post-etnicitě. Pokud se difference pěstují, tak se především jedná o oblast kultury, kde je narací vyzdvihován kulturní přínos i pro moderní dobu – festivaly, barvitost prostorů čínských čtvrtí, divadlo, móda, kuchyně anebo náboženství. Narace muzea přesto pracuje s některými prvky etnické mobilizace: poukazuje na nespravedlivý výsledek v soutěži o přístup ke zdrojům, operuje s příbuzenstvím a kulturní blízkostí, vyvolává obrazy minulé nespravedlnosti a dovolává se přitom osobní zkušenosti aktérů (z tohoto hlediska stojí za připomenutí prvky orální historie zakomponované do expozic, výrazně například v chicagské expozici). Narace ale současně narušuje meziskupinové hranice, poukazuje na příklady identit druhé generace,⁶ na transnacionální identity, třeba v případě adopcí čínských dětí. To úzce souvisí se strategií poukazovat na komplexitu čínské migrace (pestrost profesí, role žen) v kontrastu s předválečnou negativní stereotypizací. Cesta ke zdrojům se tak neotevírá skrze rigiditu meziskupinových hranic, jak uvádí T. H. Eriksen [2012: 258–261], ale právě naopak – jejich narušením.

Kanonický příběh je ucelený, logicky koherentní, jednotlivé události podporují celek narace. Má dva zásadní komponenty, časové úseky, které odděluje klíčová událost – 2. světová válka. V rámci prvního z těchto časových úseků anebo komponent patří v expozicích významný prostor objasnění počátku imigrace. Tu ospravedlňují na jedné straně nucené životní podmínky v jižní Číně, na druhou stranu také poptávka po práci zahraničních dělníků ve Spojených státech. Ti jsou od zbytku společnosti separováni, pohybují se podél transkontinentálních tratí, aby se nakonec usazovali v prostředí velkých amerických měst a zakládali v nich uzavřené enklávy – čínské čtvrti, „Chinatown“. Ty jsou výrazem pospolitosti etnický vymezené komunity a koncentrovanou, výraznou dominancí mužského elementu. Nejsou ale v naraci prezentovány homogenně, působí v nich různé kolektivní asociace, mezi nimiž existují tenze. Také kvalita života je vnímána jako různorodá – klidnější, mimo centrum a pozornost okolí situovaný chicagský Chinatown kontrastuje s více kontrolovanou, konfliktní a ve společensky patologických souvislostech vnímanou čínskou enklávou v San Franciscu. Původně dominantní zdroje obživy ustupují ve prospěch mnohem širší škály podnikatelských aktivit, které narace spojuje do souboru společensky prospěšných a užitečných činností, do komplexu služeb určených ostatním obyvatelům měst. Separace v enklávách vede ke vzniku specializovaného etnobyznysu. Charakter čínské přítomnosti je dominantně mužský, pokud jsou v předválečném období přítomny ženy, obvykle jsou představovány v rolích prostitutek. I přes evidentní prospěšnost jsou ale Číňané americkou společností odmítáni. Stávají se konkurenty na trhu práce (byli levní a pracovití), což ústí v agresivitu a napadání obyvatel enkláv. Ti se postupně přeorientovávají ze San Franciscu i na druhé pobřeží, kde se situace rovněž vyhrcoje, aby se nakonec usídlili i na Středozápadě. Navzdory nepřízni okolí jsou Číňané prezentováni jako houževnatí lidé, a to v protestantském duchu, který odpovídá americkému ideálu člověka [Huntington 2004: 77]. Na chaotické sousedské násilí navazuje v naraci mnohem nebezpečnější legislativní forma násilí, která čínské imigranty ze společnosti zcela vylučuje: omezuje

⁶ Významu druhé generace Číňanů a její akulturace se detailně věnuje kniha *Between two generations: language maintenance and acculturation among Chinese immigrant families* [Zhang 2008].

migraci, zakazuje sňatky, znepřístupňuje občanství, znemožňuje naturalizaci. Trnem v oku jsou zejména Zákon o vyloučení Číňanů (Chinese Exclusion Act) a také Gearyho zákon, které jsou symboly nerovnosti a útlaku. Symbolem ponížení a nedůvěry se stává předválečný Angel Island, kde jsou imigranti zadržováni, vyslýcháni a někteří vraceni zpátky do Číny. Období do 2. světové války je poznamenáno odmítnutím rovnocenného postavení, nepřijetím a vytlačení do ghett.⁷

Překvalifikování celé situace nastává s válečnými událostmi, které vymezují počátek druhé významné komponenty expoziční narace. Válka mění celkový postoj Američanů: jak veřejného mínění, tak i politických reprezentací. Číňané jsou najednou vykreslováni jako prospěšní účastníci války, kteří si zaslouží odměnu. Tou je poválečné uznání rovnosti s ostatními imigranty, zejména Hart-Cellarův zákona (Immigration and Nationality Act), který v roce 1965 definitivně ukončil restriktce a otevřel cestu tzv. nové migraci z Číny. Období od 70. let je představováno jako zcela odlišné a moderní. Nepřítomnost útlaku, možnost se svobodně zapojit do společnosti a projevovat se, žít mimo enklávy apod., představovaly zcela jinou sociální realitu. Ta je nyní prezentována jako velmi pestrá: objevují se v ní postupně mizející první generace migrantů, dále jejich potomci a zcela noví příchozí, kterým již nejsou do cesty kladené žádné překážky.⁸

Smysl této kanonické narace je ozřejmit přítomnost čínských imigrantů jako klopotnou cestu od prvopočátečního odmítání až po úplnou emancipaci a uznání rovnosti. Návštěvník má tento příběh pojmout za vlastní a odejít s přesvědčením, že dnes je již vše v pořádku a staré křivdy patří minulosti. Kanonická narace zapadá do celkového pojetí dnešních čínských enkláv, které jsou díky své příznivé poloze nabízeny turistům jako atrakce a staly se součástí turistického byznysu amerických měst.

Poděkování

Tato práce vznikla za podpory projektu „Sinofonní příhraničí – interakce na okraji“, reg. č. CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000791, financovaného z EFRR.

Literatura

- Andrews, Molly – Squire, Corinne, – Tamboukou, Maria (ed.) [2008]. *Doing Narrative Research*. Los Angeles – London: Sage.
- Austin, Tricia [2012]. Scales of narrativity. In: MacLeod, Suzanne – Hourston Hanks, Laura – Hale, Jonathan (ed.). *Museum Making. Narratives, Architectures, Exhibitions*. New York: Routledge, s. 107–118.
- Banks, Marcus [1996]. *Ethnicity: Anthropological Constructions*. London: Routledge.
- Bronson, Bennet – Chiu, Joe – Chuimei, Ho [2011]. *Chinatown in Chicago*. Chicago: Chinese-American Museum of Chicago.
- Budiman, Abby – Ruiz, Neil G. [2021]. Key facts about Asian origin groups in the U.S. *Pew Research Center* (online), 29. 4. 2021. Dostupné z: <<https://www.pewresearch.org/fact-tank/2021/04/29/key-facts-about-asian-origin-groups-in-the-u-s>>.
- Cook, Jesse B. [1931]. San Francisco's Old Chinatown. *San Francisco Police and Peace Officers' Journal* (online), June 1931. Dostupné z: <<http://www.sfmuseum.org/hist9/cook.html>>.

⁷ O prožívání kolektivního traumatu a frustraci z nepřijetí v běžném životě píše Helen Zia [2000].

⁸ Timothy P. Fong [1994] na příkladu analýzy enklávy Monterey Park ukazuje, že se negativní stereotypy přenáší i do druhé poloviny 20. století.

- Egan, Charles [2021]. *Voices of Angel Island: Inscriptions and Immigrant Poetry, 1910–1945*. New York: Bloomsbury Academic.
- Eriksen, Thomas Hylland [2007]. *Antropologie multikulturních společností: rozumět identitě*. Praha: Triton.
- Eriksen, Thomas Hylland [2012]. *Etnicita a nacionalismus: antropologické perspektivy*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Fong, Timothy P. [1994]. *The First Suburban Chinatown: The Remaking of Monterey Park, California*. Philadelphia: Temple University Press.
- Guest, Kenneth J. [2013]. From Mott Street to East Broadway: Fuzhounese Immigrants and the Revitalization of New York's Chinatown. In: Wong, Bernard P. – Chee-Beng, Tan (ed.). *Chinatowns around the world: gilded ghetto, ethnopolis, and cultural diaspora*. Leiden: Brill, s. 35–54.
- Halbwachs, Maurice [2009]. *Kolektivní paměť*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Havlíček, Jakub [2018]. Čínská migrace do Spojených států: dvě staletí dějin. *Historický obzor: časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie* 29 (7–8): 161–174.
- Ho, Chuimei – Moy, Soo Lon (ed.). [2005]. *Chinese in Chicago, 1870–1945*. Charleston: Arcadia.
- Hoeffel, Elizabeth M. – Rastogi, Sonya – Kim, Myoung Ouk – Shahid, Hasan [2012]. The Asian Population: 2010. *United States Census Bureau* (online), březen 2012. Dostupné z: <https://www.census.gov/library/publications/2012/dec/c2010br-11.html>.
- Hsu, Madeline Y. [2015]. *The Good Immigrants: How the Yellow Peril Became the Model Minority*. Princeton: Princeton University Press.
- Huntington, Samuel P. [2005]. *Kam kráčíš, Ameriko? Krize americké identity*. Praha: Rybka.
- Chin, Ko-lin [2000]. *Chinatown Gangs: Extortion, Enterprise, and Ethnicity*. Oxford: Oxford University Press.
- Chinese American Museum of Chicago* (online). Dostupné z: <https://ccamuseum.org>.
- Chinese Historical Society of America* (online). Dostupné z: <https://chsa.org>.
- Lai, Chuenyan David [1988]. *Chinatowns: Towns within Cities in Canada*. Vancouver: University of British Columbia Press.
- Lee, Anthony W. [2001]. *Picturing Chinatown: Art and Orientalism in San Francisco*. Berkeley: University of California Press.
- Lee, Erika [2003]. *At America's Gates: Chinese Immigration during the Exclusion Era, 1882–1943*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Lin, Jan [1998]. *Reconstructing Chinatown: Ethnic Enclave, Global Change*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ling, Huping [2013]. The New Trends in American Chinatowns: The Case of the Chinese in Chicago. In: Wong, Bernard P. – Chee-Beng, Tan (ed.). *Chinatowns around the world: gilded ghetto, ethnopolis, and cultural diaspora*. Leiden: Brill, s. 55–94.
- Lužný, Dušan – Váně, Jan [2017]. Koncept kolektivní paměti – základní východiska a závěry. *Historický časopis* 65 (4): 577–590.
- Lynch, Kevin [2004]. *Obraz města*. Praha: Polygon.
- MOCA Museum of Chinese in America* (online). Dostupné z: <https://www.mocanyc.org>.
- Moore, Niamh – Whelan, Yvonne [2007]. *Heritage, Memory and the Politics of Identity: New Perspectives on the Cultural Landscape*. Aldershot: Ashgate, 2007.
- Roberts, John Anthony [2002]. *China to Chinatown: Chinese Food in the West*. London: Reaktion Books.
- Teitelbaum, Michael – Asher, Robert [2005]. *Chinese Immigrants*. New York: Facts On File.
- Thunø, Mette [2007]. *Beyond Chinatown New Chinese Migration and the Global Expansion of China*. Copenhagen: NIAS Press.
- Tchen, John Kuo Wei [1984]. *Genthe's Photographs of San Francisco's Old Chinatown*. New York: Dover Publications.
- Totušek, Jaroslav [2019]. Kultovní Čínská čtvrť s Nicholsonem a Dunawayovou se dočká seriálové podoby. *Lidovky.cz* (online), 19. 11. 2019.
- Wong, Kevin Scott [2005]. *Americans First: Chinese Americans and the Second World War*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Yang, Fenggang [1999]. *Chinese Christians in America: Conversion, Assimilation, and Adhesive Identities*. University Park: Pennsylvania State University Press.

- Yao, Steven G. [2010]. *Foreign Accents: Chinese American Verse from Exclusion to Postethnicity*. New York: Oxford University Press.
- Zhong, Donghui [2008]. *Between Two Generations: Language Maintenance and Acculturation among Chinese Immigrant Families*. El Paso: LFB Scholarly Pub. LLC.
- Zhou, Min [2009]. *Contemporary Chinese America: Immigration, Ethnicity, and Community Transformation*. Philadelphia: Temple University Press.
- Zia, Helen [2000]. *Asian American Dreams: The Emergence of an American People*. New York: Farrar, Straus, and Giroux.

*Daniel Topinka (*1971) je docentem Katedry sociologie, andragogiky a kulturní antropologie Univerzity Palackého v Olomouci. Zabývá se problematikou migrace, etnických identit a kulturní paměti, specializuje se mimo jiné na tematiku islámu a muslimů v České republice.*

*Jakub Havlíček (*1978) působí jako odborný asistent Katedry sociologie, andragogiky a kulturní antropologie Univerzity Palackého v Olomouci. Specializuje se na oblast antropologie náboženství, zaměřuje se na problematiku vzdělávání a náboženství, kulturní a náboženské paměti.*

Od polyarchií k autokraciím: Studium režimních transformací a jeho reflexe

MAXMILIÁN STRMISKA* – JAROSLAV BÍLEK**

From Polyarchies to Autocracies: Reflections on the Study of Regime Transformations

Abstract: This essay addresses several pertinent issues of interpretations of processes of autocratization pertaining to two different historical contexts. The authors seek to identify major arguments concerning theoretical backgrounds in the current agendas of research into the transitions from the polyarchic republican city-states to the authoritarian regimes of personal power in the Renaissance Italy and into the contemporary processes of autocratic reversals. The authors strive to show that it is useful to pay thorough attention to varying theoretical challenges characterizing agendas of research into historically diverse regime transitions. In such a way, it is possible to expose and assess limits and directionality of prevailing research programs. This seems important in order to gain new incentives for an advancement of thinking about both contemporary and historical processes of autocratization and to enhance a promising cross-fertilization of the study of regime changes conducted by political science, historical sociology and historiography.

Keywords: autocratization; regime change; personal power; polyarchies; hybrid regimes; research programs

DOI: 10.14712/23363525.2023.7

Úvod

Tato stať je věnována posouzení hlavních teoretických východisek uplatňovaných v oborově odlišných soudobých agendách výzkumu procesů transformace neautoritářských polyarchických režimů v režimy autoritářské, resp. procesů v současné politologické literatuře označovaných obvykle jako autokratizace [Cassani – Tomini 2019a; Cassani – Tomini 2019b; Lührmann – Mechkova et al. 2018; Lührmann – Lindberg 2019; Lührmann – Grahn et al. 2019; Boese – Lindberg – Lührmann 2021]. V prvním případě půjde o pohled na mimořádně zajímavou výšeč soudobé historiografické agendy studia přeměny renesančních italských městských republik ve specifický typ režimů osobní moci (signorií),¹ ve druhém případě jde o reflexi několika teoretických problémů vystupujících do popředí aktuální politologické agendy výzkumu procesů autokratizace, vztahujících se

* PhDr. Maxmilián Strmiska, Ph.D., Katedra politologie, Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové, Rokitského 62, 500 03 Hradec Králové, Česká republika. E-mail: strmiskamax@gmail.com

** Mgr. Jaroslav Bílek, Ph.D., Katedra politologie, Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové, Rokitského 62, 500 03 Hradec Králové, Česká republika. E-mail: jaroslav.bilek@uhk.cz

¹ Italské renesanční urbánní autoritářské režimy osobní moci (v daném kontextu: od třináctého do počátku šestnáctého století) jsou tradičně označovány jako signorie, popřípadě jako principáty. Pojem signorie (signoria) v celé této stati používáme pouze v tomto – nikoli jediném, ale vzhledem k posuzované výzkumné agendě nejvíce relevantním a nejrozšířenějším – významu, tedy jako označení pro autoritářsky profilovaný režim osobní moci, ustavený v kontextu italských renesančních republikánských zřízení.

k současným polyarchiím, resp. k širokému okruhu formálně demokraticky profilovaných režimů.²

Mezioborové reflexe výzkumných agend jsou konfrontovány s terminologickými obtížemi různého druhu. Tato studie není v daném ohledu výjimkou. V námi uplatněné perspektivě „od polyarchií k autokraciím“ představovalo největší počáteční problém základní vymezení historicky odlišně situovaných režimů čelících procesům autokratizace. Bylo tomu tak především kvůli tendenci, v rámci politologicky orientovaných disciplín převažující, vymezovat autokracii a autokratizaci negativně, jako opak demokracie, resp. demokratizace. V této souvislosti jsme považovali za důležité neztratit ze zřetele, že z upřednostňování negativních vymezení vyplývá, že definiční problémy nejsou vzhledem k aplikovaným kategoriím a škálám rozloženy rovnoměrně a nemají stejný význam, což má řadu důsledků, které nemusí být patrné na první pohled, nýbrž ozřejmují se postupně, v různých fázích výzkumu.

Ze všech nabízejících se možností se nám pojem „polyarchie“ jevil jako nejvhodnější souhrnné označení pro neautoritářské režimy příslušné k oběma zde posuzovaným historicko-politickým kontextům. Ve vztahu k současným neautoritářským, demokraticky profilovaným režimům vstupujícím jako analytická jednotka do výzkumu procesů autokratizace se užití konceptu polyarchie (v široce akceptovaném pojetí R. Dahla, resp. jeho aplikací) ukázalo jako nejlépe obhajitelná volba [Lührmann – Lindberg 2019: 1096; Dahl 1971: 3–4]. V případě italských renesančních městských republik je vzhledem k dlouhodobě přetrvávajícím neshodám ohledně definování k nim příslušných režimů situace složitější. Termín „komunální režimy“, široce používaný v italské historiografii, pokládáme za nevhodný kvůli jeho omezené analytické kapacitě a také s ohledem na – mimo italský kontext – malou srozumitelnost a zavádějící konotace. Po zvážení výhod a nevýhod spjatých s dostupnými konceptuálními opcemi jsme se rozhodli pojmut nediktátorské, „nemonokratické“ režimy renesančních italských republik jako polyarchie, resp. renesanční verzi polyarchie – s využitím kritérií, která sice nejsou totožná s kritérii stanovenými Robertem Dahlem nebo používanými v různých navazujících aplikacích, tj. svobodné a pravidelné volby; všeobecné volební právo; volená exekutiva; svoboda projevu a sdružování; existence alternativních zdrojů informací [Lührmann – Lindberg 2019: 1096], ale mohou být považována za jejich funkční dobový ekvivalent: institucionalizovaná dělba moci, kolektivní volené vládní orgány, alternace držitelů vládních úřadů, participace signifikantní části občanů na rozhodovacích procesech, legální opatření proti koncentraci a personalizaci exekutivní úřední moci.³ Toto pojetí výchozích článků režimní transformace považujeme za nejlepší dostupné východisko k ustavení perspektivy, umožňující posuzování a srovnávání teoretických zázemí zmíněných agend výzkumu autokratizace.

² Vycházíme zde z – v okruhu soudobých studií autokratizace široce akceptovaného – pojetí režimu jako „formální i neformální organizace mocensko-politického centra a jeho vztahů k širší společnosti“ [Fishman 1990: 428].

³ Nejde o bezproblémovou konceptualizaci. Obtíže spjaté s aplikací dané kategorie režimů spočívají především v tom, že jednotlivé režimy v italských městských republikách naplňovaly výše uvedená kritéria zjevně nesterjnou měrou: v největší míře tomu bylo u režimů pojímaných jako „lidové režimy“ (regimi popolari) či režimy s „širokou vládou“ (governo largo), ve zřetelně menší míře u režimů charakterizovaných obvykle jako „kompaktní“ či „homogenní“ oligarchie [Artifoni 2006; Ascheri 1991; Ascheri 1996; Ascheri 2001; Ascheri 2006; Becker 1960; Bertelli 1978; Coleman 1999; Law – Paton 2010; Milani 2006; Najemy 1982; Poloni 2012; Ricciardelli 2020; Shaw 2006; Tanzini 2014; Vallerani 1994; Vallerani 1997; Vallerani 2013].

V této stati chceme – v rámci uplatněné perspektivy – ukázat, že se zde nabízí řada doposud málo využívaných příležitostí ke vzájemné reflexi výzkumných agend politologie, historické sociologie a historiografie. Musíme však hned na počátku upozornit jednak na politologickou provenienci námi nabízeného pohledu, jednak na skutečnost, že ve středu pozornosti se zde nachází teoretické zázemí posuzovaných výzkumných agend. Jelikož je námi poskytnutý pohled na studium přeměn renesančních italských republik výsledkem „politologického přečtení“ souboru klíčových tezí a poznatků historiografické provenience, náš výklad tedy již z tohoto důvodu nemůže nahrazovat podrobnou oborovou reflexi stavu poznání a vývojových tendencí v dané oblasti výzkumu.

Naším hlavním cílem je ukázat, že rozbor a evaluace teoretických východisek a z nich vycházejících tezí a argumentů obsažených v oborově sice odlišných, ale co do předmětu bádání podobně zaměřených výzkumných agendách, přispívá k hlubšímu záběru oborových bilancí stavu poznání a diskusí o výzkumných trendech. Touto cestou lze získat důležité podněty pro takové uvažování o autokratizaci a dalších transformacích politických režimů včetně utváření hybridních režimů, které si dostatečně uvědomuje, kde leží a nakolik významná a zdůvodněná jsou ohraničení a paradigmatata vlastní etablovaným výzkumným programům. To představuje, mimo jiné, klíčový předpoklad pro zvažování možného přínosu změny stávajících paradigmat. V tomto ohledu se jeví jako potenciálně nejcennější takové podněty, které vedou k nepředpojatému posuzování a k novému promyšlení předpokladů a vzorců řídicích či výrazně ovlivňujících uvažování o charakteru, příčinách a důsledcích autokratizace a podobných procesů v různých historicko-politických kontextech. Jsme si vědomi toho, že ochota k přehodnocování či k úplné změně těchto klíčových vzorců se ve vyšší míře vyskytuje – kromě období otevřeně přiznané krize přetrvávajících paradigmat – vzácně. Jedním z důvodů tohoto stavu věcí je obava z nekontrolovatelné, kaskádovitě se odvíjejících důsledků zpochybnění souboru klíčových předpokladů náležejících ke „tvrdému jádru“ výzkumného programu [Lakatos 1989: 4] a k prvkům příslušné „disciplinární matice“ [Kuhn 2008: 181–185] včetně sebepojímání a legitimace jednotlivých oborů a podoborů. Účelem našeho výkladu ale není pobízet k bezprostřednímu nastolení otázky prospěšnosti či nezbytnosti zásadních změn výše zmíněného druhu, nýbrž v prvé řadě k možnému a žádoucímu rozšíření záběru posuzování stavu a tendencí výzkumu autokratizace.

V následující části stati se budeme věnovat charakteristice hlavních východisek studia autoritářské transformace italských městských republik a utváření signorií, jež se uplatňovala v historiografickém výzkumu v italském prostředí zejména v období posledních deseti let, kdy lze hovořit o zřetelné konjunktuře této výzkumné agendy. Následně přejdeme k posouzení teoretického zázemí současného politologického studia autokratizace. Vzhledem k rozvětvenosti daného tématu se soustředíme na několik klíčových aktuálních problémů, týkajících se především vazby mezi pojetím autokratizace a aplikovanými, ale ne vždy dostatečně exponovanými předpoklady ohledně charakteru transformovaných režimů a povahy a režimního vyústění transformace. Závěr stati je věnován shrnujícímu srovnání hlavních shod a odlišností konstelací teoretických východisek aplikovaných v posuzovaných výzkumných agendách. Z tohoto srovnání vyplývají nové podněty pro přesnější charakteristiku přístupů uplatňovaných při studiu procesů autokratizace a v této souvislosti i pro uplatnění nových hledisek při reflexi jednotlivých oborových agend.

Nová vlna výzkumu autoritářské transformace italských městských republik a utváření signorií

Než přejdeme k reflexi hlavních východisek a tezí soudobého studia autoritářské transformace italských městských republik, je zapotřebí alespoň stručně poukázat na širší kontext výzkumu politického vývoje italských renesančních městských republik.

Dějiny renesančních italských městských států představují dlouhodobě, přinejmenším od osmdesátých let devatenáctého století, atraktivní a pevně etablované téma italské – ale nejen italské – historiografie. Badatelé různého zaměření a provenience opakovaně zdůrazňovali, že toto pole výzkumu se vyznačuje fascinující pestrostí předmětů výzkumu a s tím spjatých badatelských výzev. Americký historik Gene A. Brucker, zaměřující se na dějiny renesanční Florencie, příznačně vyzvedl, že oněch přibližně 200 italských republik, existujících počátkem třináctého století (ve „zlatém věku komun“; termín komuna je běžně používán jako synonymum pro italskou pozdně středověkou a renesanční městskou republiku), se vyznačovalo vlastními vzorci politické a sociální organizace a zcela mimořádnou dynamikou politického vývoje [Brucker 2001: 3]. Florentská republika byla v období Trecenta (14. století) podle Bruckera „vždy komplexní, nikdy jednoduchou, vždy variabilní, nikdy fixovanou“ politickou mozaikou s pozoruhodnou evoluční dynamikou zahrnující různé možnosti vývoje politicko-institucionálního uspořádání, včetně transformací a alternací těchto uspořádání vztahujících se k typům i podtypům různých režimů [Brucker 1962: 57–61; Boutier – Sintomer 2014: 1060–1066]. V podobném duchu Andrea Zorzi, v italské historiografii v současnosti vůdčí představitel výzkumu věnovaného signoriím, zdůraznil, že italské městské státy 13. a 14. století byly zcela mimořádnými laboratorii soužití živoucích politických a institucionálních experimentů [Zorzi 2013a: 13–14].

Uznáním přitažlivosti studia fenoménu italských renesančních městských republik však široká shoda končí. Jestliže se v průběhu 19. století prosadil názor, že tyto městské republiky byly kolébkami svobody a demokracie a představovaly ve své době anomální nositele pokroku, v následujícím století převažovala v italském prostředí tendence k revizi tohoto názoru – často stigmatizovaného jako „mýtus komuny“ – a výkladových schémat s ním spjatých, tj. především tezí typu: městské republiky-komuny = svoboda; boj frakcí = krize státu (krize komun); signorie = konec svobody a počátek celkového úpadku [Vallerani 1997: 68–69; Blanshei 2010: 1; Zorzi 2008: 64–66; Zorzi 2020: 17–26; srv. Vallerani 1994; Vallerani 2013; Vallerani 2019; Ascheri 2001; Jones 1965; Waley – Dean 2013]. Pokud lze hovořit o nějakém zásadním momentu či o faktorech, které dlouhodobě výrazně ovlivňovaly agendu výzkumu italských městských států, pak to byly především různé vlny historiografických revizí ve výše naznačeném směru.⁴

Ohledně vývoje výzkumu signorií a problematiky přechodu „od komun k signoriím“ lze rámcově konstatovat, že se jednalo od konce 19. století o rozeznatelnou, trvale přítomnou, ale nikoli dominantní součást studia politické evoluce renesančních italských států. Tato situace se začala výrazně měnit teprve v souvislosti se soudobou konjunkturou agendy výzkumu signorií v italské historiografii.

⁴ Významnou úlohu v rámci těchto revizí a přehodnocování dlouhodobě hrály závěry odvozené z prací věnovaných dějinám renesanční Florencie, zdůrazňující typicky oligarchické rysy vlastní v podstatě všem režimům spjatým s florentským republikánským zřízením [Weinstein 2002: 2; Blanshei 2010: 1–4; Boutier – Sintomer 2014: 1062–1066].

Sdíleným ústředním východiskem nové vlny výzkumu signorií je deklarovaný odpor k ideálně-typickým kontrapozicím „komuna versus signorie“, spojované a příležitostně ztotožňované s kontrapozicí „demokracie versus tyranie“ (popřípadě „republika versus monarchie“), a zdůraznění nutnosti překonat stará, s takovým protikladem spjatá výkladová schémata [Zorzi 2010: 6–10; Zorzi 2013a: 9–13; Luongo 2011: 217; Rao 2012: 37–39]. Toto záporné vymezení je obvykle doplněno vyzdvihováním potřeby zachytit v co největší možné míře pestrost politických fenoménů zahrnovaných pod pojem signorie, a to především prostřednictvím masivního rozvíjení případových studií [Rao 2007; Rao 2012; Rao 2013; Caciorgna 2013; Luongo 2011; Zorzi 2010; Zorzi 2013b].⁵

S těmito dvěma momenty je pak spojeno formulování dalších tezí s jasnou ambicí orientovat další výzkum. Revizionistický akcent nové vlny výzkumu signorií je nejvíce zřejmý u tří radikálních tezí, formulovaných Andreou Zorzim: renesanční městské republiky a signorie nelze považovat za protiklady (přičemž signorie není nutným pokračováním městské republiky ani její úplnou negací); nebylo žádného přímého přechodu od městských republik k signoriím; politický prostor italských městských států měl výrazně kompozitní charakter a to, co se jevílo jako režimní alternativy, mělo spíše charakter koexistujících režimních komponentů [Zorzi 2013a: 13–14; Zorzi 2010: 1–10; Zorzi 2013c: 7].⁶

S prvními dvěma zmíněnými tezemi úzce souvisí široce přijímané a v současnosti často zdůrazňované tvrzení o vysoké míře institucionální kontinuity mezi republikánským zřízením a signoriemi v rané fázi jejich vývoje [Rao 2007; Rao 2012; Rao 2013; Caciorgna 2013; Poloni 2013; Fantoni 2020b]. Riccardo Rao, jenž se soustředil na studium typu režimů osobní moci nazvaném „lidové signorie“ (signorie di popolo), v této souvislosti zdůraznil, že pro řadu těchto režimů bylo příznačné zachovávání určitého stupně „institucionální neviditelnosti“ a že přinejmenším do třicátých let 14. století, kdy se podle něj uskutečnil „autokratický zvrát“ (la svolta autocratica), neměla značná část tohoto typu signorií vlastní markantní institucionální profil – na rozdíl od jejich politické praxe, zahrnující především kontrolu klíčových institucí a kumulaci mimořádných pravomocí [Rao 2012: 35–39]. „Autokratický zvrát“, jak Rao zdůraznil, s sebou ovšem přinesl prosazování tendence k utváření vlastního institucionálního aparátu signorie, často spojené s rozvíjením ideologických prvků ospravedlňujících „vertikalizaci moci“, nyní již odděleně od – a na úkor – republikánských institucí a étosu, spjatého s jejich fungováním [Rao 2012: 44; Francesconi 2013: 338; Maire Vigueur 2013: 147–148; Mineo 2013: 73–74].

Riccardo Rao v této souvislosti příznačně poznamenal, že samotné instituce nejsou s to charakterizovat politickou scénu a že je zapotřebí zkoumat konfigurace faktické i formální politické moci, čehož si byl, jak Rao neopomněl zdůraznit, jasně vědom například již Bartolus de Saxoferrato ve 14. století. Tato interpretační linie ovšem podle Rao zůstala v italské historiografii vesměs nepovšimnuta, protože převažovala představa, že signorie měly od

⁵ Ve vyhraněné podobě prosazoval upřednostnění případových studií například Alberto Luongo. Podle Luonga se případy autoritářské „osobní vlády“ (governo personale) často vyznačovaly originálním genetickým kontextem a velmi specifickým následným vývojem, což nutně vede k upřednostnění jednotlivých analýz konkrétních případů jako nejslibnější formy výzkumu [Luongo 2011: 217].

⁶ Se Zorzio tezí o kompozitním charakteru politického prostoru italských renesančních městských států bylo v souladu rovněž Raovo pojetí „dyarchické signorie“, přímo navazující na starší koncepci dyarchie (ve smyslu koexistence mocensko-administrativních struktur signorie a komuny) Francesca Ercoleho [Rao 2012: 29–30]. V této perspektivě se signorie, především ve své rané formě, jeví jako exemplární hybridní režimy [k vymezení hybridních režimů viz např.: Diamond 2002; Schedler 2002; Levitsky – Way 2010; Bílek 2015].

počátku vlastní robustní institucionální fyziognozii a předpokládala se jasně daná odpověď na otázku ohledně politicky determinujících institucionálních dimenzí, která ale podle Raova mínění jasná ani daná vůbec nebyla [Ra0 2012: 31–32, 39, 41].

Význam zdůrazňování formální institucionální kontinuity mezi polyarchickou republikou a signorií jako součásti argumentace ve prospěch teze, že tyto režimní útvary nejsou bytostně protikladné, byl tedy v pracích R. Raa a dalších badatelů [Poloni 2013; Caciorgna 2013; Francesconi 2013; Luongo 2011] zpochybněn poukazem na odlišnou, režim osobní moci profilující politickou praxi. Jakmile se ve středu pozornosti ocitne politická praxe, vystupují totiž do popředí spíše momenty diskontinuity a odlišnosti. Jedním z klíčových, zřetelně viditelných momentů diskontinuity, patrným navíc již v raných fázích vývoje signorií, byla neutralizace (často cestou schvalování výjimek ad hoc) či eliminace legálních opatření zamezujících koncentraci a personalizaci moci – v prvé řadě opatření proti opakování či prodlužování (v tehdejších podmínkách obvykle velmi krátkodobého, dvouměsíčního až jednoročního) mandátu, resp. bezprostředně opakovanému zastávání klíčových exekutivních úřadů [Mineo 2013: 73–74]. Pokud je na místě hovořit v souvislosti s italskými renesančními polyarchiemi – s ohledem na jejich častou institucionální fluiditu – o systému „brzd a protiva“, pak lze tato opatření považovat za jejich nedílnou součást a nelze než konstatovat, že jejich vyřazení mělo dalekosáhlé důsledky pro charakter daného režimu.⁷

I bez nastolení otázky nejednoznačnosti vztahu mezi ústavně-institucionální strukturou a mocensko-politickou praxí je ucelená charakteristika politického vývoje renesančních italských republik, zahrnující rovněž posouzení výskytu prvků institucionální kontinuity a diskontinuity, spjata s rozsáhlými obtížemi, do značné míry vyplývajícími již ze samotného výchozího konstatování mimořádné rozmanitosti a proměnlivosti příslušných institucí a jejich politického významu a role, což se týkalo jak nejvyšších exekutivních úřadů (konzulů, podestů, rektorů, priorů, kapitánů lidu, „guvernérů a obránců obce“ atp.), tak soustavy plenárních občanských shromáždění a různých „velkých“ a „malých“ rad a výborů [srv. Mineo 1998; Poloni 2012; Maire Vigueur 2013; Tanzini 2014].

Hlavní součástí teze o institucionální kontinuitě mezi polyarchickým uspořádáním a signoriemi je poukaz na skutečnost, že mocenský vzestup vrcholných představitelů signorií nebyl obvykle spojen s vytvořením zbrusu nové instituce, nýbrž v naprosté většině případů začal jejich zvolením či jmenováním či již existujícího úřadu, jehož funkce byla ovšem postupně redefinována. V souvislosti s touto argumentací je však třeba připomenout, že nejde o nijak nové zjištění [srv. Jones 1965: 86; Mineo 1998: 619], které by mohlo přispět ke změně dosavadního rámce a dynamiky diskuse o míře podobnosti polyarchických republikánských zřízení a režimů osobní moci [Ricciardelli 2020: 123–124].

Zdůrazňování graduálního charakteru režimní transformace završené utvářením signorií, které ostatně také není novým prvkem [Vallerani 1994], se nejvíce jako problematické, ovšem pouze dokud se neotevřela otázka jeho vztahu k fenoménu „autokratického

⁷ Pro ilustraci „stavu poznání“ a tendencí výzkumu statutárního (ústavně-institucionálního) profilu signorií a s tím souvisejících otázek pojednávaných v italské historiografii viz především sborník příspěvků z konference věnované danému tématu v roce 2000, předcházející nynější „revizionistický trend“ ve výzkumu signorií [Dondarini – Varanini – Venticelli 2003], a novější sborník z roku 2010, redigovaný M. Valleranim, zřetelně více odpočívající svým zaměřením, včetně tematické šíře, zmíněnému trendu [Vallerani 2010].

zvratu“ [Rao 2012], respektive „autokratické konsolidace“ [Poloni 2013] jako kvalitativních předělů v pozdější fázi vývoje signorií.⁸ V takovém případě se ozřejmily meze argumentace používané ve prospěch výše uvedených „revizionistických“ tezí, přinejmenším v tom smyslu, že závěry jakž takž obhajitelné pro rané fáze vývoje signorií (principátů) nemohou být v dostatečné míře aplikovány na fáze pozdější.

V souvislosti se zdůrazňováním rozrůzněnosti politických a sociálních kontextů, v nichž se utvářely městské signorie, a vyzdvihováním specifčnosti trajektorií a konečného vyústění jejich vývoje vyvstala řada badatelských problémů, které se prozatím nedočkaly adekvátní reflexe. Ukázalo se například, že agregace dílčích závěrů učiněných ohledně vývoje a evolučních opcí jednotlivých režimů osobní moci je mnohem složitější, než se na první pohled zdálo. Je příznačné, že badatel jako Andrea Zorzi, který hrál klíčovou roli v rámci stanovování nové agendy výzkumu signorií, přešel od odmítání ideálně-typických kontrapozic a hypotetických modelů signorií až k propagování výzkumu forem osobní moci maximálně respektujícího rozmanitost zkoumaných fenoménů a jejich konfigurací, odpoutaného od jakýchkoli formálních definic [Zorzi 2013a: 17–18].

Jak vyplývá z předchozího výkladu, klíčovou roli v profilování východisek nové vlny výzkumu utváření signorií hrálo negativní vymezení se vůči předcházejícím historiografickým paradigmatům spjaté s kritikou ideálně typických kontrapozic, která zahrnovala přehodnocení řady analyticky i normativně dříve relevantních stanovisek. Z našeho hlediska je zajímavá zřejmá vazba mezi poukazováním na ambivalenci rysů předcházejících polyarchických režimů, zdůrazňováním výskytu prvků institucionální kontinuity mezi republikánským zřízením a signorií a vyzdvihováním graduálního charakteru příslušných procesů režimní transformace. Tyto tři momenty, které nejvíce ovlivňovaly volbu výzkumných priorit, byly kompatibilní s nenormativním a místy ostentativně „anti-normativním“ charakterem argumentace zdůrazňující emancipaci studia utváření a vývoje signorií od starších schémat a tezí. V takovém kontextu nepřicházelo v úvahu, aby se například důsledně uplatnilo pojetí dané verze autokratizace, resp. utváření signorií, jako evolučně regresivního procesu. To představuje nejnázve rozpoznatelnou zásadní odlišnost posuzované výšece agendy výzkumu renesančních režimních transformací od agendy studia soudobé autokratizace a dedemokratizace.⁹

Studium soudobé autokratizace: několik podnětů k diskusi

V námi uplatněném pohledu na východiska výzkumu soudobé autokratizace se do popředí zájmu posunuje problematika těsné vazby mezi pojetím autokratizačních procesů

⁸ Na nabízející se otázku, nakolik se pojem „autokratický zvrát“ [Rao 2012] překrývá s konceptem „panské mutace“ (mutazione signorile), prosazovaným Andreou Zorzim [Zorzi 2010; Zorzi 2013c], nelze dát jednoznačnou odpověď. Sdíleným momentem byl při výchozím vymezení obou těchto pojmů důraz kladený na vertikalizaci mocenské struktury rané signorie a na markantní „vzdálení“ klíčových součástí této mocenské struktury od dané komunity, spojené s novými způsoby legitimity režimu osobní moci [Zorzi 2010: 108–124; Zorzi 2013b]. Jako problematičtější se v této souvislosti jeví – mimo jiné – posouzení záběru těchto konceptů ve vztahu k různým fázím režimní transformace, kterou Rao ani Zorzi nepojímali jako jednorázový „přechod“, a to především s ohledem na přiznanou rozmanitost kombinací prvků kontinuity a diskontinuity uplatňujících se v těchto procesech [Taddei 2013: 472].

⁹ Stojí za povšimnutí, že toto konstatování je – byť se netýká přesně stejných jednotek a úrovní analýzy – v souladu s tezí Gustava Lidéna, který tvrdil, že hlavní rozdíl mezi „moderními“ a „historickými“ typologiemi režimů je jednoznačně normativní povahy [Lidén 2014: 51].

a aplikací jednorozměrné škály režimů (typicky, pokud jde o aktuální verze této škály, sahající od liberální demokracie k uzavřené autokracii) a s tím spojená otázka zdůvodnění a role negativního vymezování autokratizace jako opaku demokratizace. Jedná se o prvky výrazné a dlouhodobě ovlivňující agendu výzkumu utváření autoritářských režimů, nelze je tedy spojovat s nějakou politologickou obdobou výše pojednávané otevřeně revizionistické vlny historiografického studia signorií. V rámci aktuálních trendů politologického výzkumu autokratizace se sice objevují některé poměrně nové prvky, mezi něž patří především zdůraznění převážně graduálního charakteru soudobých procesů autokratizace a dedemokratizace a s tím související určité míry institucionálně-politické kontinuity v rámci těchto režimních proměn, například v duchu teze „třetí vlna autokratizace má legální fasádu“ [Lührmann – Lindberg 2019: 1104–1105], nikoli však v souvislosti s deklarovaním zásadní diskontinuity ve vztahu k předcházejícím výzkumům.

Z nepřítomnosti vyhraněně revizionistického nového výzkumného trendu ovšem nevyplývá, že by v agendě studia soudobé autokratizace chyběly snahy o inovaci teoretického zázemí výzkumu anebo o rozbor a zvažování opcí, jež se v tomto ohledu nabízejí – což se týká i hlavních aplikovaných teoretických východisek, včetně definování autokratizace. Pokud jde o vymezení autokratizace, dominantní přístup v současné vlně politologických diskuzí o autokratizaci reprezentuje práce A. Lührmannové a S. Lindberga [Lührmann – Lindberg 2019]. Anna Lührmannová a Staffan Lindberg prosazují pojetí autokratizace jako podstatného faktického úpadku klíčových institucionálních předpokladů volební demokracie, respektive – v jejich podání – polyarchie [Lührmann – Lindberg 2019: 1096–1097]. Jedná se o aktualizovanou variantu negativního vymezení autokratizace, založenou mimo jiné na předpokladu, že v nynějším kontextu neexistuje autokratizace, která by zároveň, z definice, nebyla dedemokratizací.

Zvolené řešení vychází z již zmíněné teze, že soudobá třetí vlna autokratizace má legální fasádu. Příčinou je specifická mezinárodní konstelace po konci Studené války, která se vyznačuje důrazem mezinárodního společenství na konání alespoň zdánlivě svobodných a soutěživých voleb [Levitsky – Way 2010]. Nastolení autoritářského režimu prostřednictvím revoluce anebo vojenského převratu je tak výrazně obtížnější, než tomu bylo v minulosti, protože se pro takové jednání hůře získává mezinárodní podpora. Do popředí pozornosti se tak posunují procesy režimní transformace, ve kterých se političtí aktéři s autoritářskými ambicemi dostávají k moci prostřednictvím voleb a následně postupnými kroky uskutečňují přechod od polyarchie směrem k nějaké formě více či méně autoritářského, nedemokratického režimu [Bermeo 2016].

Orientace na výzkum autokratizace, která často probíhá pomalu a skrytě, s sebou přináší nové, výrazně vyšší nároky na operacionalizaci a kvalitu dostupných dat. Jak je zřejmé, rozpoznat vojenský převrat je výrazně snazší než posoudit, zda vládní reformy rozložené v čase a rozprostřené do řady zákonů a legislativních úprav vedou k autokratizaci či nikoliv. Zde se dostáváme ke zjevně problematickému aspektu soudobé politologické agendy výzkumu autokratizace. Již zmíněná Lührmannová s Lindbergem ve své práci používají k rozpoznání autokratizace index volební demokracie (V-Dem Electoral Democracy Index), který připravuje organizace Varieties of Democracy (V-dem). Jakýkoliv meziroční pokles hodnoty indexu pro daný stát je jimi chápán jako autokratizační epizoda. Zjevným problémem tohoto přístupu je, že zmíněný index je složený z celkem pěti různých ukazatelů a debata o tom, do jaké míry toto pojetí odpovídá konvenčnímu vymezení „reálné“

demokracie (polyarchie), by vydala na samostatnou rozsáhlou studii. Patrně ještě větším nedostatkem je, že Lührmannová a Lindberg nijak neřeší „závažnost autokratizace“, tedy otázku velikosti meziročního poklesu hodnoty indexu anebo délky jeho trvání. Jimi navrhovaná operacionalizace se tak jeví v praxi příliš široká [Skaaning 2020].

Další úskalí představeného přístupu spočívá v tendenci jednotlivá narušení demokracie počítat, bez ohledu na to, že ne všechna jsou stejně závažná. Příkladem může být nedávná studie Javiera Corrales o autokratizaci Venezuely prostřednictvím omezování volební soutěživosti. Autor sice poměrně detailně představuje širokou paletu represivních a manipulativních strategií, ale již nijak neřeší, že některé poškozují volební soutěž (s autokratizačním dopadem) více než jiné [Corrales 2020: 49]. Z širšího hlediska pak představuje problém značného dosahu to, že pro posuzování autokratizace nelze použít v politologických disciplínách etablované (i když hojně kritizované) indexy demokracie pocházející od Freedom House nebo Polity IV. Oba tyto indexy totiž soudobé procesy autokratizace zachycují jen částečně. První z těchto indexů udává spíše hodnotu či stupeň svobody než úroveň demokracie a druhý se zaměřuje na koncentraci moci v rukou vlády [Boggards 2011: 692; Dresden – Howard 2016: 1131]. Tyto nedostatky jsou závažné, protože příliš široké vymezení autokratizace umožňuje dospět k neadekvátně alarmujícím politickým závěrům a může následně vést k celkovému znehodnocení této výzkumné agendy.

S otázkou, zda dochází anebo nedochází k přechodu od polyarchie k nějaké formě autoritářství, úzce souvisí další důležitý bod celé diskuze. V souvislosti s probíhající debatou o autokratizaci se nabízí legitimní otázka ohledně skutečného charakteru politických režimů, které tímto procesem mají procházet. Řešení tohoto problému má dalekosáhlé konsekvence. Když totiž připustíme, že řada režimů, které podle hlavního proudu studií soudobé demokratizace a režimních transformací prochází autokratizací, nebyla plnohodnotnými polyarchiemi, ztrácí titulky o třetí vlně autokratizace na přesvědčivosti. Tento problém dobře ilustruje diskuze na stránkách prvního čísla prestižního časopisu *Journal of Democracy* v roce 2015. Steven Levitsky a Lucan Way zde ve svém článku nazvaném příznačně *Mýtus o demokratické recesi* [Levitsky – Way 2015] reagovali na probíhající debatu o autokratizaci a především na stať Larryho Diamonda ze stejného čísla. Zatímco Diamondův text byl poměrně pesimistický a předkládal řadu údajů o probíhajícím ústupu demokracie [Diamond 2015], Levitsky a Way zdůraznili, že řada politických režimů běžně považovaných za polyarchie, se nikdy na tuto úroveň nedostala, a tak vlastně nemůže docházet k dramatickému snížení počtu demokraticky profilovaných zemí v soudobém světě [Levitsky – Way 2015].

Tento argument nás přivádí zpět k problémům pojmání soudobé autokratizace, jež se zajímavým způsobem projevují v přístupu, jež v současnosti prosazují Andrea Cassani a Luca Tomini. Tito autoři definovali autokratizaci jako proces režimní změny směrem k autokracii, který činí výkon politické moci více arbitrárním a represivním a který omezuje prostor pro veřejný protest a pro politickou participaci při výběru vlády [Cassani – Tomini 2019a: 22; Cassani – Tomini 2019b: 135]. V jimi uplatněné perspektivě se tedy již nejednalo o přímočaře negativní vymezení s jednoznačným upřednostněním „směřování od“ před „směřováním k“ a v souvislosti s tím preferování charakteristiky výchozího režimu („pars destruens“) před charakteristikou koncového režimu („pars construens“). Jak se ale ukázalo, v daném kontextu inovativní překročení pojetí režimní změny jako primárně „směřování od“ [Cassani – Tomini 2019a: 20–21; Cassani – Tomini 2019b: 124] nebylo

doprovazeno s tímto překročením kompatibilní konsistentní teoreticky založenou argumentací ohledně důsledného upřednostnění zřetele k režimnímu vyústění transformace.

Ostatně tento nedostatek se projevil rovněž při snaze Cassaniho a Tominiho o vymezení šesti forem autokratizace, respektive šesti tranzicí k autokracii: od liberální k defektivní demokracii, od liberální demokracie k volební autokracii, od liberální demokracie k uzavřené autokracii, od defektivní demokracie k volební autokracii, od defektivní demokracie k uzavřené autokracii, od volební k uzavřené autokracii [Cassani – Tomini 2019a: 23; Cassani – Tomini 2019b: 123]. Nebylo například dostatečně objasněno, jaký zřejmý analytický přínos vzejde z toho, když se bude přechod od liberální k defektivní demokracii, tedy tranzice mezi podtypy demokracie, primárně pojímat jako forma autokratizace. V daném případě dávalo větší smysl pojímat svou povahou regresivní přechod od jednoho podtypu demokracie ke druhému především jako „směřování od“, jako dedemokratizaci – což by ovšem byl postup obtížně slučitelný s deklarovaným přístupem Cassaniho a Tominiho k definování režimních změn.

Jak vyplývá z předchozího výkladu, ani Cassani s Tominim se při snaze o inovaci pojetí autokracie a autokratizace nemohli vyhnout problémům vyplývajícím ze zmíněné těsné vazby mezi pojetím autokratizačních procesů, včetně přetrvávajícího vymezování autokratizace jako opozita demokratizace, a aplikací jednorozměrné škály režimů. Ukazuje se, že hlubší reflexe těchto problémů a zvažování jejich možných řešení je v rámci aktuální agendy výzkumu soudobé autokratizace stále velmi nesnadnou záležitostí.¹⁰ A právě v této souvislosti lze poukázat na potenciální přínos podnětů odvozených z porovnávání oborově odlišných agend výzkumu autokratizace, výrazně se odlišujících co do přístupu ke škálování režimů a k jejich negativnímu definování. Nejde nám o to šířit iluzi, že takové porovnání samovolně vyprodukuje návod k řešení výše zmíněných problémů; domníváme se však, že touto cestou lze dospět k přesnějšímu posouzení možností a mezi spjatých s různými konstelacemi teoretických východisek, charakterizujícími jednotlivé výzkumné agendy.

Taková evaluace se přitom nemusí týkat výhradně v současnosti převažujících tezí a schémat, nýbrž může být velmi užitečné, když zahrne i jejich více méně periferní alternativy či protějšky. Dobrým příkladem může být Dahlovo schéma transformací uzavřeného hegemonického režimu, které, na rozdíl od jeho stále široce přijímané definice polyarchie, z hlediska agendy studia soudobých autokratizačních procesů zůstalo, až na vzácné výjimky, v pozadí zájmu. Reflexe Dahlova pojetí tří režimních transformací, tj. od uzavřené hegemonie k soutěživé oligarchii, inkluzivní hegemonii a polyarchii [Dahl 1971: 7–8], které operuje se dvěma dimenzemi (liberalizací a participací), mohla – a do jisté míry ještě může – představovat nezanedbatelný vklad do rozvíjení diskuse o dimenzích a nasměrování režimních proměn. Podobně se větší pozornosti a využití nedočkala ani velmi pozoruhodná Tillyho historicko-sociologicky pojatá typologie politických obcí, operující se čtyřmi klíčovými dimenzemi (rovnost, šíře, konzultace, ochrana), poskytující

¹⁰ Pozoruhodnou výjimku představují některé práce o režimních změnách v zemích Latinské Ameriky po roce 2006. Kupříkladu Santiago Anria ukazuje, že v Bolívii sice za vlády Evo Moralese v některých aspektech kvalita demokracie poklesla, ale v jiných ohledech naopak vzrostla. Vedle omezování lidských práv či svobody médií si je podle něj třeba povšimnout i toho, že vzrostlo politické zastoupení a participace dříve marginalizovaných skupin obyvatelstva [Anria 2016: 100]. V politologických studiích ovšem nadále převažuje přístup setrvalý u jednorozměrné režimní škály a u stanoviska, že omezování lidských a politických práv je s demokracií naprosto neslučitelné a nelze ho nahradit důrazem na rozšiřování politické participace a jiné prvky [Mainwaring 2012: 959].

východisko k podstatně rozšířenému – samotným Ch. Tillym ovšem podrobněji nerozpracovanému – pojetí souboru široce pojatých sociálně-politických a režimních proměn [Tilly 1995: 371–374]. Nabízí se zde závěr, že v obou těchto případech představovala hlavní – otevřeně nepřiznanou – překážku pro širší recepci těchto schémat jejich zřejmá inkompatibilita s uvažováním o režimních transformacích závislým na aplikaci striktně lineární škály režimů. Tato závislost představuje charakteristický rys doposud převažujícího způsobu uvažování o režimních transformacích v politologii a je příznačné, že i pracím, které otevřeně propagují uplatnění explicitně dvoj- či vícerozměrného pojetí a typologie režimů [Wigell 2008; Gilbert – Mohseni 2011], se nedaří, přinejmenším prozatím, jimi deklarovaný cíl přesvědčivě naplnit.¹¹

Závěr

Jak vyplynulo z předcházejícího výkladu, konstelace východisek posuzovaných agend výzkumu režimních transformací se významně liší. V případě studia soudobých procesů autokratizace v jeho aktuálně převažující verzi, nelze hovořit o relevantním plošném negativním vymezování se – eventuálně doprovázeném explicitním odmítnutím uplatňování normativních hledisek – vůči v minulosti převažujícím vzorcům a tendencím výzkumu. To je na první pohled patrný nejdůležitější rozdíl, s nímž je spjata řada přímých i nepřímých důsledků v různých úrovních stanovování a rozvíjení výzkumné agendy.

Posuzované výzkumné agendy však zároveň sdílí některé profilující momenty, jako konstatování [nikoli však nutně zdůrazňování] výskytu prvků institucionální kontinuity mezi „pars destruens“ a „pars construens“ a vyzdvihování převážně graduálního charakteru příslušných procesů režimní transformace. Je ale třeba dodat, že tyto momenty nejsou začleněny do identických souvislostí a nemají nutně stejný význam. V případě politologicky orientovaného výzkumu soudobé autokratizace není například teze o určité míře institucionální kontinuity předcházejícího a následného režimu obvykle spjata s poukazováním na ambivalenci rysů demokratických režimů (v roli „pars destruens“), takže se zde, mimo jiné, neusnadňuje rozvíjení argumentace, že příslušný koncový režim nepředstavuje nutně ve všech ohledech degenerativní vyústění režimní transformace.

Pokud jde o porovnání role a kontextu zdůrazňování graduálního charakteru procesů autokratizace, zde představuje nejsnáze uchopitelný rozdíl mezi posuzovanými výzkumnými agendami těsná vazba pojetí graduální transformace – v politologickém případě – k rozlišování různých fází dedemokratizace konceptualizovaným obvykle v rámci jednorozměrné škály režimů (od liberální demokracie k uzavřené autokracii, respektive uzavřené hegemonii). Nejde zde o to, že by ve studiu utváření signorií chyběla snaha o rozlišování různých fází evoluce a profilování těchto režimů,¹² jako především o uvědomění si odlišnosti souvislostí, do nichž je taková diferenciací zasazena. V rámci nové vlny

¹¹ Podle našeho názoru zde vyvstávají analyticky slibné a doposud nevyužité možnosti, jak propojit původní Dahlovo dvojrozměrné a Tillyho čtyřrozměrné schéma se zřetelem k režimní praxi či „praktikám“ (practices), zdůrazňovaným v některých novějších studiích procesů autokratizace [Glasius 2018].

¹² V této souvislosti lze poukázat na to, že badatelé různého zaměření – jako třeba A. Poloniová nebo A. Lührmannová se S. Lindbergem – například shodně operují s konceptem „autokratická konsolidace“ (se zřetelem k jednotlivým fázím utváření autokratických režimů) v historicko-politicky velmi odlišných polích výzkumu autokratizace [Poloni 2013; Lührmann – Lindberg 2019].

historiografického výzkumu utváření signorií není zdůrazňování graduálního charakteru režimní transformace primárně navázáno na pojetí postupného, rozfázovaného úpadku polyarchií v rámci nějaké široce akceptované škály režimů. V ohnisku zájmu je spíše stupňovitý charakter utváření nového režimu s doprovodným zdůrazněním experimentální povahy tohoto procesu, než graduální úpadek či odumírání předcházejícího režimu. Taková perspektiva je dobře slčitelná s hlásáním teze, že na signorie nelze pohlížet jako na jednoznačně danou a úplnou negaci městských republik-polyarchií. Aplikace této teze otevírá možnosti i pro radikální reinterpretace významu a souvislosti stupňovité povahy režimních proměn, které by se ve výzkumných agendách s jiným teoretickým zázemím a jinou rolí normativních stanovisek mohly stěží prosadit.

Podněty získané z porovnávání oborově odlišných agend výzkumu autokratizace lze využít různým způsobem. Otevírá se tu cesta k rozlišování a typologizaci směrů výzkumu, odlišujících se přístupem ke škálování režimů (přístupů vyznačujících se aplikací jedno-rozměrné nebo vícerozměrné škály režimů, popřípadě absencí explicitní vazby k jakékoli škále) a k negativnímu definování režimů (tedy přítomností či nepřítomností negativního vymezení režimů, přičemž jako relevantní se jeví rovněž otázka, zda se negativní vymezení týká přednostně výchozího nebo koncového režimu v příslušném procesu transformace). V této souvislosti následně vyvstávají nové možnosti například pro posouzení vztahu mezi zmíněnými typy přístupů a rozdílnými hodnoceními významu prvků kontinuity a diskontinuity institucionálních struktur a politické praxe vyskytujících se v režimních proměnách, což představuje v případě obou zde pojednávaných výzkumných agend problém mimořádného dosahu. To je moment, kterému by měly věnovat patřičnou pozornost příslušné oborové bilance stavu poznání a diskuse o výzkumných trendech.

Identifikace nejvíce do popředí vystupujících shod a rozdílů týkajících se východisek zde posuzovaných výzkumných agend představuje pouze počáteční, vstupní příspěvek k rozvíjení analýzy a evaluace potenciálu jednotlivých výzkumných programů a trendů. Je důležité vzít v úvahu, že na konstelacích těchto východisek záleží a že to, že často nejsou odpovídajícím způsobem reflektovány, neznamená, že jsou tím pádem méně významné – je tomu právě naopak.

Poděkování

Tato stať byla zpracována v rámci grantového projektu GAČR „Vztah mezi volební soutěživostí a vládními represivními strategiemi v hybridních režimech Latinské Ameriky“ (GAČR 18-21292S).

Literatura

- Anria, Santiago [2016]. More Inclusive, Less Liberalism in Bolivia. *Journal of Democracy* 27 (3): 99–108.
- Artifoni, Enrico [2006]. Republicanesimo comunale e democrazia moderna (in margine a Giovanni Villani, IV, 10: “Sapere guidare e reggere la nostra repubblica secondo la politica”). *Bollettino Roncioniano* 6: 21–33.
- Ascheri, Mario [1991]. Un invito a discutere di “oligarchia”: in margine al governo di Siena nel Tre-Quattrocento. In: Ciani, Antonio – Diurni, Giovanni (ed.). *Esercizio del potere e prassi della consultazione*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, s. 263–272.

- Ascheri, Mario [1996]. Siena dei Nove (1287–1355): un'esperienza politico-istituzionale che può insegnare qualcosa? *Accademia dei Rozzi* 3 (4): 3–10.
- Ascheri, Mario [2001]. Beyond the *Comune*: The Italian City-state and its Inheritance. In: Linehan, Peter – Nelson, Janet L. (ed.). *The Medieval World*. Abingdon: Routledge, s. 451–468.
- Ascheri, Mario [2006]. Riconsiderare la civiltà comunale: con Maire Vigueur e oltre. *Bollettino Roncioniano* 6: 9–20.
- Bacelli, Luca – Bertelli, Sergio – Milani, Giuliano [2008]. Le città-Stato e l'identità italiana. *Archivio Storico Italiano* 166 (2): 321–332.
- Becker, Marvin R. [1960]. Some Aspects of Oligarchical, Dictatorial and Popular *Signorie* in Florence, 1282–1382. *Comparative Studies in Society and History* 2 (4): 421–439.
- Bermeo, Nancy [2016]. On Democratic Backsliding. *Journal of Democracy* 27 (1): 5–19.
- Bertelli, Sergio [1978]. *Il potere oligarchico nello stato-città medievale*. Firenze: La Nuova Italia.
- Bílek, Jaroslav [2015]. Hybridní režimy jako svébytná kategorie politických režimů: Komparace vybraných přístupů. *Středoevropské politické studie* 17 (2): 212–233.
- Blanshei, Sarah Rubin [2010]. *Politics and Justice in Late Medieval Bologna*. Leiden – Boston: Brill.
- Boese, Vanessa A. – Lindberg, Staffan I. – Lührmann, Anna [2021]. Waves of autocratization and democratization: a rejoinder. *Democratization* 28 (6): 1202–1210.
- Boggards, Matthijs [2011]. Where to draw the line? From degree to dichotomy in measures of democracy. *Democratization* 19 (4): 690–712.
- Boutier, Jean – Sintomer, Yves [2014]. La République de Florence (12e-16e siècle). Enjeux historiques et politiques. *Revue française de science politique* 64 (6): 1055–1082.
- Brucker, Gene A. [1962]. *Florentine Politics and Society, 1343–1378*. Princeton: Princeton University Press.
- Brucker, Gene A. [2001]. “The Horseshoe Nail”: Structure and Contingency in Medieval and Renaissance Italy. *Renaissance Quarterly* 54 (1): 1–19.
- Caciorgna, Maria Teresa [2013]. Alterazione e continuità delle istituzioni comunali in ambito signorile. In: Maire Vigueur, Jean-Claude (ed.). *Signorie cittadine nell'Italia comunale*. Roma: Viella, s. 347–382.
- Cassani, Andrea – Tomini, Luca [2019a]. *Autocratization in post-Cold War Political Regimes*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Cassani, Andrea – Tomini, Luca [2019b]. Post-Cold War autocratization: trends and patterns of regime change opposite of democratization. *Italian Political Science Review* 49 (2): 121–138.
- Coleman, Edward [1999]. The Italian communes: Recent work and current trends. *Journal of Medieval History* 25 (4): 373–397.
- Corrales, Javier [2020]. Democratic backsliding through electoral irregularities: The case of Venezuela. *European Review of Latin American and Caribbean Studies* 109: 41–65.
- Dahl, Robert [1971]. *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.
- Diamond, Larry [2002]. Elections Without Democracy: Thinking About Hybrid Regimes. *Journal of Democracy* 13 (2): 21–35.
- Diamond, Larry [2015]. Facing Up To The Democratic Recession. *Journal of Democracy* 26 (1): 141–155.
- Dondarini, Rolando – Varanini, Gian Maria – Venticelli, Maria (ed.) [2003]. *Signori, regimi signorili e statuti nel tardo Medioevo*. Bologna: Patron.
- Dresden, Jennifer R. – Howard, Marc, M. [2016]. Authoritarian backsliding and the concentration of political power. *Democratization* 23 (7): 1122–1143.
- Fantoni, Marcello [2020a]. Conclusions. In: Ricciardelli, Fabrizio – Fantoni, Marcello (ed.). *Republicanism: A Theoretical and Historical Perspective*. Roma: Viella, 307–312.
- Fantoni, Marcello [2020b]. Courts and Republics in Late Medieval and Renaissance Italy. In: Ricciardelli, Fabrizio – Fantoni, Marcello (ed.). *Republicanism: A Theoretical and Historical Perspective*. Roma: Viella, s. 175–220.
- Fishman, Robert M. [1990]. Rethinking State and Regime: Southern Europe's Transition to Democracy. *World Politics* 42 (3): 422–440.
- Francesconi, Giampaolo [2013]. I signori, quale potere? Tempi e forme di un'esperienza politica “costituzionale” e “rivoluzionaria”. In: Maire Vigueur, Jean-Claude (ed.). *Signorie cittadine nell'Italia comunale*. Roma: Viella, s. 327–346.
- Gilbert, Leah – Mohseni, Payam [2011]. Beyond Authoritarianism: The Conceptualization of Hybrid Regimes. *Studies in Comparative International Development* 46: 270–297.

- Gladius, Marlies [2018]. What authoritarianism is ... and is not: a practice perspective. *International Affairs* 94 (3): 515–533.
- Jones, Phillip [1965]. Communes and Despots: The City State in Late-Medieval Italy. *Transactions of the Royal Historical Society* 15: 71–96.
- Kuhn, Thomas [2008]. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikumene.
- Lakatos, Imre [1989]. *The Methodology of Scientific Research Programmes. Philosophical Papers I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Law, John E. – Paton, Bernadette [2010]. Introduction. In: Law, John E. – Paton, Bernadette (ed.). *Communes and Despots in Medieval and Renaissance Italy*. Farnham: Ashgate, XV–XVII.
- Levitsky, Steven – Way, Lucan A. [2010]. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levitsky, Steven – Way, Lucan [2015]. The Myth of Democratic Recession. *Journal of Democracy* 26 (1): 45–58.
- Lidén, Gustav [2014]. Theories of Dictatorships: Sub-Types and Explanations. *Studies of Transition States and Societies* 6 (1): 50–67.
- Lührmann, Anna – Grahn, Sandra, et al. [2019]. State of the world 2018: democracy facing global challenges autocratization and exclusion? *Democratization* 26 (6): 895–915.
- Lührmann, Anna – Lindberg, Staffan I. [2019]. A third wave of autocratization is here: what is new about it? *Democratization* 26 (7): 1095–1113.
- Lührmann, Anna – Mechkova, Valeriya, et al. [2018]. State of the world 2017: autocratization and exclusion? *Democratization* 25 (8): 1321–1340.
- Luongo, Alberto [2011]. Istituzioni comunali e forme di governo personale ad Alessandria nel XIII secolo. *Reti Medievali Rivista* 12 (2): 215–249.
- Magyar, Bálint – Madlovics, Bálint [2020]. *The Anatomy of Post-Communist Regimes: A Conceptual Framework*. Budapest – New York: Central European University Press.
- Mainwaring, Scott [2012]. From Representative Democracy to Participatory Competitive Authoritarianism: Hugo Chávez and Venezuelan Politics. *Perspectives on Politics* 10 (4): 944–967.
- Maire Vigueur, Jean-Claude [2013]. Comuni e signorie nelle province dello Stato della Chiesa. In: Maire Vigueur, Jean-Claude (ed.). *Signorie cittadine nell'Italia comunale*. Roma: Viella, s. 105–172.
- Milani, Giuliano [2006]. Partecipare al comune: inclusione, esclusione, democrazia. *Bollettino Roncioniano* 6: 35–49.
- Mineo, E. Igor. [1998]. Alle origini dell'Italia di antico regime. In: *Manuale di storia (Storia medievale)*. Roma: Donzelli Editore, s. 617–652.
- Mineo, E. Igor. [2013]. “Necessità della tirannide”. Governo autoritario e ideologia della comunità nella prima metà del Trecento. In: Zorzi, Andrea (ed.). *Tiranni e tirannide nel Trecento italiano*. Roma: Viella, s. 59–75.
- Najemy, John M. [1982]. *Corporatism and Consensus in Florentine Electoral Politics 1280–1400*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Poloni, Alma [2012]. Il comune di popolo e le sue istituzioni tra Due e Trecento. Alcune riflessioni a partire dalla storiografia dell'ultimo quindicennio. *Reti Medievali Rivista* 13 (1): 3–27.
- Poloni, Alma [2013]. Forme di leadership e progetti di affermazione personale nei maggiori comuni di popolo. In: Maire Vigueur, Jean-Claude (ed.). *Signorie cittadine nell'Italia comunale*. Roma: Viella, s. 303–325.
- Rao, Riccardo [2007]. Il sistema politico pavese durante la signoria dei Beccaria (1315–1356): “élite” e pluralismo. *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Age* 119 (1): 151–187.
- Rao, Riccardo [2012]. *Signori di Popolo. Signoria cittadina e società comunale nell'Italia nord-occidentale 1275–1350*. Milano: Franco Angeli.
- Rao, Riccardo [2013]. Le signorie di popolo. In: Maire Vigueur, Jean-Claude (ed.). *Signorie cittadine nell'Italia comunale*. Roma: Viella, s. 173–189.
- Ricciardelli, Fabrizio [2020]. The Italian City-States and the Roots of Democracy. In: Ricciardelli, Fabrizio – Fantoni, Marcello (ed.). *Republicanism: A Theoretical and Historical Perspective*. Roma: Viella, s. 109–128.
- Rubinstein, Nicolai [2004]. *Studies in Italian History in the Middle Ages and the Renaissance. I. Political Thought and the Language of Politics. Art and Politics*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.

- Shaw, Christine [2006]. *Popular Government and Oligarchy in Renaissance Italy*. Leiden: Brill.
- Skaaning, Svend-Erik [2020]. Waves of autocratization and democratization: a critical note on conceptualization and measurement. *Democratization* 27 (8): 1533–1542.
- Schedler, Andreas [2002]. Elections Without Democracy: The Menu of Manipulation. *Journal of Democracy* 13 (2): 36–50.
- Taddei, Gabriele [2013]. Le forme del governo personale e signorile sulle città e sui territori sottoposti. In: Maire Vigueur, Jean-Claude (ed.). *Signorie cittadine nell'Italia comunale*. Roma: Viella, s. 465–478.
- Tanzini, Lorenzo [2014]. *A consiglio. La vita politica nell'Italia dei comuni*. Roma – Bari: Laterza.
- Tilly, Charles [1995]. Democracy is a Lake. In: Andrews, George Reid – Chapman, Herrick (ed.). *The Social Construction of Democracy, 1870–1990*. Basingstoke: Macmillan, New York University Press, s. 365–387.
- Vallerani, Massimo [1994]. La città e le sue istituzioni. Ceti dirigenti, oligarchia e politica nella medievistica italiana del Novecento. *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento* 20: 165–230.
- Vallerani, Massimo [1997]. Modelli di comune e modelli di stato nella medievistica italiana tra Otto e Novecento. *Scienza e Politica* 9 (17): 65–86.
- Vallerani, Massimo (ed.) [2010]. *Tecniche di potere nel tardo medioevo. Regimi comunali e signorie in Italia*. Roma: Viella.
- Vallerani, Massimo [2013]. Comune e comuni: una dialettica non risolta. In: Maire Vigueur, Jean-Claude (ed.). *Signorie cittadine nell'Italia comunale*. Roma: Viella, s. 9–34.
- Vallerani, Massimo [2019]. “La democrazia che ha per ventre la tirannia”. Il comune e la democrazia nella storiografia tra Otto e Novecento. *Storia del Pensiero Politico* 8 (3): 367–392.
- Waley, Daniel – Dean, Trevor [2013]. *The Italian City-Republics*. London: Routledge.
- Weinstein, Donald [2002]. Introduction. In: Becker, Marvin R. – Banker, James – Lansign, Carol (ed.). *Florentine Essays: Selected Writings of Marvin R. Becker*. Ann Arbor: University of Michigan Press, s. 1–10.
- Wigell, Mikael [2008]. Mapping “Hybrid Regimes”: Regime Types and Concepts in Comparative Politics. *Democratization* 15 (2): 230–250.
- Zorzi, Andrea [2008]. “Fracta est civica magna in tres partes”. Conflitto e costituzione nell'Italia comunale. *Scienza & politica* 20 (39): 61–87.
- Zorzi, Andrea [2010]. *Le signorie cittadine in Italia (secoli XIII–XV)*. Milano: Mondadori.
- Zorzi, Andrea [2012]. Un problema storico non esaurito: le signorie cittadine. Rileggendo Ernesto Sestan. In: Balestracci, Duccio, et al. (ed.). *Uomini paesaggi storie. Studi di storia medievale per Giovanni Cherubini*. Siena: Salviati e Barabuffi Editori, s. 1247–1264.
- Zorzi, Andrea [2013a]. Toscana, terra anche di signori. In: Zorzi, Andrea (ed.). *Le signorie cittadine in Toscana. Esperienze di potere e forme di governo personale (secoli XIII–XV)*. Roma: Viella, s. 7–18.
- Zorzi, Andrea [2013b]. Un segno della “mutazione signorile”: l'arrocamento urbano. In: Boucheron, Patrick – Genet, Jean-Philippe (ed.). *Marquer la ville: signes, traces, empreintes du poivoir (XIIIe-XVIIe siècle)*. Paris: Éditions de la Sorbonne, s. 23–40.
- Zorzi, Andrea [2013c]. Premessa. In: Zorzi, Andrea (ed.). *Tiranni e tirannide nel Trecento italiano*. Roma: Viella, s. 7–9.
- Zorzi, Andrea [2020]. Le declinazioni della libertà nelle città comunali e signorili italiane (secoli XII–XIV). In: Zorzi, Andrea (ed.). *La libertà nelle città comunali e signorili italiane*. Roma: Viella, s. 11–76.

Jaroslav Bílek působí na Institutu politologických studií na Fakultě sociálních věd UK. Vystudoval na Katedře politologie na Filozofické fakultě Univerzity Hradec králové a Katedře politologie a mezinárodních vztahů na Filozofické fakultě Západočeské univerzity. Ve svém výzkumu se věnuje autoritářským režimům, volební manipulaci a zásahům armády do politiky. Publikoval řadu odborných studií v časopisech jako Political Studies Review, Party Politics, East European Politics nebo Sociologický časopis.

Maxmilián Strmiska je profesorem na Katedře politologie na Filozofické fakultě Univerzity Hradec Králové. Jeho výzkum se soustředí především na politické strany, stranické systémy

a režimní změny – se speciálním zřetelem na italskou politiku a historii. Je autorem a spoluautorem řady knih (Evropské politické strany, Teorie politických stran, Regionální strany a stranické systémy) a mnoha odborných článků, které se věnují vývoji politických stran v různých časových a geografických kontextech.

Svět automobilu jako součást divadelního repertoáru od konce monarchie do druhé světové války

IVAN JAKUBEC*

The World of the Automobile as Part of the Theatre Repertoire
from the End of the Monarchy to the Second World War

Abstract: The paper focuses on a hitherto unexplored area of research into the modern means of transport – the automobile and automotive issues in the field of theatre. The author has approached this area of problems from a developmental, historical and cultural-historical point of view. The basis consists of selected (surviving) theatre plays (including signs and posters) that appeared on stage in various forms and shapes from the end of the monarchy to the Second World War. The paper is based on a study of the library collections of the IDU (Institute of Theatre Arts) Library, the National Library and the database of the “Czech Amateur Theatre”.

Keywords: automobile; automobilism; theatre; theatre plays; Bohemia; Czechoslovakia

DOI: 10.14712/23363525.2023.8

Příspěvek vychází z autorova zájmu o problematiku automobilismu a jeho kulturních konsekvencí a zaměřuje se na otázku, v jaké podobě se automobil objevil na divadelním jevišti.¹ Z dosavadního studia je zřejmé, že se technické novinky včetně dopravních prostředků dostávaly i na divadelní prkna. Automobil rozhodně nezůstal pozadu. Jakýmsi předchůdcem automobilu na divadelních prknech byl lehký šlapací vozík (tříkolky) ve Stavovském divadle v roce 1867 v Räderově hře *Flick und Flock*, jehož konstruktérem byl Romuald Božek, mechanik a divadelní technik.²

Autor se zaměřil se na problematiku moderního dopravního prostředku – automobilu v oblasti divadla z hlediska historického či kulturněhistorického, nikoliv však s cílem teatrologických vývodů. Geograficky je studie zaměřena na české země a s dvěma výjimkami na Dolní Rakousy. Vychází ze zkoumání knihovních fondů Knihovny IDU, Národní knihovny a Databáze českého amatérského divadla.³ Autor děkuje za ochotu, trpělivost a orientaci pracovnícím Knihovny IDU. Základem jsou zachované texty divadelních her, divadelní cedule (plakáty), případně prokázaná provedení.

Vybrané divadelní tituly (realizované či nikoliv, vydané či rukopisy) jsou uvedeny v chronologickém sledu kombinovaného s věcným zaměřením jednotlivých kusů. Na úvod můžeme konstatovat, že automobil, resp. automobilová problematika se v divadelních

* Prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc., Ústav hospodářských a sociálních dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1. E-mail: ivan.jakubec@ff.cuni.cz

¹ Příspěvek navazuje na kapitolu: Jakubec, Ivan [2019]. Automobil na divadle. Automobil jako subjekt i objekt v divadelních hrách. In: Šalanda, Bohuslav – Štemberk, Jan, a kol. *České století motorismu I. Kulturní roviny českého motorismu*. Praha: Karolinum, s. 35–50. Problematika je však pojednána z jiného úhlu a v jiném časovém rozmezí.

² Jakubec, Ivan [2006]. Romuald Božek. In: *Hudební divadlo v českých zemích. Osobnosti 19. století*. Praha: Divadelní ústav – Academia, s. 73–74.

³ Databáze: <http://www.amaterskedivadlo.cz/main.php?total=19&srchft=automobilista&data=soubor>.

hrách (a na jevišti) objevovala v různých podobách a formách, ať již z hlediska zaměření, tématu či adresáta.

Období do roku 1914

Automobil jako rychlá a nebezpečná věc, nový zdroj obživy

Je to možná až překvapivé, že se automobil dostal do zorného úhlu divadelních her ještě před první světovou válkou. Jedním z takových příkladů je divadelní hra německého autora Kurta (Curta) Kraatze (1856–1928) *Automobilista. Žert ve třech jednáních*,⁴ v originále *Der Kilometerfresser*. Hra byla velmi úspěšná, neboť 13. října 1905 se konala ve Vídni (Josefstadt) patrně již 61. repríza tohoto kusu. Hra oblíbená amatérskými soubory se hrála jak v rámci rakousko-uherské monarchie, tak v Německu a dokonce i během první světové války. Podle Databáze českého amatérského divadla hru uvedlo 19 souborů: 1906 v Mikulově (německy),⁵ Klatovech, 1907 v Hodoníně a ve Vyškově, 1908 v Sobotce a Protivíně,⁶ 1909 v Heřmanově Městci a v Plzni, 1910 v Kameničkách (o. Chrudim), Žižkově (Praha), 1911 v Kolíně, 1914 v Chrudimi, Brandýse nad Labem, Úhřetvicích (o. Chrudim); po válce: 1920 ve Vejvanově (o. Rokycany), 1925 v Těchobuzi, 1928 Pacov, 1929 Krásná Hora a 1930 v Humpolci.

Hru do češtiny přeložil Jaroslav Hurt. Praha jako dějiště se objevuje v obou jazykových verzích. Hlavním hrdinou je automobilový závodník Hanuš Fořt. Pohybuje se mezi Prahou, Brnem a Drážďanami. Protože jezdí příliš rychle (až devadesátkou), je často předvoláván na policii „pro opětne rychlou jízdu“ (ve hře po desáté). Až zpráva o těhotenství manželky vyléčí „kilometrožrouta“ a „zjevence“. „Není již ‚kilometrožrouta‘. Nesmím již vydávat svůj život v šanc. Musím být doma a vydělávati pro ženu a dítě.“⁷ V textu hry se setkáme s lichterky, které znamenají přenos z typu automobilu na dívku. Jiný aktér hry, řidič Kolesa, říká: „Vypadáte tak svěží, tak nová, jako z továrny – model 1905.“⁸ „Ne, Míno. Jediná bytost, kterou ještě mimo vás miluji, jest automobil.“⁹

V uvedené hře je automobil zobrazen jako novinka dobově chápaného mládí, která na jedné straně znamená obživu (řidič, závodník, zaměstnanec garáží), na druhé straně velké nebezpečí pro řidiče i ostatní účastníky silničního provozu. Zaujímou technické termíny, s nimiž operují herci, stejně jako opěvování milované dívky technickou mluvou. Nový prostředek přináší i speciální oblečení – kombinézu, brýle a kuklu, které umožní zápletku s neznámým pod kuklou.

⁴ Kraatz, Kurt [sine data]. *Automobilista. Žert ve třech jednáních*. Praha.

⁵ Lukáš, Miroslav [2017]. *Divadlo v Mikulově za éry rodu Dietrichsteinů (od konce 16. století do druhé světové války)*, dis. práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, s. 315, dostupné z: <<https://is.muni.cz/th/n9a9r/priloha.pdf>>.

⁶ Na dochované ceduli divadelní družiny V. Suka z městského divadla v Písku ze dne 22. března 1908 v Protivíně je charakterizována dokonce jako „nejlepší veselohra poslední doby“ a „Hráno s velkým úspěchem na Smíchovských divadlech“. Státní oblastní archiv v Písku (SOKA Písek), fond Archiv města Protivín, kart. 119, sign. D I 54.

⁷ *Ibid.*, s. 105.

⁸ Kraatz, K. [sine data], s. 15.

⁹ *Ibid.*, s. 16.

Automobil jako prostředník mezi mužem a ženou

Druhý příklad divadelní hry z období před první světovou válkou s „automobilovou“ problematikou je opereta o třech jednáních *Autovíla* (v originále *Autoliebchen*) od Jeana Krena na hudbu Jeana Gilberta (1879–1942).¹⁰ Vznikla na základě francouzské předlohy *Dix minutes d'auto* od Geogrese Barrea Pierra Decourcella (1856–1926) z roku 1912. V české verzi se děj odehrává v Praze. Jiřímu Triblerovi, obchodníku s vínem je divné, že jeho novomanželka Fifi nechce odjet z radnice automobilem – svatebním darem. Uklidňuje se, že „snad se bála, aby je nevyklopilo“.¹¹ Fifi vysvětluje své chování, že „protože jsem jednou prodělala v autu přímo ztřeštěnou jízdu a od té doby – nezlob se na mne Jiří – od té doby mám proti autu strašnou antipatii“.¹² Nakonec vyjde najevo, že Fifi v předešlém manželství nastoupila v průběhu maškarního plesu v baru Alhambra do auta s cizím mužem v masce Lohengrina, nynějšího manžela. Prý se domnívala se, že to byl její manžel a chtěla jej vychovat, respektive vytrést. Nakonec podle hlasu zjistila, že se o manžela nejedná. Po tomto vysvětlení Tibler odsekl: „Víš[,] jak se říká takovým dámám, které hledají v noci vyražení v autu? Říkáme jim autovíly.“¹³ Dne 5. ledna 1913 měla hra premiéru na Smíchově.¹⁴ O popularitě svědčí údaj, že se jen do 1. května 1913 hrála po sté.

Dobová kritika Otakara Jakoubka z února 1913 nevyzněla příliš lichotivě.

V aréně na Smíchově z posledních novinek vábí opereta „Autovíla“ („Dámička z automobilu“) od J. Gilberta na slova J. Krenna. Všední historie zpracována ve tři akty. (Muž autovíly před 2 lety jel se svou nynější vlastní ženou v automobilu domů z reduty. Toť celá zápletka.) K ní přidány nejapné vtípy a krkolomné tance či skoky; i sprostota v ní vévodí v hojně míře. Některé zdařilé hudební vložky zapadají v tomto chaosu nesmyslů. A obecenstvo? Se směje z plných plic. Nemá příliš veliké umělecké požadavky. Jen když se baví. Ano, zpívá i s účinkujícími na scéně refrainy kupletů. A účinkující též nevěnují souhře prázdné péče, byť režisér p. Kubík se všemožně vynasnažil o ladnost scény. Jediná sl. Sýkorová jako autovíla podala svůj výkon v mezích uměleckého měřítka. A tomu ostatnímu se říká: nevázanost umělecké družiny.¹⁵

Hra doznala úprav Jana Pištěka (*Autovíla* či *Aerovíla*) s podtitulem *To mají děvčátka ráda* (1914).¹⁶ Podle divadelní cedule se konala premiéra upravené hry na Smíchově (dnes Praha) 24. ledna 1914.¹⁷ V uvedeném divadelním kusu automobil je vlastně jen prostředek jakoby v pozadí, který však podstatně ovlivňuje vztahy mezi mužem a ženou a umožňuje „volnost“ až přelétavost a vyvolává nepřijemné vzpomínky.

Automobil jako prostředek úniku před spravedlností, symbol téměř neomezené mobility

Období před první světovou válkou uzavřeme dvěma povolenými divadelními hrami z Dolních Rakous, byť se jejich děj odehrává mimo monarchii. V Dolnorakouském

¹⁰ Kren, Jean [sine data]. *Autovíla (Autoliebchen)*, s. 1.

¹¹ *Ibid.*, s. 5.

¹² *Ibid.*, s. 30.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Šulc, Miroslav [2002]. *Česká operetní kronika 1863–1948: vyprávění a fakta*. Praha: Divadelní ústav, s. 102.

¹⁵ Z předměstských divadel [1913]. *Vlast, časopis pro poučení a zábavu* 29 (5).

¹⁶ Šulc, M. [2002], s. 102.

¹⁷ Muzeum JUDr. O. Kudrny v Netolicích. Značka cedule z digitalizace 27. 7. 2012 A-S 978.

zemském archivu ve Sv. Hypolitu se dochovaly dva cenzurní výtisky divadelních her s automobilovou tematikou. Autorem první z nich, *Automobil. Eine satyrische Komödie* je známý dramatik rakousko(židovského) původu Ludwiga Bauera (1876–1935).¹⁸ Poprvé byla hra uvedena v roce 1906 a o dva roky později ve Vídni. Děj se odehrává v Belgii. Majitel banky Hubert Rink zamýšlí automobilem uprchnout za hranice, neboť hrozí vypuknutí finanční aféry dokonce s mezinárodním dosahem. Automobil zde zosobňuje jednak prostředek rychlé změny místa, tedy útěku a jednak prostředek, který útěk neumožní, pokud jízdu zakáže policie. Doplnkově automobil představuje těžko splnitelnou metu pro chudého umělce – hudebníka Franka Weinheima. Ten se sice učí řídit automobil, ale jeho koupe je v nedohlednu. Ve hře jsou uvedeny dobové maximální rychlosti: rychlost 65 km/h v průměru, 80 km/h na otevřené silnici, 45 km/h v noci.

Druhá divadelní hra *Im Automobil. Lustspiel in 3 Akten* je z roku 1905. Italský námět Alfreda Testoniho upravil dramatik rakousko(židovského) původu Otto Eisenschütz (1863–1942).¹⁹ Hra má poněkud složitější děj. Mladá manželka florentského advokáta Renata Vellardi chce překvapit svého manžela v Římě. Využije nabídky mladého hraběte Rosettiho, který si vypůjčil automobil od barona. Hrabě toužící po Renatě předstírá, že automobil má poruchu a nabízí se nouzové nocování. Hrabě však náhle hrabě zjistí, že se musí co nejrychleji vrátit zpět do Florencie. Nepřekvapí, že se noční jízda pro hraběte Rosettiho stane velmi náročnou až dramatickou. Během zběsilé jízdy zraní několik osob, poškodí oblečení cyklisty a jeho kolo a přejeje dánskou dogu. Nejhůře dopadne baron, který auto půjčil. Musí na magistrát kvůli nedovolené rychlosti, zaplatit poškozený bicykl a oblečení cyklisty a samozřejmě odškodnit majitele dánské dogy.

Divadelní kus tak přináší několik nových aspektů ohledně automobilu. Automobil se může proměnit v nástroj získání mladé ženy, současně v nástroj umožňující zachránit situaci, dále v nebezpečný nástroj při nerozvážné jízdě a nakonec v jakési memento, že půjčení automobilu může přinést i následky finanční i odpovědnostní. V tom je hra vskutku inovativní, neboť s tolika aspekty se v dalších meziválečných hrách už nesetkáme.

Období 1918 až 1939

Nová profese – šofér, řidič

Nepřekvapí, že se automobil či automobilová problematika na divadelních scénách po první světové válce objevuje častěji. Existuje několik her, kdy se dokonce v samotném názvu objeví slovo „šofér“.

Veselohra o 4 jednáních *Šofér svého pána* Josefa Johna vznikla v roce 1924.²⁰ Podle tiskové zprávy nalepené v rukopise hry se konala v témže roce za účasti autora premiéra již 16. listopadu, a to v Jablonci nad Nisou místními ochotníky. Děj se odehrává v roce 1920 během jediného dne. Ve hře se objeví chvála nové profese – šoféra. Jedna z osob říká: „Šoférství je teď nadějně povolání. Taky na to dám našeho kluka. Zrovna jsem minulý

¹⁸ Bauer, Ludwig [sine data]. *Automobil. Eine Satyrische Komödie von Ludwig Bauer*. Berlin. Niederösterreichisches Landesarchiv St. Pölten (NÖLA), NÖ Reg, Präs Theater TB K 666/11 a NÖ reg, Präs Theater TB K 407/12.

¹⁹ Eisenschütz, Otto [1905]. *Im Automobil. Lustspiel in drei Akten aus dem Italienischen des Alfredo Testoni*. [Wien]. NÖLA, NÖ Reg, Präs Theater TB K 403/12.

²⁰ John, Josef [1924]. *Šofér svého pána*, rkp., s. l.

týden četla, jak jedna americká milionářka vzala si svého šoféra.²¹ Vincenc Koukal, šofér mlynáře Havránska a hlavní postava ve hře zcela lapidárně popisuje povinnosti řidiče, případně majitele vozu: „Zkoušku jsme odbyli, license v kapse, benzin zdaněný, značka nefalešná, siréna sladěna dle předpisu, nikoho jsme nepřejeli – co se nám šoférům může stát?“²² Hra je de facto oslavou nového dopravního prostředku, nyní dostupnějšího i pro střední vrstvy.

Automobil jako symbol majetku, blahobytu a dostatku je objevil ve veselohře o třech dějstvích Karly Lužanské (Karly Čecákové) (1896–?) *Ona a její šofér* z roku 1926.²³ Dcera továrníka Henrieta si nechce vzít nemilovného majetného nápadníka Maxe. Naopak přijme nabídku svého šoféra Stejskala. Ten ji zachránil, že vzal vinu na sebe, kdy Henrieta zcela zničila luxusní a opečovávané auto za 150 000 Kč při střetu se zábavním vlakem. Jejich společný život není příliš šťastný. Stejskal marně hledá práci, neboť otec Henriety má velký vliv. Hra končí pokusem o smíření dcery s otcem. V roce 1927 uvedla Církev československá v Kolíně. Divadelní hra upozorňuje, že i když se profese šoféra přibližuje významu majitele vozu, přesto zůstává pro majitele jen nájemním zaměstnancem.

Veselohra o 3 dějstvích *Šofér* Antonína Bernáška (Bernarda) (1883–1966) a Bedřicha Vrbského (1890–1966)²⁴ vyšla v roce 1926. Premiéra se uskutečnila 1. října 1926. Děj se točí okolo silničního automobilového závodu včetně jeho negativ (prach, nebezpečí, havárie atd.). Chalupník Prchal si oprávněně stěžoval důsledky silničního závodu: „Silnice samý auto, lítají jako čerti ... jakoby cesta patřila jen jim ... a prachu k zalknutí ...“²⁵ Ve hře se nově objeví korelace mezi požitím alkoholu před jízdou a následnou havárií (týká se továrního jezdce Hromádky). Další postavou je mladá řidička Jiřina, která se v době závodu potýkala s technickou závadou na automobilu (ukroucená hlavní hřídel u diferenciálu). Jiná postava, ženich Zlámal, ministerský tajemník při psaní veršů využívá technického výraziva: „Mé auto zpívá. Mé srdce motor je silný pěti set koňských sil, má touha je proudící benzín ve spleti kovových žil ... A překážek není, silnicí bílou řítím se vpřed ... vše kolkolem tuhne v úžasu led.“²⁶ Nicméně hlavní postavou je inženýr továrny na auta *Vatra* v Karlíně Jareš, který nakonec získá srdce Jiřiny. Veselohru uvedl Ochotnický spolek Klicpera 20. března 1927 v Opavě, o dva roky později Sokol v pražských Strašnicích a v roce 1933 Sportovní klub ve středočeské Spomyšli.

Hra byla dobově velmi oblíbená a hrála se v dalších desítkách českých a moravských lokalitách. Přinesla zamyšlení nejen nad důsledky automobilových závodů, stejně jako problémem vztahu alkohol – automobil, poruchovosti automobilu, ale i obdivu k automobilu. Povolání inženýra v automobilce na rozdíl od automobilového závodníka působí vlastně uklidňujícím dojmem.

Problematice řízení automobilu, resp. soustředění se na jízdu byla věnována veselohra o třech dějstvích Jindřicha Veselovského (1863–1933) *Šoférovy trampoty* (podle údajů Národní knihovny vyšla v roce 1928 a asi 1935).²⁷ Hlavního hrdinu, šoféra Karla,

²¹ Ibid., s. 16.

²² Ibid., s. 36.

²³ Lužanská, Karla [1926]. *Ona a její šofér*. Praha.

²⁴ Bernard [Bernášek], Antonín – Vrbský, Bedřich [1926]. *Šofér*. Praha.

²⁵ Ibid., s. 8.

²⁶ Ibid., s. 81.

²⁷ Veselovský, Jindřich [sine data]. *Šoférové trampoty*. Praha.

zaměstnává majitel domu a místní městský rada. Podle zaměstnavatele musí být šofér svobodný, aby byl stále k dispozici a současně je toho názoru, že dopravní nehody mají na svědomí ženatí šoféři. „Přemýšlejí prý cestou o ženě, zvláště je-li mladá a hezká, jsou roztržiti, nu a neštěstí je hotovo.“²⁸ Šofér Karel je však ženatý a svoji ženu před zaměstnavatelem zapírá. Nakonec majitel domu a městský rada svolí, že šofér může zůstat, byť je ženatý. Tato zdánlivě nepochopitelná až úsměvná historka však do jisté míry obsahuje i část reality, neboť při řízení člověk přemýšlí o řadě věcí včetně věcí rodinných. Hra dále dokládá, že nehody se staly nedílnou součástí provozu a tedy i všední reality. V roce 1927 a 1928 uvedl soubor Tyl v Hradci Králové.

Poslední divadelní titul v meziválečném období, kde se v názvu objevilo slovo šofér, je veselohra *Jedno srdce pro dvě lásky* s podtitulem *Šofér pana generála* Pavla Brázdy z roku 1937.²⁹ Současně je vzhledem k dataci vydání textu hry zřejmé, že se země připravuje na obranu. Děj se odehrává v nejmenované středočeské vesnici. Hlavní postava šofér Bohuš narukoval na dva roky na vojnu. Je šoférem u štábu a náhodou odhalí špiónský pár, který má záměr získat tajné materiály vojensko-technického charakteru. Je za svou bdělost nakonec povýšen na desátníka. Přestože je jeho budoucí tchyně zpočátku zapřísáhlou odpůrkyní automobilismu („Mně nikdo nebude povídat, co jsou šoféři. Já to znám, to je pěkná holota: Kde koho to porazí a přejede.“³⁰), nakonec ji přesvědčí o užitečnosti automobilu a po vojně bude dělat automechanika. Nový motiv, branně-obranný spolu s apelem na vlastenectví a obranu státu, jen dokresluje dobou atmosféru a přípravu na válku.

Slabá místa automobilu – poruchovost

V roce 1927 vznikla hra známého dramatika Emila Artura Longena (Emila Artura Pittermana) (1885–1936) *30 HP a smůla* s podtitulem *Fraška s autem o jednom dějství*.³¹ Základ děje tvoří situace, kdy se automobil při úhybném manévru porouchá. Cimbela, majitel nového vozu za 65 tisíc korun, se vyhýbal na silnici stařeňce. Následkem toho však auto se spolucestujícími zůstalo stát. Stařenka rozumuje o negativích automobilu, v jejím pojetí o antonobulu: „To mají z toho, že lítají s tím antonobulem po silnici jako vzteklej čert. Poctivej člověk div o život nepřijde, když takovej smradlavej neřád peláší po silnici. Na to by měly být zákony, na takový potrhly lidi, a hned by bylo míň neštěstí. No, teď stovej, že jo? Dobře jim tak. Kdyby tady zůstali stát až do soudního dne, to bych jim přála.“³² Obdobně se vyjádří kolemjdoucí sedlák: „To sou ňáký vynálezy, takový mašiny. Buď se to rozbije až z toho šrouby a panty lítaj – nebo se to nehne z fleku. Inu, opatruj jich tady pánbů.“³³ Sám hlavní hrdina Cimbela uznává, že „takové auto může přivést člověka do bláznince“.³⁴ Nepojízdný automobil je nakonec potupně odtážen volským potahem. V roce 1928 uvedl v Rodově (okres Smiřice) soubor Jirásek a v roce 1996 Příšerné děti, Praha.

²⁸ Ibid., s. 14.

²⁹ Brázda, Pavel [1937]. *Jedno srdce pro dvě lásky*. Praha.

³⁰ Ibid., s. 5.

³¹ Longen, Emil Artur [sine data]. *30 HP a smůla. Fraška s autem o jednom dějství*. Praha.

³² Ibid., s. 7.

³³ Ibid., s. 13.

³⁴ Ibid., s. 18.

Záměna ženských křestních jmen a značek automobilů

Autorem veselohry *Dvě laurinky* (Laurinka a „laurinka“) z roku 1928 (2. vydání) je Josef Liška Doudlebský (1896–1966).³⁵ Automobil ve hře zosobňuje majetek, a to jak v případě nového, tak ojetého vozu. Válečný zbohatlík, původně hokynář, se stal nyní majitelem reality. Nabyl dojmu, že stavitel Hašek k němu přišel na základě inzerátu požádat o ruku jeho dcery Laury. Stavitel však má zájem koupit vůz firmy Laurin & Klement, tedy „laurinku“. V průběhu hry vyjde najevo, došlo jednak k záměně jména zájemce a jména Laurinky a značky automobilu – laurinky. Hra skončí věru šťastně. Stavitel Hašek získá jak sličnou dceru zbohatlíka Laurinku, tak automobil mladoboleslavské automobilky a ještě čtvrt miliónu k tomu. Mladá slečna Laura je vykreslena jako sebevědomá žena, sama jezdící automobilem, jako sportsmanka. Podle divadelní databáze hru uvedlo 18 souborů. Divadelní kus je tedy založen na záměně jmen vozů a dívčích jmen, stejně jako na kritice, resp. zkratkovitém vyličení poválečných poměrů, tedy, kdo má prostředky na koupi automobilu.

Automobil jako symbol technického pokroku zosobněného USA

Velmi zajímavou hru z řady úhlů pohledu představuje divadelní kus A. J. Nového *Revoluce v domácnosti* s podtitulem *made in Czechoslovakia*.³⁶ Divadelní databáze ji zaznamenává v roce 1933 ve Žďirci a 1936 v Praze-Braníku.³⁷ Jeden z úhlů pohledu je věnován opojení z jízdy automobilem, ze svobody pohybu, zkrátka mobility. Jedna z postav říká: „Víte tetičko, já bych se tak ráda vozila autem, dlouhou silnicí, šílenou jízdou, až bych musela oči zavřít a hlava se mi zatočila.“³⁸ Druhý úhel pohledu představuje automobil jako symbol moderní doby, hospodářského rozkvětu, zejména USA. Mladík Střela je shodou okolností považován za příbuzného, který přijel z USA, už proto, že přece přijel automobilem. Aby si dodal na věrohodnosti, vymýšlí si novinky o americkém způsobu života: „Tam když dvěma brání někdo v lásce, vezme se automobil a jede se tak dlouho, až dojde benzín. Pak se křikne: hip, hip hurá a pastor ty dva oddá.“³⁹ Současně všechno musí být v USA přece lepší než u nás. Moto z první stránky dokonce lze považovat za byť slabou, přesto za variantu hospodářského nacionalismu: „Hra demokraticky výchovné tendence s veselým názorem na život. Hrdina hry, výtečník Střela, vystřelí do světa několik peprných pravd, aby rozvrátil názor, že vše nejlepší přichází pouze z ciziny, aby ostrými šlehy zaútočil na zaostalou soustavu a tradice nepraktických domácností. Z kritické situace neutíká jako zbabělec, nýbrž dobojuje až do konce, vítězí vytrvalostí a odvahou a takových lidí je pro dnešní život třeba.“⁴⁰ Nepřekvapí, že v roce 1940 mohl tuto hru provést soubor Svornost ve Studánce (okres Pardubice).

³⁵ Liška Doudlebský, Josef [1928]. *Dvě laurinky*. (Laurinka a „laurinka“). 2. vyd. Soběslav.

³⁶ Nový, A. J. [sine data]. *Revoluce v domácnosti* (*Made in Czechoslovakia*). *Veselohra o třech jednáních*. Praha.

³⁷ Kronika obce Ždírec 1933 a Praha-Braník 1936 (databáze).

³⁸ Nový, A. J. [sine data], s. 4.

³⁹ *Ibid.*, s. 11.

⁴⁰ *Ibid.*, s. 1.

Jízda vpravo

MUDr. Jiří Verner, lékař, chirurg ve Vinohradské nemocnici v Praze za studií působil jako herec v nuselském Tylově divadle. Mezi jeho autorské počiny patří nesmrtelná hra *U pokladny stál*, která byla zfilmována.⁴¹ Z jeho tvůrčí dílny se v Knihovně IDU nalézají rukopis relativně obsáhlé a komplikované hry *Mozek za milion. Veselohra o neopatrné automobilistce a její oběti o třech jednáních*.⁴² Tužkou je uveden název *Bratří jak se patří*. Z kontextu je zřejmé, že hra je situována do období počátku protektorátu („pár dnů se teprve jezdí vpravo“⁴³). Dcera majitele Varietního divadla v Praze Žofka porazila pana Putičku. Ten upadl do bezvědomí a po probuzení jí ironicky říká: „Slečna se na mě zaučovala jízdě do prava?“⁴⁴ Současně zjistil, že získal neuvěřitelné matematické schopnosti, v podstatě na úrovni dnešního počítače. Je angažován do Varietního divadla. Jeho kabaretní konkurent se jej snaží opít, resp. otrávit, čemuž je sice zabráněno, ale zázračné schopnosti jsou pryč. Nakonec se Putička stane alespoň účetním ve zmíněném divadle. Ve hře je zdůrazněn přechod na pravostranný provoz na počátku protektorátu, stejně jako emancipace mladé dívky, jezdící rychle a sama. Nový motiv je automobil jako instrument, jehož prostřednictvím mohou být získány nové vlastnosti.

Dětské hry: dopravní výchova, trh akcií, poruchovost

Nepřekvapí, že se automobil stal námětem i pro dobová dětská představení s výchovně-vzdělávacím aspektem.⁴⁵ Výstup pro děti *Kašpárek v Americe čili O tom, čeho je se stříci našim dětem na ulici* od MUDr. Karla Drimla (1891–1929) z roku 1923 lze dokonce charakterizovat jako počátek dopravní výchovy dětí. Americký dopravní policista vysvětluje (českému) Kašpárkovi, jak se správně pohybovat po chodníku a přecházet ulici. Bez zájmovosti není fakt, že i když se „děj“ odehrává v New Yorku, Kašpárek se musí rozhlédnout jako při levostranném provozu, tehdy platnému v Československu.⁴⁶

Známý dramatik Josef František Karas je autorem veselohry pro děti *Automobilový princ* (asi 1930).⁴⁷ Děj se odehrává na nejmenovaném malém městě nedaleko Prahy. Hra akcentuje rychlost a automobilové závody. Syn prezidenta správní rady továrny na automobily Moldavie Artur se vyznává: „Jsem automobilista duší tělem, vášnivý závodník, teď mi říkají pouze automobilový princ.“⁴⁸ Také Arturova snoubenka miluje rychlou jízdu: „Miluji automobil, šílený úprk takřka mezi nebem a zemí, kdy poskakuje všechno dokola kolem jako v nějaké férii.“⁴⁹ Nicméně těžiště hry se odvíjí od chování akciového trhu.

⁴¹ <http://www.amaterskedivadlo.cz/main.php?data=osobnost&id=6187>.

⁴² Verner, Jiří [sine data]. *Mozek za milion. Veselohra o neopatrné automobilistce a její oběti o třech jednáních*, rkp. Praha.

⁴³ *Ibid.*, s. 25.

⁴⁴ *Ibid.*, s. 27.

⁴⁵ Driml, Karel [1923]. *Kašpárek v Americe čili O tom, čeho je se stříci našim dětem na ulici*. In: Driml, Karel *Kašpárkovy zdravotnické tácky. Kašpárkovy výstupy pro loutkové, maňáskové, bramborové a dětské divadélko*. Choceň, s. 19–22.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 19–22.

⁴⁷ Karas, Josef F. [1930]. *Automobilový princ. Společenská hra s veselým koncem o třech jednáních*. Praha.

⁴⁸ *Ibid.*, s. 13.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 28.

Artur vzhledem k tíživé finanční situaci rodiny opouští závodění a je zaměstnán jako „pouhý“ konstruktér. Tato činnost ho sice neuspokojuje, ale je bezesporu jistější. Propad akcií na trhu je vyvážen náhlou výhrou v loterii. Hra ukazovala dětem, že hospodářský život (akciový trh) neznamená jen růst, ale i pokles. Jakési ponaučení se skrývá ve zjištění, že samotná rychlost, opojení z rychlosti je pomíjivá a důležitá je smysluplná činnost, v našem případě trpělivá konstrukční činnost.

Automobilová problematika se stala námětem i pro dětské sólové výstupy. Výstup *Trampoty automobilisty* (okolo 1935, jak vyplývá z textu) Karla Baláka (1898–1962)⁵⁰ cílil na poruchovost automobilu. Děti se vlastně učily, proč automobil nejde: třeba překontrolovat svíčky, cylindry atd. Současně je tu obdiv k nové technice: „Ono sice zlobí, což je případ těžký, ale líp je jezdit, než-li chodit pěšky!“⁵¹ Sólový výstup od téhož autora *Veselí automobilisté* pochází asi z poloviny 30. let.⁵² Automobil nejede a chlapic uvažují proč.

Mezi náměty loutkových her pro děti nalezneme i automobil. V loutkohře *Automobilová princezna* českého spisovatele a dramatika Rudolfa Nešvery (1882–1965) z roku 1929⁵³ se objevují Automobilová královna a Automobilový král. Automobilový král vlastní 30 automobilových továren. Automobilová princezna však neumí chodit, protože se jen vozí v automobilu. Princeznu zachrání Kašpárek a Kuba, kteří ji znovu naučí chodit. Kuba dokonce sloužil u „automobilistického pluku“ a nakonec získá i princeznu a jako bonus pomůže královským automobilkám k hospodářské prosperitě. V roce 1943 v Pacově provedl Okresní osvětový sbor.

Můžeme konstatovat, že i svět dětí a jejich představ byl v meziválečném období zcela ovlivněn moderním dopravním prostředkem, automobilem s jeho pozitivy i negativy. Dokonce se poruchovost automobilu, resp. odstranění poruchy stalo jako běžnou součástí života.

Závěr

Závěrem můžeme sumarizovat, byť jistě poněkud zjednodušeně. Automobil a divadlo byly navzájem spojeny od samého vzniku automobilu. Funkce automobilu se v divadelních hrách měnila: od zosobení volnosti, rychlosti, vyhledávaného nebezpečí, přes symbol nové epochy z hlediska techniky, emancipace ženy jako nezávislé řidičky k společensky respektovanému povolání šoféra a příbuzných profesí. Automobil nalezneme jak ve funkci integrální součásti vyprávění, tak i na pozadí. V divadelních hrách se obrážela pozitiva a negativa automobilismu. Hry určené mládeži obsahovaly kromě dobové reality automobilu jako součásti „všedního“ života i dopravně-výchovný moment. Autor si je vědom, že se uvedenými tituly daná problematika nevyčerpala a že je možné dohledat jak další divadelní hry a rukopisy, stejně jako se zaměřit ještě na další aspekty.

⁵⁰ Balák, Karel [sine data]. *Trampoty automobilisty*. In. Balák, Karel. *Veselá dětská beseda. Básně, recitace, písně a scény pro veselé dětské besedy*. 2. díl. Praha, s. 37–39.

⁵¹ *Ibid.*, s. 39.

⁵² Balák, Karel [sine data]. *Veselí automobilisté*. In. Balák, Karel. *Veselá dětská beseda. Básně, recitace, písně a scény pro veselé dětské besedy*. 3. díl. Praha, s. 29–31.

⁵³ Nešvera, Rudolf [1929]. *Automobilová princezna. Loutková veselohra o třech jednáních*. Choceň.

Poděkování

Text vznikl s podporou Ministerstva kultury v rámci projektu České století motorismu (DG18P02OVV051), který v letech 2018–2022 realizují Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Národní technické muzeum a Technické muzeum v Brně.

Literatura

- Balák, Karel [sine data]. Trampoty automobilisty. In. Balák, Karel. *Veselá dětská beseda. Básně, recitace, písně a sceny pro veselé dětské besedy*. 2. díl. Praha, s. 37–39.
- Balák, Karel [sine data]. Veselí automobilisté. In. Balák, Karel. *Veselá dětská beseda. Básně, recitace, písně a sceny pro veselé dětské besedy*. 3. díl. Praha, s. 29–31.
- Bernard [Bernásek], Antonín – Vrbský, Bedřich [1926]. *Šofér*. Praha.
- Brázda, Pavel [1937]. *Jedno srdce pro dvě lásky*. Praha.
- Driml, Karel [1923]. Kašpárek v Americe čili O tom, čeho je se stříci našim dětem na ulici. In. Driml, Karel. *Kašpárkovy zdravotnické táčky. Kašpárkovy výstupy pro loutkové, maňáskové, bramborové a dětské divadélko*. Choceň, s. 19–22.
- Jakubec, Ivan [2019]. Automobil na divadle. Automobil jako subjekt i objekt v divadelních hrách. In. Šalanda, Bohuslav – Štemberk, Jan, a kol. *České století motorismu I. Kulturní roviny českého motorismu*. Praha: Karolinum, s. 35–50.
- Jakubec, Ivan [2006]. Romuald Božek. In. *Hudební divadlo v českých zemích. Osobnosti 19. století*. Praha: Divadelní ústav – Academia, s. 73–74.
- John, Josef [1924]. *Šofér svého pána*. Rkp.
- Karas, Josef F. [1930]. *Automobilový princ. Společenská hra s veselým koncem o třech jednáních*. Praha.
- Kraatz, Kurt [sine data]. *Automobilista. Žert ve třech jednáních*. Praha.
- Kren, Jean [sine data]. *Autovíla (Autoliebchen)*.
- Liška Doudlebský, Josef [1928]. *Dvě laurinky (Laurinka a „laurinka“)*. 2. vyd. Soběslav.
- Longen, Emil Artur [sine data]. *30 HP a směla. Fraška s autem o jednom dějství*. Praha.
- Lukáš, Miroslav [2017]. *Divadlo v Mikulově za éry rodu Dietrichsteinů (od konce 16. století do druhé světové války)*. Dis. práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Dostupné z: <<https://is.muni.cz/th/n9a9r/priloha.pdf>>.
- Lužanská, Karla [1926]. *Ona a její šofér*. Praha.
- Nešvera, Rudolf [1929]. *Automobilová princezna. Loutková veselohra o třech jednáních*. Choceň.
- Nový, A. J. [sine data]. *Revoluce v domácnosti (Made in Czechoslovakia). Veselohra o třech jednáních*. Praha.
- Šulc, Miroslav [2002]. *Česká operetní kronika 1863–1948: vyprávění a fakta*. Praha: Divadelní ústav.
- Verner, Jiří [sine data]. *Mozek za milion. Veselohra o neopatrné automobilistce a její oběti o třech jednáních*. Rkp. Praha.
- Veselovský, Jindřich [sine data]. *Šoférovy trampoty*. Praha.
- Z předměstských divadel [1913]. *Vlast, časopis pro poučení a zábavu* 29 (5).

*Ivan Jakubec (*1960) působí na Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Odborně se zabývá moderními hospodářskými dějinami 18.–21. století, dějinami vědy a techniky, dějinami dopravy a komunikací, dějinami obchodu a cestovního ruchu.*

Max Weber Gesamtausgabe, Bd. I/7 and I/12. Tübingen: Mohr Siebeck 2018

Introduction: New Perspectives on Weber

The publication of Max Weber's complete works, known as *Max-Weber-Gesamtausgabe* or MWG for short, initiated in 1975 (the first volumes were published in 1984) and finished in 2020, has in many ways changed the received image of this towering figure among classical sociologists. It has also given rise to new controversies. There is no dispute that new editions of key texts, together with a considerable amount of previously unprinted material, have underlined the unfinished character of Weber's lifework. Most notably, *Economy and Society* – long regarded as Weber's main text – has been “deconstructed”, shown to be much more heteroclitic than earlier assumptions about two parts from different periods suggested, and published in six separate volumes. Notwithstanding these results of critical scholarship, attempts have been made – especially by German sociologists – to reconstruct a “Weber paradigm”, supposedly complex and coherent enough to assert itself in competition with more recent approaches. Others have suggested that Weber's work is best seen as a kind of quarry, usable for multiple purposes and open to development in different directions.

Here I will not discuss the merits or problems of these different overall perspectives; they will, if all goes well, be reviewed at greater length in a later issue of the journal. My present concern is with a more limited topic. One of the possibilities opened by the *Gesamtausgabe* is a more informed tracing of specific themes and their trajectories throughout the changing orientations of Weber's work. The particular angle to be pursued here has to do with the writings often – but rather misleadingly – described as methodological; they are better understood as ongoing reflections on concept formation and cognitive claims in the cultural or social sciences (shifts and tensions between the two last-named labels are a significant part of the story). Weber was in fact very hostile to self-contained pronouncements on methodology, and his ventures into the field of basic concepts were always closely linked to strong emphasis on the aims of a *Wirklichkeitswissenschaft*. Moreover, the reality thus invoked was always seen as historical.

The texts to be considered are collected in two volumes of the *Gesamtausgabe*, I/7 and I/12; they include several items not to be found in the earlier edition of Weber's collected writings on *Wissenschaftslehre*. Volume I/7, titled *Zur Logik and Methodik der Sozialwissenschaften*, edited by Gerhard Wagner, contains writings from 1900 to 1907; volume I/12, *Verstehende Soziologie und Werturteilsfreiheit*, edited by Johannes Weiss, covers the period from 1908 to 1917. In light of this extended documentation, old questions about Weber's problematic can be revisited and new ones raised. Some readers of the new edition have concluded that the unity traditionally taken for granted by scholars

discussing Weber's philosophy of science is not borne out by more complete textual evidence. As will be argued here, the answer depends on what kind of unity is to be posited. Weber's reflections on foundations of the cultural/social sciences are as unfinished as is the work as a whole, and it is therefore misguided to look for a closed and definitive argument. What can be traced is the unfolding of a distinctive and coherent problematic with clearly indicated focal points; to identify them will be the main task of the following comments.

Another point to be noted concerns the influences on Weber's work and the alternatives with which he felt obliged to engage. The two volumes reviewed here provide a more comprehensive picture of Weber's discursive community and of his search for an independent path than has hitherto been available. In that light, it becomes difficult to identify him with a particular school of thought, or even a more loosely defined intellectual tradition. There is no doubt about the prominent connection to Neo-Kantian thought, and most obviously to Heinrich Rickert; but to describe Weber's sociology as quasi-Kantian (*kantianisierend*), as Wolfgang Schluchter does, seems too restrictive. There are background sources of inspiration that do not figure very visibly in the discussions of conceptual issues (the question of Nietzsche's influence on Weber is a recurrent and controversial one; the present writer is inclined to side with those who argue that the connection to Nietzsche is important, but it does not surface in the texts reviewed here). On the other hand, Weber engages – sometimes extensively – with authors now largely forgotten and in retrospect not really important for the development of his thought.

One short and incomplete but significant encounter deserves special mention. Weber started writing a critical comment on Georg Simmel's work, obviously meant to be an extensive and conclusive demarcation, but it was then put aside because of more urgent tasks and left unfinished [I/7: 101–110]. The fragment – probably written in 1908, and previously unpublished – shows that for Weber, Simmel's writings were a very major and challenging contribution to the emerging field of sociological analysis (which Weber was gradually coming to recognize as a strategic section within the broader spectrum of the cultural sciences). Although the text begins with a very determined (and verbose) enumeration of charges against Simmel, the title already indicates two points of positive contact. Simmel is invoked as a sociologist and a “theorist of the monetary economy”; the latter reference is all the more interesting in view of Simmel's disclaimer that *The Philosophy of Money* did not contain a single sentence with an economic (*nationalökonomisch*) meaning. That was, of course, a disingenuous statement, and Weber was well aware of the overlap between economic discourse and his concern with the cultural meaning of capitalism; it was one of the fundamental insights inherent in his conception of the cultural sciences that the economic domain could not be treated as a closed universe. The influence of Simmel's philosophy of money on Weber's analyses of capitalism in context has not gone unnoticed. Less familiar is the other aspect: the fundamental but problematic affinities between two critical ideas of sociology. Both Simmel and Weber (the former maintaining an explicit and elaborated connection to philosophy, the latter working with a philosophically underpinned conception of cultural sciences) approached the sociological field with strong reservations about the ways of thinking most evident in the early beginnings of that discipline. They were, in other words, already arguing against the twin constructs later singled out by critics of the sociological tradition: an emphatic and holistic concept of society, with a focus on

integration, and a belief in developmental laws – or at least logical trends – inherent in that posited structure. Those who took on board this fairly recent criticism have mostly failed to acknowledge the alternative paths opened up by Simmel and Weber. But the two classics were not in entire agreement. As Weber saw it, Simmel's idea of interaction as a defining feature of the social field was too abstract; for it to become relevant, the varying forms and contents of interaction would have to be theorized in a more systematic fashion. Weber's later work, particularly the sociology of domination and the analyses of religious communities, may be read as a continuing effort to fulfil this requirement; however, this massive and multi-faceted contribution to comparative historical sociology also reflects – as some scholars involved in recent debates have noted – limits, or at least unexplored implications, of the Weberian project. The crucial point is that Weber did not adequately conceptualize the emergent orders that are anchored in interaction but not reducible to it. There are sufficient indications in his concrete studies for this aspect to be brought to attention, but it was not properly integrated into the ongoing elaboration of basic concepts. This unfinished though envisaged task was perhaps the main reason why Weber postponed a full-scale confrontation with Simmel.

There are other examples of significant engagement with contemporaries in the two volumes; but for the purposes of this review, it seems more relevant to focus on statements illustrative of Weber's overall intellectual strategy. Three texts stand out in this regard. The first (in terms of chronological order as well as intrinsic importance) is the long 1904 essay on objectivity in social-scientific and social-political knowledge [I/7: 135–234]. Like the much more famous *Protestant Ethic*, it belongs to the phase of Weber's return to work after a prolonged illness, and in view of what we now know about his whole subsequent trajectory, the objectivity essay – as it is known to anglophone readers – seems more fundamentally prefigurative of later approaches than the narrowly focused exploration of Puritan mentalities and their role in the take-off of modern capitalism. The second text is the 1913 treatise on central concepts of an interpretive sociology, usually called *Kategorienaufsatz* in German debates [I/12: 383–440]. Last in line is the 1917 text [I/12: 441–512] on the meaning of *Wertfreiheit* in the sociological and economic sciences (the plural is noteworthy, and suggestive of openness to pluralism in both domains). Each of these texts is a self-contained argument with specific central issues; in that sense, they are microcosms of stages in the development of Weber's project. But we can also read them as pointers to the directions followed in later and more substantive work, as well as indications of ways to rethink and expand Weber's perspectives in the making. The following remarks will adumbrate some suggestions of both kinds. For our purposes, it will be useful to move from the first text to the last, and then come back to the middle one to explore a problematic more narrowly focused than the one linking 1904 and 1917.

The Demarcation of the Cultural Sciences

The objectivity essay pursues a threefold aim: to clarify the difference between natural and cultural sciences, without casting any doubt on the role of rationality in the latter; to defend the distinction between objective knowledge and value-judgments, as valid for the cultural sciences as in those dealing with the natural world, while emphasizing the value-relatedness (*Wertbeziehung*) involved in the constitution of themes for cultural

inquiry; and to insist on the radical historicity of the cultural sciences, resulting from the dependence of their interests and perspectives on changing situations. Although the importance of this text has been widely recognized, the complexity of its message is not as easily grasped; an adequate reading requires both a focus on Weber's key formulations and an effort to think beyond them. The single most significant sentence in the essay is a statement about presuppositions: "The transcendental presupposition of every *cultural science* is *not* that we find a specific culture or any culture at all *valuable*, but that we *are cultural humans* [*Kulturmenschen*], endowed with the capacity and the will to adopt a conscious *stance* [*Stellung*] towards the world and to lend *meaning* [*Sinn*] to it" [I/7: 188–189; my translation, JPÁ, italics in the original]. Before this summing up, Weber had referred to culture as a finite segment in the meaningless infinity of world events (*Weltgeschehen*), endowed with "meaning and significance" (*Sinn und Bedeutung*) from a human point of view. The implicit distinction between *Sinn* and *Bedeutung* is not spelled out; but the use of two terms may be seen as an allusion to problems yet to be tackled. It is, moreover, noteworthy that these definitions of culture do not refer explicitly to values, despite the recurrent emphasis on "value-relatedness" as a constitutive feature of cultural phenomena. To clarify the issues at stake, a closer look at conceptual sources, choices and connections is needed.

It is a commonplace that Weber's way of demarcating the field of the cultural sciences was directly and consciously aligned with the work of Heinrich Rickert. The very concept of value-relatedness was borrowed from Rickert. But there are interesting differences between the two thinkers. Rickert links the value component of culture to the most elementary structure of human action. As he sees it, value-relatedness is already inherent in the fact that "the concept of the goal is understood as a good lying in the future and to be realized, and thus connected to the concept of an intrinsic value" [Rickert 2007, 2: 343]. No such formulation can be found in Weber's essay. He refers to value-ideas as empirically evident element of all meaningful human action [I/7: 232], but that suggests a much more complex and variable pattern; it is probably best understood in light of Weber's later comparative reflections on interpretations of the world and attitudes to it. The cultural orientations active on that level demarcate different horizons for varying value-ideas.

The changing uses of the term *Wert*, as well as the uncertain relationship to other less prominent but clearly relevant concepts, suggest further reflection on the very language of values. In the context of a discussion on the "Weber paradigm", Herbert Schnädelbach [2003] raised this question, but his line of argument did not go beyond linguistic considerations; he criticized the "grammatical reification" imposed by the term *Wert* and proposed more use of *Wertung* as a word denoting activity rather than a principle or an entity. This idea does not really go beyond Weber's own way of thinking. He refers to *Wertungen* often enough to show his awareness of the point re-emphasized by Schnädelbach. To justify a more radical departure, we should note Weber's indications of open questions and unfinished work. He repeatedly refers to interpretation (*Deutung*) as the *modus operandi* of the cultural sciences, and to interpretability (*Deutbarkeit*) as a precondition for their relevance; he also stresses (in the text known as the essay on Roscher and Knies, although it deals – in a very scattergun fashion – with many other authors and issues) that a theory of interpretation is only beginning to take shape [I/7: 307]. Interpretation presupposes meaning, and in that regard Weber occasionally uses a word that later debates have brought to more

prominence: *Bedeutsamkeit* [e.g. I/7: 181], probably best translated as meaningfulness, and more often the adjective *bedeutsam*. He claims, without further elucidation, that value ideas are decisive for what becomes *bedeutsam*. The alternative view to be suggested here is that “the language of values” may have pre-empted a closer encounter with the realm of meaning.

Among later variations on the theme of *Bedeutsamkeit*, Hans Blumenberg’s use of the term is surely the most interesting [see the entry in the *Blumenberg-Glossar, Buch and Weidner 2014*]. His references and implications are not always easy to follow, but if we try to sum up the meaning of *Bedeutsamkeit* in more straightforward words than he did, the following may be suggested: The concept of *Bedeutsamkeit* refers to a horizon of meanings, open to rival interpretations and conflicts between them, and also to contrary evaluations; but the relative weight of value-orientation, their level of articulation and their translatability into normative terms are all matters to be clarified by comparative inquiry. That perspective clearly invites association with the idea of social imaginaries (not adopted by Blumenberg), coined in order to emphasize the indeterminate shadings and ramifications of meaning.

It would, within the limits of this review, take us too far to discuss the merits and problems of the social imaginaries paradigm. But there is another option available, closer to hand and more obviously in line with Weber’s indications of work yet to be done. If he saw the “theory of interpretation” as a promising approach to be developed further, it is logical to look to the record of hermeneutic theorizing for proofs of progress along that path. To be brief, four themes stand out as major foci of reflection and can at the same time be related to main directions of Weber’s work. Most fundamentally, there is the insight – formulated most clearly by Hans-Georg Gadamer – that meaning can be understood even where it is not intended; to put it another way, interpretation has to do with constellations of meanings that go beyond conscious articulation and involve perspectives on the world, of the kind that Weber associated with imputing significance and adopting a stance. His later comparative analyses of cultural worlds are – notwithstanding his less than convincing disclaimer of totalizing approaches – exemplary attempts to make sense of formations that transcend the elementary level of subjective intentions. The meaning beyond intention is thus closely linked to a second hermeneutical theme, known in Gadamerian terms as the *Vorgriff auf das Ganze*; it underlines the totalizing anticipation inherent in the understanding of meaningful patterns. A third one is the idea of humans caught up in webs of significance, of their own making but beyond their grasp and conducive to unexpected turns; this aspect of social life and historical dynamics has been particularly underlined by Clifford Geertz. Weber’s view of rationalizing processes, especially those constitutive of the Occident as a world-historical formation, fits this picture: rationalization is inherently ambiguous, but the belief in progress as a universal trend – which Weber repeatedly criticized in his writings – serves to mask the ambiguity and is therefore permanently wrongfooted by history. Finally, Gadamer’s notion of a “fusion of horizons”, occurring on multiple levels of understanding (from conversation to the interpretation of artworks and the recovery of traditions), is easily applicable to Weber’s studies of the Chinese and Indian worlds. His efforts aim at a double deepening of understanding: he comes to grips with the internal logic of major non-European civilizations, and at the same time, the confrontation throws light on the distinctive – and problematic – trajectory of the Occident.

Neither the former nor the latter part of the project is presented as leading to definitive results. The misguided view that Weber was conducting a “thought experiment” in order to identify a single and decisive cause of a Western breakthrough has been demolished by more advanced scholarship.

It remains to note a key feature of the culturally conditioned concept formation that Weber has in mind: the much-quoted and variously misunderstood defence of “ideal types” as an analytical device that is particularly suited to “bring to sharp awareness the specific character (*Eigenart*) of cultural phenomena” [I/7: 219]. This mode of concept formation is obviously to be seen as a prerogative of the cultural sciences. But it does not follow that it is confined to the more narrowly defined sciences of action [Schluchter 2003: 56]. Meaningful action is, admittedly, an eminently accessible field of ideal-typical reasoning; but Weber’s definition is both too general to be limited to that context and specific enough to indicate a focal point beyond it. The ideal type is, in the most general terms, a “one-sided accentuation of one or several points of view”, encompassing a plurality of individual phenomena, and as a “clarification” (*Verdeutlichung*) of certain empirical aspects [I/7: 203–204, 208]. The term *Verdeutlichung* suggests an affinity to meaning, but not an exclusive connection. In the later essay on categories of interpretive sociology, Weber notes that ideal types can also refer to “specifically meaningless (*sinnfremde*) connections”, and in the same paragraph, he describes ideal types as “sublimations of facticity” [I/12: 403]. He does not explain the “specifically meaningless” aspect, but it is tempting to suggest that it might have to do with the non-intentional dynamic of processes set in motion by human action but escaping its original horizon.

Meaning, Knowledge and Value

To sum up, the objectivity essay is both a crucial key to Weber’s substantive work and a guide to further thinking along its open-ended lines. On the other hand, close reading reveals that the twin problems of value freedom and value relatedness remain less than fully clarified, and that Weber’s undeniable efforts to move beyond neo-Kantian assumptions are not backed up by adequate conceptual resources. With those reservations in mind, let us shift to the last essay in the later volume (apart from two Weber brief reports), devoted to “the meaning of value freedom (*Wertfreiheit*) in the social sciences” [I/12: 441–512]. This text belongs to a later stage of Weber’s work, marked by advanced insights of comparative analysis (not least the *Zwischenbetrachtung* that deals with the problematic of “life orders” within a socio-cultural field of tensions) and brief but condensed diagnoses of the times. The revisiting of *Wertfreiheit* thus benefits from rich results of historico-sociological research, and the essay is a strong corrective against oversimplifications of Weber’s position, all too common in subsequent controversies. His line of argument has often been reduced to a simple dichotomy of value-free and value-laden statements; but this distinction is inseparable from a more complex frame of reference. It is of course true that Weber insists on the logical heterogeneity of two intentions expressed in judgments, the quest for empirically valid knowledge and the affirmation of prioritized values. However, both sides call for nuancing and qualifications. Weber emphasized that the kind of empirical knowledge provided by the cultural sciences is dependent on perspectives defined by the “light of the great cultural problems” [I/7: 234]; changes to that background affect both the

standpoint and the conceptual apparatus of the sciences in question. This condition justifies the description of Weber's approach as a case of scientific perspectivism [Albert 2016]; but it is also the point where the tension between the acceptance of value relatedness and the neutralization of value commitments becomes most acute. Although Weber refers to science as "looking on the current of events from the heights of thought" [I/7: 234], the whole thrust of his argumentation suggests at least an incipient awareness of an issue later made more explicit by hermeneutical thinkers. Practitioners of the cultural sciences may aspire to "heights of thought", but they never achieve complete separation from their historical situation; and their participation in its cultural life always involves value-orientations. If Weber's statement about the transcendental presupposition of the cultural sciences is to be taken in its full sense, it must apply to subjective conditions of possibility; at this level, the withdrawal from an existential *Wertbeziehung* to a theoretical one is best seen as an unfinished process, repeated without completion in the course of changing "light" from cultural problems.

On the side of valuations, it is of major importance that Weber links the difference between empirical statements and value judgments to another kind of heterogeneity; the irreducible pluralism and inescapable conflict of values. Weber takes issue with Schmoller (or with the views he attributed to Schmoller) and argues at some length against the identification of cultural values with ethical ones; as he sees it, a sober view of the human condition – and especially of its modern shape – must accept that ethical values are challenged by other claims to primacy and overarching validity, particularly but not only in the political sphere. Weber uses the metaphors of polytheism (repeated on later occasions) as well as the struggle between god and devil to underline the radical antagonism of conflicting values. But the very extremity of this constellation marks out a space for cognitive efforts. Cultural interpretation is needed to clarify the meaning of values in conflict; empirical knowledge, more or less scientific, can provide insight into the consequences to be expected from the translation of values into action. Hasty interpretations of Weber's work have often failed to take due note of these last considerations. He never denied the possibility nor the importance of reflection and debate about values; He was, in other words, not a decisionist, although he rejected the idea that science or philosophy could eliminate the moment of decision.

If the two essays discussed above can be read as successive instalments of an ongoing reflection, with a certain refocusing shift, the third one represents a more specific offshoot. Weber's project, as it took shape after the turn of the century, was anchored in a broad conception of the cultural sciences, with particular emphasis on their historical character, and there is no convincing reason to assume that he changed his mind on this. He was, however, open to differentiations and new departures within the overall framework; there is no doubt that he was a reluctant sociologist, highly critical of dominant trends in that discipline, those based on belief in universal laws of progress as well as their racialist opponents, but he came to think of sociology as a particularly strategic branch of the cultural sciences, and the 1913 text to which we now turn is the first major breakthrough in that direction. Although it was published four years before the essay on the meaning of value freedom, the latter has a prehistory that goes back to 1913; its first version was presented for discussion within the Association for Social Policy. At that time, Weber was already having doubts about the organized cooperation of social scientists, and it is revealing that

both texts were printed in the journal *Logos*, edited by Heinrich Rickert and identified as an international journal for the philosophy of culture. Weber evidently took the view that his way of doing sociology demanded a formal signalling of distance from the main currents of the emerging profession, as well as a reiteration of background assumptions and a clarification of basic operative concepts.

Towards an Interpretive Sociology

It is easy to trace the connection between Weber's early reflections on cultural significance and the subsequent turn to sociology. The strong emphasis on interpretation (*Deutung*) as the core element of culture and the key to scientific knowledge of its workings led, in due course, to closer interest in understanding, seen as the most basic kind of interpretation, and that was in turn linked to the claim that the understanding of rational behaviour was both the most conclusive and most easily conceptualizable of its kind (not that Weber denied the very possibility of intuitive understanding, but it could not serve as a basis for concept formation). The essay on "some categories of interpretive sociology" [I/12: 383–440] spells out the consequences of these interconnected steps. Its history is complicated and has given rise to some scholarly debates; the second part (V–VII) is clearly older than the first (I–IV), and was originally meant to enter into a planned collective work to be titled *Outline of Social Economics* (it never materialized, but Weber's intended contributions to it, originally published en bloc as *Economy and Society* (*Wirtschaft und Gesellschaft*) and long mistaken for an integral main work, have now been re-edited as six separate volumes of the *Gesamtausgabe*). It is less clear how long the interval between the writing of the earlier and the later part was, and why Weber changed his mind about including the text in the supposedly forthcoming volume; but controversies about these questions are less important than the point that the separate publication did not eliminate a certain tension between the two parts. As will be seen, the second part raises some issues that point beyond the framework of the first one; given the chronological facts, this is a case of problems glimpsed and then minimized, rather than discovered en route. The essay is, on this view, not just the first systematic statement of Weberian sociological theory; it is also a testimony to tensions and puzzlements, still troublesome for those who debate the lessons of his work. It should be noted in advance that the following comments will include some critical remarks on the English translation of the text [Weber 1981]; but it is never easy to translate Max Weber, and this is one of his most difficult texts.

The problematic introduced in the first part of the essay may be summed up in three key terms: it centres on the meaningfulness, rationality and reflexivity of human action in social context. The single individual is characterized as the "nethermost unit" [*unterste Einheit*, I/12: 404] for the purposes of interpretive sociology, and even as its "atom", although Weber admits in the same sentence that this is a dubious analogy. As for the "nethermost unit", it does not seem far-fetched to suggest that this notion might face problems comparable to those dogging the Marxian distinction between basis and superstructure. The more sophisticated Marxists found themselves forced to admit that the superstructure was already inside the basis, and for the most consistent among them, this opened a road beyond Marx. Similarly, a closer and more comprehensive examination of the field claimed by interpretive sociology will tend to the conclusion that the "upper" units are already

constitutive of the “nethermost” ones. As will be argued below, indications of that constellation can be found in the text under review.

The first specific category introduced by Weber is *Gemeinschaftshandeln*, defined as “human action meaningfully related to the behaviour of other humans” [I/17: 406]. The English translation of the essay uses the term “social action”, which calls for a brief comment. Weber’s use of *Gemeinschaft* is certainly not identical with the much-quoted meaning given to this term by Tönnies, but there are certain elementary affinities. “Social action”, as defined by anglophone authors, is not always as directly predicated on meaning as in Weber’s essay, and it can be argued that his focus on mutual orientation presupposes a shared field of meaning, thus parting ways with straightforwardly utilitarian versions of individualism and making a first hint at levels of analysis beyond the individual actor. More such signs will appear as we go along.

That said, there is no obvious alternative translation, and none will be suggested here. The next step is more open to correctives. Weber moves on to define a more complex case of *Gemeinschaftshandeln*; he calls it *Gesellschaftshandeln* and identifies it with action “meaningfully oriented towards expectations maintained on the basis of orders”; he adds that the orders must be imposed (*gesetzt*) on the basis of purposive rationality, and that the acting subjects must also be guided by that principle [I/17: 408]. He allows for two kinds of action-orienting orders: they may be enforced by power-holders who make them binding for a broader community, or established through agreement of those concerned. Here the English translation [Weber 1981: 160] invites several remarks. *Gesellschaftshandeln* is rendered as “associational action”; that places the main emphasis on the voluntary variant, and the use of “associating action” to translate the reflexive turn that contains Weber calls *Vergesellschaftungshandeln* even more so. The latter term refers to the action taken to consolidate or expand the domain of *Gesellschaftshandeln*.

What the reference to association obscures is Weber’s clear intention to link *Gesellschaftshandeln* – in other words: the rationalization of social action – to domination (*Herrschaft*); not exclusively, but at least as a frequent alternative. The translation becomes even more problematic when *Ordnung* is rendered as “rule”. An order is definitely more than a rule, even if it is of the purposively rational kind; it may then be decomposable into a complex of rules, but the whole is more than the sum of its parts. More importantly, the “orders of life” about which Weber wrote a few years later in the *Zwischenbetrachtung* are worlds of meaning and value, not reducible to rules; they are interrelated in complex ways, but never completely fused. It remains to clarify whether the essay on categories contains ideas that would prefigure such perspectives. As will be seen, the third key concept introduced in the text goes some way to answer the question.

Having distinguished a general concept of meaningful social action from a specific one that foregrounds purpose and structure, Weber goes on to consider another specific type, much less clearly demarcated but – to judge from the cases mentioned – certainly not less common than *Gesellschaftshandeln*. There are, as he puts it, complexes of *Gemeinschaftshandeln* that operate without agreement on a purposively rational order, but as if such an agreement was in place, and are co-determined by the type (*Art*) of meaning-orientation characteristic of the authors [I/17: 418, here I stay close to the English translation Weber 1981: 166, except that I follow the original in referring to purposive rationality, not just rationality; it is of some importance that Weber is talking about the absence and

quasi-appareance of purposive rationality, not rationality tout court]. He coins the term *Einverständnishandeln* to describe this type of action. In this case, the English translation, consensual action, is no more ambiguous than the original; both expressions might be misunderstood as indications of agreement reached through deliberation, but that is clearly not what Weber had in mind.

The most striking thing about the definition quoted above is the horizon of indeterminacy that attaches to all aspects. An “as if” quality is attributed to a social condition, without explaining – or showing the way to explain – how the illusion is produced; the outcome of the unintended simulation is said to be co-determined by meaning in action, but the limits thus implied are not further specified; a type of meaning is posited, without any comment on how such types are to be distinguished from the ideal type of understandable rationality. The implications of these hints at unexplored problems will become clearer if we consider Weber’s examples of *Einverständnishandeln*. His reference to a linguistic community is not to be understood as a search for communicative origins of consensual action (it should, in other words, not be mistaken for an opening to the communicative rationality that Habermas tried to unveil as a latent premise of Weber’s reflections on rationalization). Rather, the linguistic community is treated as a given precondition for the understanding (*Verständnis*) of an intended meaning. And this precondition is not conceivable as a product of intentional action. No language is created or established by purposeful actors. Linguistic change takes place and new languages can emerge in the course of long-term interactive processes; the emerging patterns channel the behaviour on which they also depend. The results are neither reducible to a system of rules nor to a finite inventory of meanings.

Weber’s remarks are cryptic and tentative, but in my opinion, there is no doubt that he is getting in touch with the problematic that Durkheim subsumed under the concept of collective representations and Castoriadis identified with the collective anonymous dimension of imaginary significations. This is, to put it another way, an early and significant anticipation of issues encountered but not resolved in Weber’s later work; they have to do with socio-cultural levels that transcend meaningful individual action and constitute universes of meaning in their own right. In the case of language and cultural orientations, they are better described as fluid and under-determined patterns than as orders.

In addition to the remarks on language, Weber mentions the use of money. In this case, he claims that over and above the *Vergesellschaftung* of the exchange partners, there is a meaningful relationship to an indeterminate and vaguely imagined surrounding group of money users [I/12: 418]. In contrast to language, it makes sense to inquire about the purposes involved in the genealogy of money. But there is another side to that point. For Weber, money is a paradigmatic example of rationally grounded inventions absorbed into habit, tradition and inarticulate belief (he used that example again in *Science as a Vocation*). The reliance on a general acceptability of money thus becomes a matter of *Einverständnis* and collective imagination. As with many other key apparatuses of modern life, the embodiment of rationalizing processes becomes a mechanism of routine. The routinization of charisma is a familiar Weberian theme, but there is also a routinization of rationality, and it illustrates a point made by Weber in the first part of the essay: the very meaning of rationality is difficult to define [I/12: 403]. It is, as we may add in light of his later writings, complicated by ambiguities and paradoxes, and one of the paradoxes is the

historical fact that rationalization does not *ipso facto* entail a growth of knowledge. It can, as we have seen, result in a retreat of knowledge and an advance of unknowing belief.

Concluding Remarks

There is, in principle, much more to be said on the first complete record of Weber's meta-theoretical thought during a decade and a half, and on its relevance to his substantive work. This question becomes particularly interesting in light of new perspectives opened up by the *Gesamtausgabe* and the editorial clarifications that have accompanied its progress. Two key conclusions from that evidence stand out: the unfinished character of the whole work, mentioned at the beginning, and the multi-focal pattern of Weber's progress. Not only was he working on two major projects, the construction of a historical-sociological corpus with universal ambitions (it would be misleading to call it a system) and a comparative analysis of religions and their cultural worlds (civilizations, as we would now call them). Further differentiations appear on both sides. The sociological analyses deal with several dimensions of social life, but their interrelations remain under-theorized; and more specifically, the ubiquitous influence of domination (*Herrschaft*) and thus – ultimately – of the political order is repeatedly emphasized by Weber, but the concepts used to map this domain are not fully in line with this broad understanding (on this tension between the pre-comprehension and conceptualization, see Breuer 2011). In the essays on world religions, Weber began with a focus on economic ethics and their grounding in different cultural visions of and attitudes to the world, thus continuing the exploration of paradoxical connections between ways of worldly involvement and modes of interpretive detachment that had been initiated in the *Protestant Ethic*. But as I have argued elsewhere [Arnason 2017], the detailed analyses of Chinese and Indian patterns are marked by growing interest in the religio-political nexus, without this shift translating into a general reconsideration of conceptual approaches to politics and religion. The rebalancing move from economic ethics towards a recognition of political centrality remains incomplete.

Finally, Weber's two substantive projects were accompanied by an effort to elaborate basic concepts, less sustained and not adequately anchored in his historical research. The final but inconclusive result of this work was the text on sociological concepts, first published as an introductory chapter of *Wirtschaft und Gesellschaft* (and later in an English translation, very misleadingly, as a separate book). Although Weber regarded it as ready for publication, we should not conclude that he meant it to be taken for an exhaustive inventory; he was, as the essays reviewed here show, too conscious of choices and limits imposed by historical context to make such pretensions. But even if the text is read as a continuation and concretization of reflections documented in earlier writings, we encounter problems that have less to do with the relativity of perspectives than with basic imperfections of Weber's own conceptualizing strategy. As Stefan Breuer [2011: 17–18] argues, the recurrent but variously labelled problematic of social orders that transcend individual action reveals but does not properly account for a trans-subjective level of social reality. This difficulty is apparent at the very beginning, in the unclear relationship between subjective meaning and *Sinnzusammenhang*; the latter notion is, to use a Hegelian expression, a gesture towards the objective spirit, but it is not followed up with a more explicit engagement.

There is, in principle, much more to be said on these matters, but further discussion will have to wait for another occasion. A thematic issue of this journal, on Weber's achievement and legacy, is planned for 2024, and will link up with the arguments outlined here.

Jóhann Páll Árnason
DOI: 10.14712/23363525.2023.9

Bibliography

- Albert, Gert [2016]. Wissenschaftstheoretische Überlegungen zur Kulturgebundenheit und Zweckmäßigkeit der Begriffsbildung. In: Schwinn, Thomas – Albert, Gert (eds.). *Alte Begriffe, neue Probleme*. Tübingen: Mohr Siebeck, pp. 31–60.
- Arnason, Johann P. [2017]. Theorizing the history of religions: The Weberian agenda and its unresolved issues. *Social Imaginaries* 3 (2): 109–143.
- Breuer, Stefan [2011]. „Herrschaft“ in der Soziologie Max Webers. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Buch, Robert – Weidner, Daniel [2014]. *Blumenberg lesen. Ein Glossar*. Berlin: Suhrkamp.
- Rickert, Heinrich [2007]. *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung, v. 1–2*. Hildesheim: Olms-Weidmann.
- Schluchter, Wolfgang [2003]. Handlung, Ordnung und Kultur. Grundzüge eines weberianischen Forschungsprogramms. In: Albert, Gert, et al. (eds.). *Das Weber-Paradigma. Studien zur Weiterentwicklung von Max Webers Forschungsprogramm*. Tübingen: Mohr Siebeck, pp. 42–74.
- Schnädelbach, Herbert [2003]. Die Sprache der Werte. In: Albert, Gert, et al. (eds.). *Das Weber-Paradigma. Studien zur Weiterentwicklung von Max Webers Forschungsprogramm*. Tübingen: Mohr Siebeck, pp. 97–110.
- Weber, Max [1981]. Some categories of interpretive sociology. Translated by Edith E. Graber. *The Sociological Quarterly* 22: 151–180.

Velké i malé dejiny druhej polovice 80. rokov v zrkadle priateľskej korešpondencie

Sociologické nakladateľství (SLON) vydalo v roku 2016 netradičnú knižku, zdanlivo mimo žánre, než na aké sme z produkcie tohto jedinečného vydavateľstva tvoriaceho širokú základňu (a podstatnú časť) sociologickej produkcie v Česku i na Slovensku, zvyknutí. Nejde o vedeckú štúdiu, teoretickú či na výskumných dátach založenú sociologickú prácu, ale o súkromnú korešpondenciu dvoch sociologických manželských párov z druhej polovice 80. rokov.¹ Už táto ojedinelá skutočnosť (existencie dvoch párov z dvoch častí niekdajšieho spoločného štátu zdieľajúcich rovnaké povolanie, hlboké priateľstvo a existenciálnu potrebu čo najčastejšie navzájom komunikovať prostredníctvom listov, pohľadníc, balíkov, zasielaných časopisov, kníh, výstrižkov) ale predznamenáva, že ich súkromná korešpondencia nebude len o čisto osobných a súkromných záležitostiach, ale že prináša oveľa širšie témy – aktuálnej politiky, reflexie spoločenského vývoja, verejného a kultúrneho života, vzťahov medzi oboma národmi, a ďalšie, ktoré vyplývajú z toho, že vo všetkých štyroch prípadoch ide o nadpriemerné, široko rozhladené a vo svojom odbore vplyvné osobnosti (aj keď to vďaka ich morálnym postojom a hlboko zakorenenému étosu slobody v tej dobe ešte nemohlo byť verejne známe).²

Z týchto dôvodov sa domnievam, že nejde o obyčajnú korešpondenciu či bežné memoárové dobové svedectvo, ale – popri iných prínosoch, ktoré táto listová výmena prináša – aj o výnimočné zachytenie atmosféry, ducha a každodennosti nesmierne zaujímavého obdobia pred Novembrom 1989, konkrétne od konca roka 1985 po predvečer Nežnej revolúcie. A je tiež fascinujúcim dokumentom silného priateľstva, porozumenia a hodnotového i názorového súznenia – korešpondencia začína poďakovaním Milana Petruska Martinovi a Zore Bútorovcom za poskytnutú starostlivosť, noclah a príjemne strávený večer so zaujímavými ľuďmi, v ktorom vyjadruje radosť z toho, že sa počas jeho pobytu v Bratislave osobne spoznali. Môžeme preto celkom unikátne sledovať vývoj ich priateľstva, od jeho zrodu koncom novembra 1985, od stavu zdvorilého vykania, ktorý sa postupne transformuje do dôverného vzťahu a zdieľania súkromných záležitostí, politických narážok, hravých jazykových výmen a metafor, až po vzájomné doberanie a láskavé „poštuchovanie“, v ktorých je však vždy prítomná noblesa a hlboký vzájomný obdiv.

Vzájomná spriaznenosť a „súlád duší“ však vyplýva ešte z jednej skutočnosti. Okrem lásky k sociológii, podobného hodnotového nastavenia i názorov na „svet a život“ spája

¹ Ale snad i pro toto sme žili, ne? [2016].

² Počas normalizácie boli mužskí protagonisti oboch dvojíc – Milan Petruska a Martin Bútor – v politickej nemilosti a svoje sociologické povolanie oficiálne nemohli vykonávať. V sociologickej komunite však meno Milana Petruska bolo známe, už v tej dobe mal status akéhosi guru českej/československej sociológie, najmä vďaka jeho predchádzajúcim publikačným aktivitám a výnimočnému pedagogickému pôsobeniu na pražskej kategórii sociológie v rokoch 1967–1980.

všetkých štyroch ich hlboký záujem o kultúru – vymieňajú si i zdieľajú zážitky z čítania kníh (ktoré si vzájomne posielajú), zo sledovania divadelných predstavení, filmov, počúvania hudby, z umeleckých výstav... Je možné, že to bola práve táto „starosť o dušu“, kultúra nielen ako predmet záujmu, ale aj ako jediný reálny spôsob existencie a možností dôstojného prežívania v časoch normalizácie, ktorá ich navzájom spojila a po nasledujúce desaťročia (s)pútala pevnými väzbami. Navyše im umožnila rozširovať priateľský okruh o ďalších známych, z ktorých viacerí boli aktívnymi protagonistami kultúry, hlavne tej polooficiálnej či neoficiálnej – a tak puto spájajúce Milana, Martina, Alenu i Zoru³ sa rozširovalo aj o ďalších ľudí, z priateľov jednej z našich dvojíc sa stali priatelia či blízki známi aj druhej dvojice a okolo nich sa tvorila neformálna komunita hodnotovo blízkych ľudí z oboch častí spoločného štátu, ktorá okrem poznávacích, kultúrnych a estetických benefitov prinášala aj veľmi dôležitý rozmer prehľbovania česko-slovenského porozumenia. Že to, napriek existencii spoločného štátu, zďaleka nebolo samozrejmé (resp. nebolo to samozrejmé na úrovni intelektuálnych a mravných nárokov našej štvorice) svedčí i nápad objavujúci sa v Milanovom liste necelý mesiac po ich osobnom zoznámení: „Dostal jsem nápad. Myslím, že ta díra v informovanosti o literatuře *plus* kritická sebereflexe toho, co tvoří naše oficiální kruhy, je tak obrovská, že by stálo za to vydávat periodikum (samozřejmě náklad 8 výtisků) ... Něco à la Šaldův zápisník. Začnu to sám, budu to psát a posílat známým. To není žádná ilegálistika, i když si servítek brát nebudu: oni si ho neberou taky ... spíše by mi šlo o zaplňování děr a mezer a o rozšíření komunikace mezi námi všemi. Nenechávat si to pro sebe, kam si to ostatně vezmeme? Do hrobu, do blázince či do vězení? Co Vy na to?“ (s. 29). Milanovo rozhodnutie pustiť sa do „periodika“ malo pravda nielen rozmer česko-slovenského porozumenia a komunikácie v rámci hodnotovo blízkej komunity – ale aj občiansko-politický rozmer: išlo o samizdat, o nezávislú kritickú reflexiu, ktorá tak prirodzene patrila do „disentu reflexie“, v českej časti štátu nepomerne rozšírenejšieho ako na Slovensku.

Vráťme sa však ku kľúčovej téme korešpondencie, k sociológii, resp. k veľmi silno prezentovanej láske k tejto disciplíne, ktorá tvorila jeden z tmelov spájajúci našich štyroch protagonistov. Milan v tej dobe pripravoval svoj koncept alternatívnej sociológie a so svojimi priateľmi sa v listoch delil o svoje roztrpčenie a rozčarovanie zo stavu oficiálnej sociológie. Tú neskôr pomenúva O-sociológia a charakterizuje ju ako ideologickú, nehybnú, uzavretú, netvorivú disciplínu (i jazykovo), ktorá je dopĺňaná chladnou štatistickou, rigidnou S-sociológiou. Oproti nim vymedzuje sociológiu, aká by mala byť – tvorivá, zodpovedná, humanistická, mravná – a nazýva ju A-sociológiou, tj. alternatívou. V liste z 23. 2. 1986, zo svojho liečebného pobytu v Konstantinových Lázních, Milan ešte len naznačuje: „Já ostatně obecněji rozvažuji to téma tvořivého a dávajícího života, který jediný sám sebe přesahuje, v rovině sociologické“ (s. 36). Z listov je zjavné, že išlo o tému, koncept či teóriu, ktorá v Milanovi v danom období klíčila a dozrievala a ktorá z neho vytryskla, pretože už v ďalšom liste, presne o tri týždne, píše: „Vrátil jsem se z lázní, tam jsem v podstatě dopsal větší studii, kterou pak poskytnu k dispozici, protože kdybych se z toho nevyžíval, asi bych se pomalu zbláznil“ (s. 38). Z vysvetľujúcej poznámky pod čiarou sa dozvedáme, že touto štúdiou bola práve Alternativa, s podtitulom Úvahy o postavení sociologie

³ Kvôli zjednodušeniu i lepšej plynulosti textu budem v ďalšom texte pri identifikácii hlavných aktérov používať ich krstné mená.

v nealternatívni spoločnosti, ktorú o pár mesiacov neskôr publikoval v samizdate pod pseudonymom Petr Grňa [Grňa 1986], a ktorá potom oficiálne vyšla v roku 1992 s upraveným hlavným názvom Alternatívni sociologie [Petrušek 1992].

Martin so Zorou boli tí, ktorí Milana v jeho úsilí podporovali a povzbudzovali. K Milanovmu sociologickému písaniu vyjadrovali veľký obdiv („Bože, veď to treba vydať, sprostredkovať ďalším a rýchlo od neho vymámiť, čo ešte má – veď to je zlatá baňa, ten človek: ideí, nápadov, sústav, výkladov“ – s. 65).⁴ V tomto období, koncom roku 1986, sa zdá, že početnými pochvalnými zmienkami na adresu Milanovej sociologickej spisby (ktorá si o krátky čas našla svoj priestor v samizdatovom Sociologickom obzore) mu bratislavská dvojica významným spôsobom pomáha udržať si sebavedomie a povedomie o hodnote svojej tvorby a zahnať tak určité rezignačné tendencie, ktoré sa občas v Milanových listoch objavujú („... četl jsem si v Giddensovi, že přijdu na jiné myšlenky, ale kdež, zcela naopak, propadl jsem (pokolikáté již?) depresi, že píšu samé blbosti, skriptička pro prváky atp. atp., zatímco tam se tvoří teorie, vskutku teorie ... Takže té sociologie nenechám, když jinak nedáte. Té chvály je příliš a zdaleka není zasloužená, já své meze znám, moc dobře ...“ (s. 68–69) – a o kúsok ďalej vyznáva: „... a děkuju, že ste mně zanechali té sociologii ...“ (s. 71)).

Celkovo sa zdá, že záver roku 1986 je Zorou a Martinom vnímaný pozitívnejšie, v akejsi predtuche možnej zmeny. V dlhom liste z 25. 11. okrem superlatívov na adresu Milanových textov, ktoré mali v tej dobe možnosť prečítať (a počuť o jeho výbornom referáte na brnianskom sympóziu o socialistickom životnom spôsobe) referujú aj o „bombastickom“ reportážnom seriáli bratislavských novín Pravda (orgánu Ústredného výboru KSS) z „krajiny, kde zajtra znamená včera, a hľa! číta sa to ako sci-fi, pritom je to plné sociológie“ (s. 66), o dojmach z úspešného predstavenia na tú dobu odvážnej hry Eniky-beniky (Prelet nad hniezdom kukučky) martinského divadla v Bratislave, o radosti z nie celkom samozrejmeho rozhodnutia redakčnej rady vydať Zore v oficiálnej Sociológii recenziu na poľskú knihu Autorytety świata uczonych, o výstave avantgardného režimom odstaveného výtvarníka Daniela Fischera, dokonca pod záštitou jednej z odbočiek Socialistického zväzu mládeže, atď., takže list končia slovami „všetko žije, dýcha, vníma – čím? že by nádejou...????!!!!“ . Naproti tomu v nasledujúcom liste z 1. 12. Milan píše – i keď zďaleka nie rezignovane, ale vecne a fakticky: „U nás se nic neděje. Nic nadějného se neděje. Nepropadám proto ani pesimismu ani optimismu“ (s. 70).

Podobne Milan neprepadá prehnanému optimizmu, keď v nasledujúcom roku 1987 viackrát v listoch naznačuje, že sa mu črtá zamestnanie v Akadémii, čo by znamenalo jeho oficiálny návrat do vedy, medzi akademickú komunitu, po ktorom nepochybne veľmi túžil, ale zároveň sa tohto kroku, vzhľadom na pretrvávajúce politické pomery, obával („Naděje vkládám do sebe a své ženy, do institucí nikoliv“ (s. 139)). A tak sa, s jemu vlastnou sebaíroniou a majstrovskou schopnosťou pomenovať aj nepriaznivé životné okolnosti

⁴ Podobné uznanie však platilo i naopak – Martin občas posielal do Prahy svoje literárne poviedky, ktoré boli u dvojice priateľov prijímané s nadšením – ako napríklad kniha poviedok Lahkým perom, ktorá vyšla vo vydavateľstve Slovenský spisovateľ [Bútorá 1987]. Veľmi pochvalne sa v tomto období v jednom zo svojich listov Milan vyjadruje i na adresu Zorinej štúdie o samoregulácii vedeckého spoločenstva (písanej v spoluautorstve s Ivanom Dianiškom [Bútorová – Dianiška 1988]. K tejto štúdiu sa Milan vrátil o vyše 20 rokov neskôr, keď ju vo svojom texte o česko-slovenských vzťahoch v sociológii opätovne vyzdvihol na stránkach časopisu Sociológia [Petrušek 2009].

ľahkou humornou skratkou, svojim priateľom zdôveruje: „... jsem se dozvěděl nové informace o konkursu, všechno je poněkud jinak, ač se to tak netváří, totiž – soudruzi přišli na to, že bych jim svým příchodem mohl kazit věkový průměr (!!!) ... tož oni mně zničí osmnáct let aktivního života a pak mi vyčtou, že jsem *jim* zestárnul!“ (s. 127).

Že „soudruzi“ dopomohli Milanovi tiež k chatrnému zdraviu a vážnym problémom so srdcom, bolo a je v sociologických kruhoch dobre známe. Milan aj túto potrebu lekárskej starostlivosti komentuje briske, s nadhľadom a unikátnou schopnosťou prepájať každodennosť so širším kontextom: „Dnes jsem byl u doktora srdníka, ten se mě ptal, co nového, tož mu říkám perestrojka hučí, tak mi udělal dobré ekg, že abych byl něco platný“ (s. 142).

Martin v období korešpondencie taktiež pracuje mimo oficiálnej sociológie, v protialkoholickéj poradni a venuje sa práci na rukopise svojej knihy – v listoch sa občas zmieňuje o peripetiách s jej vydávaním v martinskom nakladateľstve Osveta [*Bútor* 1989a].⁵ Zhodou okolností aj on dostáva na prahu jesene 1987 neoficiálnu ponuku zamestnať sa na Útvare prognóz pri Ústave filozofie a sociológie SAV, s čím sa ešte v ten deň zveruje v dlhom liste z 18. septembra (s. 130–138), a hneď sa aj prejavuje ako výborný prognostik: „Tento všeobecný vzor totálneho úpadku mravov, keď sa nielen tutle, ale aj zverejní, že niekto môže všetko a nič sa mu nestane, je takým neslýchaným výsmechom normálneho fungovania, že zdravý človek, aj keď to všetko vedel ... toto predsa nemôže naozaj počúvať, on si to akože vypočuje, rozhorčí sa, ale kamsi to zatlačí. A bože môj, až mu to tam raz všetko praskne! ... To bude RACHOT!!! ... raz sa to stane“ (s. 137). Jedným z leitmotívov Martinových spoločenských reflexií v danom roku sú viacnásobné zmienky o ochranárskom hnutí v Bratislave a ich úspešnom fungovaní, o zverejnení ochranárskeho dokumentu Bratislava/Nahlas v septembri 1987, ktorý Martin charakterizuje ako „najvýznamnejší kultúrno-duchovno-občiansky počín na Slovensku od roku 1968“, s politickým rozmerom par excellence (s. 158).⁶ Martin neskôr rozhorčene informuje aj o „tvrdom údere moci“ voči ochranárom a znovu predpovedá: „... ale čím viac sa bude stupňovať tuhosť a krutosť mocenských represíí, s tým väčšou odzvou sa tento tlak stretne...; určite, na jednej strane sa potvrdí pocit absolútnej bezmocnosti a bezvýznamnosti každej aktivity, na druhej strane si tí debili – dlhodobo – sami kopú hrob“ (s. 173). Kúzlom nechceného je, že list s touto predpoveďou nesie dátum 15.–16.–17. 11. 1987.

V rovnakom mesiaci sa ako úspešný prognostik budúcich dejov prezentuje aj Milan: „Já tady probojovávám, a úspěšně, kam se hnu, družbu, vzájemnost česko-slovenskou, protože první, čeho ti syčáci budou využívat, je ten nešťastný a blbě přizivený národnostní antagonism, jo“ (s. 178). Milanova predpoveď sa o necelých päť rokov bohužiaľ naplnila, keď bolo po voľbách v lete roku 1992 rozhodnuté o tom, že Československo sa stane zakrátko minulosťou.

Poslednou poznámkou vzťahujúcou sa k roku 1987 sa vrátime od problémov celospoločenských či osobných k sociológii, konkrétne k tomu, ako ju vnímal Milan. Jeho celostné chápanie a tvorivé rozvíjanie sociologického myslenia je v našom česko-slovenskom priestore nenapodobiteľné. Práve v roku 1987 začal spolu s Josefom Alanom vydávať samizdatový časopis Sociologický obzor. Možno aj preto pôsobí jeho reflexia vlastného

⁵ Kniha nakoniec vyšla až krátko po Novembri 1989 pod názvom *Mne sa to nemôže stať. Sociologické kapitoly z alkoholizmu*.

⁶ Práve z kruhov tohto hnutia vzišlo viacero kľúčových predstaviteľov Novembra 1989 na Slovensku.

sociologického písania na rozdiel od predchádzajúceho roka sebedomejšie a radostnejšie, s občasným zamýšľaním sa nad vlastným písaním. V aprílovom liste konštatuje: „Jinak, dŕia se daří, píšu a študuju, ale píšu nikoliv dle kánonů ‚opravdové‘ vědy, aby všechno bylo ať verifikovatelné či falzifikovatelné, ale aby to bylo jenom prostě nějaké, aby to něco říkalo – nemůžeme být všichni dokonalí“ (s. 92). A keď koncom roka posielala Bútorovcom svoju štúdiu o kvalitatívnej a kvantitatívnej sociológii, prejavuje zreteľnú rezervovanosť voči štatistickej sociológii a horlí za to, čo považuje za zmysluplné bádanie. Svojím typickým bezprostredným a priamočiarym spôsobom píše: „Já ale *chci* tu věc dotáhnout z metaroviny do roviny reálné, protože ta mariánská sociologie kolineární je nakrásně exaktní, ale taky nezřídka exaktně k prdu, když se dokazuje složitě, co každý ví, a navíc to ani není moc zajímavé. Mě zajímají, zajímaly a zajímají budou ty fenomény, na které se statistiky jaksi aplikovat nedají“ (s. 176). Milan samozrejme kvantitatívnu sociológiu nezavrhol, veľmi dobre si však uvedomoval jej limity – vo svojej neskoršej knihe *Teorie a metoda v sociologii* kritizoval to, čo nazval metodologickou bezstarostnosťou – keď je len jeden spôsob prístupu k realite povýšený na jediný možný, čo sa v sociológii často deje práve v prípade dotazníkového empirického výskumu, ktorý býva najmä v povedomí širšej verejnosti stotožňovaný so sociológiou ako takou [Petrušek 1993].

Rok 1988 prináša nové témy, ale i rozvíjanie tých pôvodných, v korešpondencii našej štvorice takpovediac trvalých. Milan i Martin sa opäť sebakriticky zamýšľajú nad vlastným písaním. Milan sa už po niekoľkýkrát pozastavuje nad šírkou svojho záberu a vedeckého záujmu, trápí ho, že nerobí nič (podľa neho) poriadne a skáče od témy k téme: „Pane, dej, abych se konečně stal odborníkem v jedné malé věci a netěkal z ekologie na ekonomii, z everydaylájfu na sociální inekvalitu, ze sociologie malování na alternativní myšlení a obskodem na zamýšlení nad porozuměním v sociálních vědách, fuji!“ (s. 194). Martin je znovu ponorený do aktuálnych spoločenských pohybov a dianí. Reportážne líči priebeh tzv. sviečkovej manifestácie v Bratislave,⁷ a to už na druhý deň po udalosti, v liste veľmi dlhom a na podnetné úvahy písané vytríbeným literárnym jazykom naozaj bohatom (s. 213–225). V jeho liste je zjavné rozhorčenie a rozrušenie z násilného potlačenia a oficiálnej demagogickej interpretácie sviečkovej manifestácie. V tejto súvislosti sa zamýšľa nad potrebou akejsi „sociálno-genetickej“ obrody spoločnosti v určitých generačných vlnách a ilustruje to historickými analógiami, aj na príklade vývoja v Sovietskom zväze. Konštatuje, že ak k obrode v určitom časovom úseku neprichádza, „niečo sa láme. Udržiavanie kultúry istého druhu potrebuje roky, generácie – a naopak, adaptácia na patológiu sa stáva všeobecne uznávanou ‚normou‘, ak sa opakovane potvrdí v historickej skúsenosti nasledujúcej relatívne krátko za sebou (tých dvadsať rokov je akurát). Zlomí sa akási ... fromovská nádej na zmenu.“ A opäť s pozoruhodnou predtuchou píše, že taká príležitosť pre radikálnu zmenu a radikálnu obnovu už „veľmi dávno nebola a dlho nebude“ (s. 218–219).

Nie sú to len listy, v ktorých sa utužuje vzájomné priateľstvo. Opakovanou témou (podobne ako v predchádzajúcom roku 1987) sa stáva plánovanie letného stretnutia na chalupe (v starom baníckom domčeku) Bútorovcov na Hodruši a následné reflexie, „vďakyzdania“ a nostalgické spomínanie na čas a spoločné zážitky v Štiavnických vrchoch.

⁷ Sviečková manifestácia na Hviezdoslavovom námestí v Bratislave 25. marca 1988 bola jedným z najväčších masových vystúpení za náboženské a občianske práva a slobody v socialistickom Československu. Nie div, že bola režimom násilne potlačená.

Milan a Alena sa z hodrušského pobytu vracali vlakom domov do Prahy práve v deň okrúhleho výročia augustovej okupácie. V tento deň režim vyhlásil pohotovosť a v strehu boli policajné hliadky. A práve na neprijemný zážitok kontroly zo strany príslušníka Ľudových milícií na železničnej stanici po rozlúčke s Martinom reaguje v liste Alena a s vtipom a nadhľadom píše: „Takto zkontrolovaní, hneď jsme nasedli do vlaku a uháněli ku Praze. V Praze nám to nikdo nechtěl věřit, že i na tak malé železniční zastávce bylo vše připraveno.“⁸ Bylo. Ale psa neměl“ (s. 264).

V roku 1988 sa mení Martinovo zamestnanecké postavenie, prechádza do slobodného povolania, na takzvanú voľnú nohu. Naopak, Milan si plní povinnosti v rámci práce v Akadémii, čo ho nie vždy naplňa radosťou. Reflektujúc situáciu oboch, priateľsky dobromyselne, vtipne a s nezameniteľnou schopnosťou vyjadriť v skratke „ducha doby“ píše v októbrovom liste: „... jak rád bych se změnil v ptáčka zpěváčka, neb on není povinován aktivizovat subjekta,⁹ zatímco já ano a příšerně mě to štve, neb to požírám čas a nemá to sensu. Martíčku, važ si svého frýfutství, piš o svépomoci a nedej se již nikdy zlákat bolševickým čertem ke spolupráci na čemkoliv, co se jeví racionální a blbostí se v posledku ukáže – jako všechno a vždycky here and now“ (s. 286).

Rok 1989 sa v písaní korešpondujúcej štvorice naozaj ukazuje ako rok nádeje – udalosti Novembra ich rozhodne zastihli mentálne i odborne pripravených. Svedčí o tom množstvo zmienok, úvah a postrehov. Začiatkom júla (5. 7.) Milan píše: „... propadám dílem pesimismu, dílem se nezřízeně raduju z budoucnosti, neb si myslím, že se té lepší ještě dožiju...“ (s. 362). Martin so Zorou i niektorými ďalšími slovenskými sociológmi píše o fenoméne pozitívnej deviácie: „Ukazuje sa napríklad, že ostrovy pozitívnej deviácie sa stali všeobecným kultúrnym majetkom; až mi (nám) o tom čosi vyjde, vyčvirikajú to všetky vrabce na všetkých strechách“ (s. 369).¹⁰ Prognosticky absolútne presnými sa ale ukázali predpovede Martina v liste s dátumom 5. 11. Pýta sa v ňom svojich pražských priateľov: „budete nás mař radi aj potom, keď padne vláda? A to už bude čoskoro!“ (s. 384). A v závere toho istého listu sa s obavou pýta: „Drahí – budete nás lúbiti, aj keď vzbĺknu nacionalistické vášne – a ony žial vzbĺknu ...? Nebude to síce tak skoro, ako padne vláda, ale aj tak“ (s. 386). Dôležitá je ale aj prognóza o úlohe sociológie v dobe, ktorá prichádza: „Jedno je isté: sociológie bude treba, ba ešte viac“ (s. 384). Odpoveď z Prahy – a posledný zverejnený list, prichádza až takmer po šiestich týždňoch, už v novej dobe, v ktorej Milan spriada už celkom konkrétne plány, zostavuje redakčné rady, a v závere spolu s Alenou konštatujú: „Ale snad i pro toto jsme žili, ne?“ (s. 388).

Kniha je doplnená úvodnými textami sociologičky Soni Szomolányi, Zory a Martina Bútorovcov vysvetľujúcimi kontext i okolnosti, za ktorých korešpondencia i kniha samotná vznikala, i ďalšími textami v závere od Zory a Aleny, v ktorých sumarizujú, ako sa vyvíjali osobné životy i kariérne dráhy všetkých štyroch po Novembri 1989. Bola to doba, poznamenáva Zora, kedy sa na „korešpondenciu nedalo ani pomyslieť. Epištolárna doba musela ustúpiť dobe telefonickej“ (s. 392). Veľmi pútavým je i posledný doslov Miroslava Paulička, v ktorom sa sociologičky zasvätené zamýšľa nad tým, ako čítať takúto korešpondenciu

⁸ V liste to nie je zmienené, ale išlo o železničnú stanicu v Žarnovici.

⁹ Ide o narážku na Milanovu pracovnú úlohu v Akadémii.

¹⁰ Martinovi vyšla štúdia o pozitívnych deviantoch v poslednom čísle Slovenských pohľadov roku 1989 [Bútorova 1989b].

v dnešnej dobe a čitateľom ponúka niekoľko rovín, prostredníctvom ktorých je možné listovú výmenu Milana a Aleny s Martinom a Zorou vnímať.

Pre mňa bolo prekvapením, že publikácia takejto hodnoty (spoločenskej, historickej, literárnej), vykresľujúca charakter a atmosféru doby prostredníctvom podmanivých sociologických reflexií každodenného života i významnejších spoločenských a kultúrnych pohybov (ale aj prostredníctvom hravých postrehov, vtipných poznámok, jazykových hier a slovných hračiek, dadaistických rýmov atď.) nebola širšie reflektovaná v oboch domácich (tj. českých a slovenských) sociologických komunitách, v recenziách či rozhovoroch¹¹ – aj keď pri uvedení knihy boli Knihovna Václava Havla v Prahe či kníhkupectvo Artforum v Bratislave nabité a záujem vzbudili aj diskusie so študentmi v Olomouci a v Brne. Očakával som, že vydanie knihy, ktorú by pre svoje kvality bolo možné označiť aj ako sociologickú publikáciu roka (ba skôr desaťročia) vzbudí väčší záujem v podobe ohlasov či recenzií najmä tých sociológov, ktorí sú generačnými súputníkmi Zory, Martina, Aleny a Milana.¹² Príčinou pravdepodobne (snáď) ani nie je nezáujem členov sociologickej obce, ale skôr scientometricky a výkonovo zamerané hodnotenie vedeckej produkcie v súčasnosti, ktoré takýmto reflexiám, recenziám, komentárom či diskusiám vôbec nepraje. A to je v prípade tejto knihy korešpondencie naozaj škoda.

Ivan Chorvát

DOI: 10.14712/23363525.2023.10

Literatúra

- Ale snad i pro toto sme žili, ne? [2016]. *Výber z korešpondencie Milana Petruska a Aleny Miltovej s Martinom Bútorom a Zorou Bútorovou, 1985–1989*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bútora, Martin [1987]. *Lahkým perom*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- Bútora, Martin [1989a]. *Mne sa to nemôže stať. Sociologické kapitoly z alkoholizmu*. Martin: Osveta.
- Bútora, Martin [1989b]. Pozitívni devianti alebo odklínanie stigmatizovaných. *Slovenské pohľady* 1989 (12): 112–118.
- Bútorová, Zora – Dianiška, Ivan [1988]. Samoregulácia vedeckého spoločenstva. *Sociológia* 20 (2): 157–169.
- Gjuričová, Adéla [2017]. Bohatství pod neviditeľným pláštěm? K psychoterapii v Československu po roce 1968. *Soudobé dějiny* 24 (3): 311–334.
- Grňa, Petr [1986]. *Alternativa. Úvahy o postavení sociologie v nealternativní společnosti*. Samizdat.
- Petrusek, Miloslav [1992]. *Alternativní sociologie*. Praha: KOS.
- Petrusek, Miloslav [1993]. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum.
- Petrusek, Miloslav [2009]. Čtyřicet let spolu i vedle sebe (Střípky paměti a útržky poznámek českého sociologa k česko-slovenským vztahům v sociologii. *Sociológia* 41 (1): 29–38.

¹¹ Knihe sa snáď ušlo o niečo viac pozornosti v historických kruhoch, ako o tom svedčia odkazy (na s. 327 a 329) v kvalitnej a zaujímavej štúdií Adély Gjuričovej na tému vývoja psychoterapie v Československu počas normalizácie [Gjuričová 2017].

¹² Aj z uvedených dôvodov ide v prípade tohto textu o oneskorenú recenziu či skôr reflexiu, publikovanú dávnejšie po čase, kedy bývajú recenzie na významné publikácie vo vedeckých časopisoch očakávané a vítané.

Miloslav Petrussek a paradox Schrödingerovy kočky

Následující text byl podkladem pro vystoupení na kolokviu *Ideje a jejich lidé: chronotopos Miloslava Petruska*, které se konalo 11. listopadu 2022 v Knihovně Václava Havla.¹ Název příspěvku má symbolicky připomenout jeden z rysů, jenž byl pro způsob, kterým profesor Miloslav Petrussek komunikoval se svými posluchači a čtenáři, charakteristický, a tím byl důraz na volbu slov, jež se mají pro vyjádření toho, o čem se hovoří, použít.

Petrussek může v tomto směru připomínat amerického sociologa Roberta Kinga Mertona. Když ve své době na Mertona jako na učitele vzpomínal Lewis Coser [1999], zdůraznil, že jeho kouzlo a vliv spočívaly v tom, že uměl výstižně a často originálně pojmenovat něco, co už možná bylo do určité míry známo, ale příliš se o tom nemluvalo, zatímco Merton dokázal tímto způsobem na danou věc upozornit a přitáhnout k ní pozornost. Domnívám se, že něco podobného platí i o Petruskovi, také on si byl vědom síly a významu trefného a atraktivního pojmenování problémů, které mají být diskutovány a řešeny. Autor této vzpomínky začal tento aspekt Petruskova přístupu reflektovat již na jeho přednáškách *Úvod do sociologie*, které jako student navštěvoval v zimním semestru roku 1977.² A velmi výrazně to později připomněla například i kniha *Společnosti pozdní doby* [Petrussek 2006], v níž bylo možné najít více jako sto konceptů, kterými je v sociologii označována soudobá společnost.³

Téma, jemuž se budeme dále věnovat, se týká toho, čemu Petrussek říká princip komplementarity. Ještě dříve, než bylo možné o tomto tématu číst v knize *Teorie a metoda v moderní sociologii* [Petrussek 1993], referoval o něm v roce 1986 na jednom ze seminářů, jež se pod názvem *Prognostické úterky* odehrávaly v Klubu techniků v Praze na Novotného lávce. *Prognostické úterky*, konané pod záštitou Československé vědecko-technické společnosti, organizovali Miloš Zeman a František Petrášek, a kromě jiných na nich bylo možné vidět a slyšet lidi, kteří se po roce 1968 dostali do nemilosti normalizačního režimu, jako například Pavla Machonina, Dragoslava Slejšku, Miloše Kalábu a Bohumila Jungmanna. Objevovali se tam i pozdější, polistopadoví ministři, například Josef Vavroušek, Tomáš Ježek nebo Josef Zieleniec. A pravidelně tam docházel Miloslav Petrussek s manželkou Alenou Miltovou.

¹ Podrobnější informaci o tomto kolokviu přináší zpráva Miroslava Paulíčka zveřejněná v tomto čísle časopisu (Paulíček, Miroslav [2013]. Miloslav Petrussek ironický a subverzivní. *Historická sociologie* 2023 (1): 153–155).

² O celkovém obsahu těchto přednášek je možné si učinit představu na základě skript *Úvod do studia sociologie I.* [Petrussek 1978].

³ Tuto tendenci dokládají ale i mnohé další texty, jako například studie *Předpovídání v sociologické teorii*, kde je formulováno „Deset paradoxů úvah o budoucnosti“: Gurevičův paradox, Jouvenelův paradox, Aronův a Pichtův paradox, Rousseauův paradox, Bertalanffyho paradox, Commengeův paradox, Shawův paradox, Bouldingův paradox, Blochův paradox, Sztopmkův paradox [Petrussek 1993b: 61–68].

Úvahy o principu komplementarity mají svůj počátek v kvantové fyzice a v diskusích, které o ní probíhaly v druhé polovině dvacátých let 20. století [Kumar 2014]. Petrušek [1993a: 36–37] ve své studii připomíná dva reprezentanty kvantové fyziky Nielse Bohra a Wernera Heisenberga. Heisenberg formuloval princip neurčitosti [Al-Khalili 2014: 119], v němž je konstatováno, že čím přesněji určíme na atomární úrovni jednu ze sledovaných vlastností – v tomto případě se jedná o polohu a hybnost elementární částice – tím méně přesně můžeme určit tu druhou, a to bez ohledu na to, jak dobré přístroje k tomu použijeme. Krátce na to pak zobecnil tuto myšlenku v principu komplementarity Niels Bohr, který říká, že určující charakteristikou světa, zkoumaného v kvantové mechanice, je vlnově-korpuskulární dualismus, tedy, že elektrony či fotony se někdy chovají jako částice, jindy jako vlny [Kumar 2014: 242 ff.]. Oba aspekty není možné pozorovat současně, spolu dohromady však poskytují plnější popis kvantového objektu.

Kvantová fyzika spolu s tím ovšem otevřela ještě jeden problém, a sice problém interakce objektu a pozorovatele. Princip neurčitosti je spojen s jedním souvisejícím účinkem, a ten byl označen jako efekt pozorovatele. V něm se konstatuje, že měření určitých systémů nelze provést bez jejich ovlivnění, tedy bez změny něčeho v samotném systému. Nebo jinak řečeno, kvantově mechanický objekt není v určitém stavu do té doby, než provedeme jeho pozorování.

Schrödingerova kočka, která se objevila v názvu tohoto příspěvku, je myšlenkový experiment, který roku 1935 formuloval Erwin Schrödinger, aby poukázal na problémy kvantové mechaniky, když je aplikována na makroskopické objekty známé z běžného života [Al-Khalili 2014: 219–223]. V tomto myšlenkovém (nikoli reálném) experimentu umístil Schrödinger živou kočku do neprůhledné krabice a neprodyšně ji uzavřel. Kromě kočky se v krabici nachází i nádoba s jedovatým plynem. Po jedné hodině se s 50% pravděpodobností – a to v závislosti na určitém subatomárním procesu, na který je nádoba s plynem napojena – plyn uvolní a kočku zabije, anebo neuvolní a nezabije. Z hlediska kvantové mechaniky se kočka nachází v tzv. superpozici, tedy ve dvou kvantových stavech zároveň, což v praxi znamená, že dokud pozorovatel nezjistí otevřením krabice stav kočky, je tato kočka zároveň živá i mrtvá.

Miloslav Petrušek ve své úvaze o principu komplementarity cituje filozofa vědy Paula K. Feyerabenda, který konstatuje, že se běžně předpokládá, že správná metoda musí vést ve vědě k odhalení pravdy, a že tato pravda je jedna.; tedy že důsledkem aplikace správné metody musí být jediná teorie, která trvale eliminuje všechna vůči ní alternativní hlediska. Tato představa však plodí dogmatismus spojený s nezpůsobilostí představit si alternativu vzhledem k postoji, v němž se věří [Feyerabend 1979, in: Petrušek 1993a: 39]. V návaznosti na to klade Petrušek [1993a: 39] otázku, zda absence alternativních vidění může být dostatečným dokladem toho, že „pravdy bylo dosaženo“, anebo toho že disponujeme dokonalou metodou, jejíž aplikací pravdy dosáhneme; a jako určitou odpověď na tuto otázku formuluje myšlenku komplementarity a tolerance jako ideu nutného modelu chování ve vědě [ibid.: 9].

Alternativní koncepce podle Petruska [ibid.: 28] popisují týž jev z odlišných hledisek, mnohdy také v odlišném jazyce, na základě odlišných metodologických postupů, a s různými předmětnými akcenty. S takovým alternativními koncepcemi se podle Petruskova názoru setkáváme v sociologii téměř na každém kroku, což sám ilustruje na několika příkladech, mezi které řadí: makrosociologii a mikrosociologii, kvantitativní a kvalitativní sociologii, konflikt a integraci, synchronii a diachronii, dualismus lidské biologie a kultury,

racionální a iracionální v lidském chování [*ibid.*: 29–36]. Proces tvorby alternativ probíhá na všech úrovních obecnosti, na nichž se soudobá sociologie pohybuje; na úrovni konceptuálních paradigmat, teorií středního dosahu, i na úrovni empirických generalizací [*ibid.*: 40]. Podstatné je to, že tyto alternativní koncepce se vzájemně kategoricky nevylučují, liší se však v tom, že informace, které poskytuje jedna z alternativních koncepcí, nemohou být smysluplně zastoupeny informacemi koncepce druhé, a naopak [*ibid.*: 28]. Z toho Petrušek činí dílčí závěr, že alternativní koncepce jsou potenciálně komplementární. Princip alternativních a komplementárních přístupů není výsledkem nějaké „metodologické nemohoucnosti“, ale vyplývá z povahy samotných zkoumaných jevů, z jejich ontologického založení [*ibid.*: 41].

Zároveň si ale uvědomuje i to, že alternativní popisy se v sociologii nezřídka – podobně jako v jiných vědách – institucionalizují ve směry, školy, i celá hnutí, a dodává, že, to vede ke kontroverzím, v nichž každá ze zúčastněných skupin má stále menší motivaci ke studiu prací jiných, neboť automaticky předpokládá, že to, co předkládají ti druzí, je nepravda. V takové situaci se pak ovšem přestává jednat o pouhou intelektuální polemiku, ale začíná jít o sociální konflikt, jehož jádrem není hledání pravdy, ale boj o prestiž, v němž se psychologickým podloží stává buď nadměrná sebejistota, anebo nadměrná nejistota [*ibid.*: 47].

Celý problém je komplikován tím, že badatel je v sociologii „organickou součástí situace“, je nositelem a prosazovatelem určitých zájmů, a nemůže z této situace nějak jednoduše vystoupit. Produkuje takové vidění světa, které ve větší nebo menší míře odpovídá této situaci, což může vyvolávat pochyby o jeho objektivitě. Zároveň vyvstává nebezpečí, že otázka, „kdo sděluje“, bude nadřazena otázce, „co je sdělováno“, což může velmi snadno vést k apriorní diskvalifikaci určité koncepce, v níž se, jak říká Petrušek [*ibid.*: 44], její posouzení může proměnit na etiketizační aktivitu, jejíž principy snadno zvládne i neinformovaný laik.

Proti námitkám této povahy Petrušek zdůrazňuje, že sociální determinace poznávacího procesu není v žádném případě nutně totožná s vědomou nepravdou či kamufláží, a dodává, že pokud bychom „tento předpoklad jen na chvíli připustili, celé dějiny sociologie se promění ve velechrám podvodů a lží“ [*ibid.*: 43]. Od tohoto konstatování pak směřuje k formulaci dvou elementárních direktiv:

1. „Rozlišuj poznávací optiku a objektivizované vědění. Věda je sice lidským výtvořem a vyjádřením lidských potřeb a zájmů, je však především objektivizovaným poznáním, které je depersonalizováno a může být ověřováno v různých kontextech, různými metodami a z různých poznávacích perspektiv.“
2. „Nenahrazuj komunikaci eliminací.“ Komunikační otevřenost je základem každé vědy [*ibid.*: 45].

Celou úvahu uzavírá tím, že nutným předpokladem jakékoliv úvahy o komplementaritě je tolerantní postoj. Toleranci lze přitom považovat za důležitou ve vědě ze dvou důvodů. Pozitivně slouží tomu, „aby bylo možno formulovat co nejvíce různých, odlišných, ba protikladných názorů a hypotéz, jež by mohly být podrobovány soustavnému ověřování a diskusi“. Negativně je tolerance důležitá k tomu, „aby nebyly apriorně a zejména mimovědeckými prostředky vylučovány názory, hypotézy a poznatky, které se dnes z nějakých důvodů nelíbí, anebo se s nimi z nějakých důvodů momentálně nesouhlasí“ [*ibid.*: 47]. Tato tolerance nemá být tolerancí nepravdy, ale „tolerancí všech způsobů jejího hledání“ [*ibid.*: 48].

Být tolerantním ve vědě není pochopitelně jednoduché. Zaujetí tolerantního postoje je psychologicky a intelektuálně náročnější i mravně závažnější než prosté odmítnutí. Navíc je tolerantní postoj vždycky vystaven riziku, že bude zneužit proti sobě samému, bude-li tolerovat netolerovatelné a vytvářet tak vstřícné podmínky pro své oponenty a nepřátele. Tolerantní postoj ve vědě proto musí být spojen s vědomím vysoké odpovědnosti za možné důsledky [*ibid.*: 47–48].

Na závěr krátkého připomenutí Petruskových myšlenek o alternativách, komplementaritě a toleranci se vrátíme k něčemu, čím tento příspěvek začínal. Podobně, jako pozorovatel ve Schrödingerově experimentu, můžeme i my nahlížet tyto myšlenky tak, že se nám přitom mohou ukazovat dvě možné perspektivy. V jedné z nich je můžeme vidět jako něco, co bylo zformulováno v minulém, normalizačním režimu, kde se mocenskými prostředky prosazovala a povolovala pouze jedna možná verze sociologie, která byla označena jako marxisticko-leninská. A pak lze Petruskovo úsilí chápat jako snahu o zpochybnění a nabourání tohoto monopolu vyšší mocí patentované sociální vědy.⁴ Tedy jako úsilí, které mělo v tehdejší době svůj *raison d'être*, ale po roce 1989 ztratilo svoji vitalitu, a stalo se během postkomunistické transformace čímsi antikvovaným. V druhé perspektivě se nám naopak idea alternativ, komplementarity a tolerance může ukázat jako idea, která nejen, že je stále živá, ale kterou má cenu v rámci soudobé multiparadigmatické sociologie pěstovat a udržovat při životě.

Jiří Šubrt

DOI: 10.14712/23363525.2023.11

Literatura

- Al-Khalili, Jim [2014]. *Paradox*. Praha: Leda.
- Coser, Lewis A. [1999]. Robert K. Merton. In: Kaesler, Dirk (ed.). *Klassiker der Sociologie 2: Von Talcott Parsons bis Pierre Bourdieu*. München: C. H. Beck, s. 152–179.
- Fayerabend, Paul K. [1979]. *Jak byč dobrým empiristą*. Warszawa: PWN.
- Kumar, Manjit [2014]. *Quantum: Einstein, Bohr and the Great Debate About the Nature of Reality*. London: Icon Books.
- Petrusek, Miloslav [1978]. *Úvod do studia sociologie I.: Předmět, struktura a sociální funkce sociologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Petrusek, Miloslav [1992]. *Alternativní sociologie: Úvahy o smyslu sociologie v nealternativní společnosti*. Praha: KOS, Klub osvobozeného samizdatu.
- Petrusek, Miloslav [1993]. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum.
- Petrusek, Miloslav [1993a]. Princip komplementarity a problém tolerance v sociologii. In: *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum, s. 27–50.
- Petrusek, Miloslav [1993b]. Předpovídání v sociologické teorii. In: *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum, s. 51–68.
- Petrusek, Miloslav [2006]. *Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

⁴ Připomeňme, že Miloslav Petrusěk vydal na konci osmdesátých let v samizdatu knihu *Alternativní sociologie*, která o několik let později vyšla oficiálně. V ní konstatuje, že: „Realizace alternativní sociologie předpokládá emancipaci od její varianty institucionální“ [Petrusek 1992: 17]. Následně pak rozlišuje tři paradigmatata tehdejší československé sociologie: O-sociologii (oficiální sociologie, která sleduje ideologický cíl), S-sociologii (sociologii založenou na statistickém vědění, sledující sociotechnický cíl), a A-sociologii (alternativní sociologii, jež má humanistický cíl, a která se má zabývat realitou, a nikoliv fikcí, jak to činí O-sociologie) [*ibid.*: 54 ff].

Ohlédnutí za Jeanem Baechlerem

Nedávno referoval deník *Le Monde*, že dne 13. srpna 2022 zemřel ve věku 85 let významný francouzský historický sociolog Jean Baechler [Catinchi 2022].

Jean Baechler se narodil 26. března 1937 v Thionville. Absolvoval univerzitní studia v oboru historie a geografie na univerzitách ve Štrasburku a Paříži. Ve své disertační práci se věnoval problematice sebevraždy pod vedením Raymonda Arona. Toto téma zúročil i ve své pozdější publikační činnosti v knize *Suicides* [Baechler 1979], která vyšla s předmluvou Raymonda Arona. Kniha je silně inspirována Durkheimem. Nicméně oproti Durkheimovi, který mluvil o egoistické, altruistické, fatalistické a anomické sebevraždě, přichází Baechler se svou klasifikací na sebevraždy: 1) eskapistické, 2) agresivní, 3) oblativní (sebe-obětující) a 4) ludické (sebevražda jako hra) [Baechler 1979: 66, 108, 157, 175].

Rok 1966 přináší změnu v Baechlerově profesní kariéře, kdy opouští dočasnou dráhu středoškolského učitele a začíná spolupracovat s *Centre national de la recherche scientifique*, kde později v letech 1977–88 dělal vedoucího výzkumu v sociologické sekci.¹ V roce 1988 se stal profesorem historické sociologie na Sorbonně. Byl také členem *Centre européen de sociologie historique*, které v letech 1966–84 řídil Raymond Aron.

V roce 1970 vydává knihu *Les Phénomènes révolutionnaires*, která je později přeložena do angličtiny pod názvem *Revolution* [Baechler 1975a]. Kniha představuje, dle mého názoru, jednu z nejlepších teoretických prací věnovaných teorii revoluce. Jak naznačuje název francouzského originálu, autor rezignuje na konkrétní empirické analýzy a na místo toho si klade v podstatě filosofickou otázku, co je podstatou (esencí) revolučního fenoménu jako takového?

Baechler si v úvodu klade otázku, jak je vůbec něco takového jako revoluční změna možné? Odpověď nachází v analýze lidské situace. Hodnoty a instituce mají totiž arbitrární povahu, neexistuje jediná správná sada hodnot a institucí. Existující instituce mají tedy kontingentní charakter, jsou výsledkem voleb, které společnost či její elity učinily v minulosti. [Baechler 1975a: 25–27]. Zákonitě tedy jejich povaha nevyhovuje všem. K tomu dodává Baechler třetí podmínku možnosti revoluce, kterou je vzácnost zdrojů: v jakékoli společnosti jsou zdroje moci, bohatství a prestiže omezené. V případě, že jsou nerovnosti v distribuci těchto zdrojů neúnosné, získávají opoziční skupiny silnou pobídku k radikálnímu zpochybnění daného hodnotového a institucionálního rámce [Baechler 1975a: 28–29].

Baechler se pokouší analyzovat revoluci na základě metafory souboje, kterou převzal od Clausewitz. Nicméně Clausewitz hovořil o duálním charakteru klasické mezistátní evropské války. Válka má podle něj potenciální charakter války totální s její tendencí k eskalaci k extrémům. Tato eskalace k extrémům probíhá potenciálně ve více dimenzích.

¹ *Wikipedie* (online) [2022]. Heslo: Jean Baechler.

První dimenze eskalace k extrémům je dána skutečností, že válka je aktem síly a čistě logicky neexistuje limit pro použití této síly. Použití síly jednou stranou vyvolává použití síly protivníkem [Clausewitz 2007: 15]. Druhou dimenze eskalace k extrémům je dána charakterem války jako diktátu vůle. Dokud nejsou ozbrojené síly protivníka zničeny, nemohu si být jistý, že to bude moje vůle, která bude uplatněna. Neboť na moje pokusy vnutit protivníkovi svou vůli může protivník reagovat pokusy vnutit mně jeho vůli. Třetí dimenzi potenciální eskalace k extrémům pak představuje válka jako souboj vůlí. Vůle je zde měřena jako ochota přinášet oběti ve prospěch válečného cíle. Na stupňování mé vůle může protivník reagovat stupňováním jeho vůle [Clausewitz 2007: 16]. Nicméně v praxi nemají všechny války tento totální charakter. Clausewitz totiž klade oproti logickému pojmu totální války pojem reálných válek. Skutečnost, že většina válek jeho doby neměla totální charakter, je podle Clausewitze dána omezeními, která nastávají v reálném sociálním životě. Prvním omezením je, že válka nemá charakter izolovaného aktu, odděleného od veškerého státního života. Sílu vůle a rozsah zdrojů protivníka je možné předvídat a přizpůsobit tomu strategii a taktiku, takže není nutné hnát mobilizaci vůle a zdrojů do extrémů. Druhé omezení představuje skutečnost, že válka nemá charakter jednorázového úderu, takže není nutné ani výhodné vystupňovat úsilí v jednom časovém okamžiku [Clausewitz 2007: 17–18]. Třetí omezení je pak dáno tím, že výsledek války není většinou definitivní, poražený se může vzpamatovat a za dvacet let vrátit úder. Politické cíle také nemusí stát za ztrátu významné části zdrojů, ke které by vedla totální válka. Na místo logického pojmu totálně eskalované války pak nastupuje reálná válka jako hra pravděpodobností reálného života [Clausewitz 2007: 19].

Baechler v podstatě přijímá Clausewitzovu výkladovou figuru a chápe revoluci jako souboj mezi stoupenci státu quo a revolucionáři. Revoluce pro něj představuje odmítnutí společenské smlouvy, vědomý disent ze strany opozice [Baechler 1975: 32]. Řád společnosti je zpochybněn a staví se proti němu alternativní řád. Toto často vede k použití násilí, které má charakter eskalovat k extrémům. Občanské konflikty mají silnější tendence k eskalaci než klasické mezistátní války. Nicméně i tady existují omezení, která způsobují, že většina politických konfliktů nemá tento extrémní charakter. Baechler hovoří o a) omezeních počtu, b) omezeních materiálních zdrojů a o c) omezeních vůle k moci. Omezení počtu jsou dána počtem rebelujících jedinců. Ve většině společností pouze menší část společnosti má tendenci revoltovat. K revoltě významných částí společnosti dochází pouze za výjimečných okolností [Baechler 1975a: 35]. Ve většině situací jsou také dána omezení materiálních zdrojů. Revolucionáři mají obvykle méně zdrojů než armáda. Úspěch revoluce je tedy podmíněn politickou neutralitou armády, která nastává obvykle tehdy, když vládnoucí elita přestane věřit ve smysluplnost pokračování jejich mocenského projektu. S tím souvisí třetí omezení a to omezení vůle k moci. Revoluce představuje souboj vůlí mezi silami státu quo a revolučními vyzvateli. Úspěch revoluce tedy vyžaduje silnou motivaci na straně rebelů a naopak oslabení vůle k moci ze strany sil státu quo [Baechler 1979: 37].

Baechler se dále pokouší o jakousi „fenomenologickou“ analýzu sociálních skupin či tříd z hlediska jejich příspěvku k revolucím v dějinách. Zdrojem revolučního potenciálu jsou a) marginalizované skupiny, které mají zájem na změně státu quo, a b) anti-společnosti, které vytvářejí koherentní alternativy k hegemonním hodnotám a institucím [Baechler 1975a: 45, 64].

Marginální skupiny jsou skupiny, které stojí na okraji hegemonního řádu, i když nutně nemusí představovat menšinu ve společnosti. Baechler rozlišuje marginální skupiny na pasivní (tuláci, zločinci, devianti) a aktivní, přičemž aktivita je definována potencionálním příspěvkem skupiny k revoluční situaci. Tuláky, zločince a devianty tedy Baechler příliš neanalyzuje.

Naproti tomu Baechler vytváří pozoruhodnou fenomenologicky obecnou typologii aktivních marginálních skupin z hlediska jejich příspěvku k revolucím v dějinách. Hovoří [Baechler 1975a: 50–63] o následujících podskupinách aktivních marginálních skupin: a) rolníci, b) otroci, c) městský plebs a d) studenti. Rolníci představují nejvlivnější revoluční skupinu v lidských dějinách a to díky usedlému charakteru jejich života, kdy nemají možnost utéct před utlačovatelem. Nejnižší revoluční potenciál naopak mají otroci, což je dáno jejich mentálním zhroucením a nízkým sebevědomím a také většinou izolovaným charakterem jejich pobytu (v rodinách pánů). Ve středomořských metropolích antického a středověkého světa hrál významnou roli plebs, což byla městská chudina, která vstupovala do vztahů klientské závislosti vůči patricijské elitě výměnou za materiální obživu. Jednotlivé frakce městské chudiny pak ovlivňovaly mocenské boje v imperiálním centru. [Baechler 1975a: 59–62]. Konečně sklony studentů k rebeliím jsou dané jejich mladickou povahou a velkou koncentrací na jednom místě (univerzita).

Nicméně marginální skupiny nejsou zdrojem koherentních alternativ k ustavenému sociálnímu řádu. Tím jsou podle Baechlera anti-společnosti, které odmítají daný sociální řád a snaží se vytvářet prostory pro řád alternativní. Anti-společnosti pak dělí na a) únikové anti-společnosti (mnišská hnutí, hippie etc.) a b) agresivní anti-společnosti. Mezi agresivní anti-společnosti pak řadí: a) sekty, b) zbojnická hnutí, c) mafie a d) milenaristická či chiliastická hnutí [Baechler 1975a: 64–83]. Agresivní anti-společnosti se snaží nejen proti hegemonní společnosti bojovat, ale zároveň se stávají zdrojem koherentních představ o alternativních hodnotových a institucionálních řádech.

Osobně považuji tuto klasifikaci za další doklad úspěchu Baechlerovy „fenomenologické metody“. Baechlerovi se po mém soudu podařilo udržet zlatou střední cestu mezi obecnými výklady typu systémové či marxistické teorie na straně jedné a komparativními výčty různých rebelujících skupin na straně druhé. Typologie jsou primárně vytvářeny na před-moderních společnostech, ale s drobnými modifikacemi se dají aplikovat i na společnosti moderní. Ostatně i sám autor hovoří například o sektářském charakteru socialistického hnutí [Baechler 1975a: 71]. Problematice revoluce se ale Baechler zabýval i ve svých dalších dílech [Baechler 1974].

Charakter nekrologu neumožňuje se podrobně věnovat všem aspektům extrémně rozmanitého autorova díla. Jean Baechler například také proslul svou velmi originální analýzou příčin vzniku kapitalismu na Západě [Baechler 1975b; Baechler 1988]. V rámci historicko-sociologických textů se dále věnoval problematice neolitické revoluce a přechodu k civilizaci [Baechler 1982] či vzniku antické demokracie [Baechler 1980]. V oblasti metodologie formuloval předpoklady použití komparativní metody v sociálních vědách [Baechler 1986]. Svě historicko-sociologické paradigma se pokoušel uplatnit i v rámci analýzy soudobých mezinárodních problémů [Baechler 1971]. *Wall Street Journal* označil Baechlera, za „řídý případ francouzského intelektuála, který nechoval nenávist k trhu“ [Mingardi: 2022]. Ostatně je smutnou vizitkou stavu současné sociologie, že v anglickojazyčném

prostředí najdeme více jeho nekrologů v časopisech věnujících se ekonomii [Mingardi: 2022] a mezinárodním vztahům než v sociologických periodících.

Marek Německý

DOI: 10.14712/23363525.2023.12

Literatura

- Baechler, Jean [1971]. Revolutionary and Counter-Revolutionary War: Some Political and Strategic Lessons from the First Indochina War and Algeria. *Journal of International Affairs* 25 (1): 70–90.
- Baechler, Jean [1974]. Le problème de la rupture révolutionnaire: A propos des origines de la Révolution française. *European Journal of Sociology* 15 (1): 3–32.
- Baechler, Jean [1975a]. *Revolution. Key Concepts in the Social Sciences*. Oxford: Basil Blackwell.
- Baechler, Jean [1975b]. *The Origins of Capitalism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Baechler, Jean [1979]. *Suicides*. Oxford: Basic Blackwell.
- Baechler, Jean [1980]. Les origines de la démocratie grecque. *European Journal of Sociology* 21 (2): 223–284.
- Baechler, Jean [1982]. La nourriture des hommes: Essai sur le néolithique. *European Journal of Sociology* 23 (2): 241–293.
- Baechler, Jean [1986]. Les présupposés de la comparaison dans les sciences sociales. *Revue européenne des sciences sociales* 24 (72): 17–32.
- Baechler, Jean [1988]. The Origins of Modernity: Caste and Feudality (Europe, India and Japan). In: Baechler, Jean – Hall, John A. – Mann, Michael (ed.). *Europe and the Rise of Capitalism*. Oxford: Basil Blackwell, s. 39–65.
- Catinchi, Philippe-Jean [2022]. La mort du sociologue Jean Baechler. *Le Monde* (online), 19. 8. 2022. Dostupné z: <https://www.lemonde.fr/disparitions/article/2022/08/19/la-mort-du-sociologue-jean-baechler_6138471_3382.html>.
- Clausewitz, Carl von [2007]. *On War. Oxford Worlds Classics*. Oxford: Oxford University Press.
- Mingardi, Alberto [2022]. Capitalism and the Freedom to Walk Away. *Wall Street Journal* (online), 26. 8. 2022. Dostupné z: <https://www.wsj.com/articles/capitalism-and-the-freedom-to-walk-away-jean-baechler-france-italy-competition-trade-pluralism-experiments-innovation-11661542276?mod=opinion_lead_pos10>.
- Wikipedie (online) [2022]. Heslo: Jean Baechler. Dostupné z: <https://fr.wikipedia.org/wiki/Jean_Baechler>.

Martin Pelc: *Na football!: Fotbalové diváctví a fanouškovská kultura v českých zemích do roku 1939*. Praha: NLN 2022, 384 str.

V druhé polovině roku 2022 vyšla v Nakladatelství Lidové noviny odborná monografie předního českého historika sportu Martina Pelce, který působí na Slezské univerzitě v Opavě. Monografie se zaměřuje na fotbalové fanouškovství od počátku institucionalizace kopané v Českých zemích až do roku 1939. Fanouškovství představuje poměrně neprobádanou problematiku v české historiografii, což autor sám reflektuje hned v úvodu knihy, když zmiňuje, že „tematické pole dějin fotbalu v České republice [ovládli] novináři a laičtí, i když často velmi dobře informovaní zájemci“ (s. 17).

Na to navazuje i pestrá metodologie, kterou autor v knize využil. Vzhledem k nerozvinutosti problematiky a časovému horizontu práce byl autor nucen využít archivní prameny, avšak většinu poznámkového aparátu zabírají odkazy na dobová periodika, která v českém prostředí představují velmi bohatý materiál při studiu československé kopané. Tyto materiály jsou taktéž doplněny i fotografiemi, které představují „odlišný typ informace, než by [historik] získal tradičními metodami“ (s. 14). Fotografie v kontextu fanouškovství umožňují historikovi nahlédnout poza strohé novinové články informující o počtu diváků a analyzovat emoce diváků, jejich oblečení, které do určité míry symbolizuje jejich sociální postavení. Fotografie taktéž poskytují nenahraditelný zdroj při studiu fotbalových stadionů, které v první polovině 20. století prošly rapidními změnami.

Autorovou snahou je postihnout fanouškovství i v co největší šíři, avšak při zachování konzistentnosti výkladu. Autor hovoří o obrácení objektivu od samotného objektu ke sledujícímu subjektu, respektive pozorování pozorujícího (s. 13). I s poměrně bohatým poznámkovým aparátem má kniha 384 stran a je členěna do devíti kapitol, které nejsou chronologicky členěné, ale představují jednotlivé tematické bloky.

V první kapitole autor představuje stručný úvod do počátku české kopané a kopané obecně. Tato kapitola je přínosná zejména pro čtenáře, kteří se neorientují ve vzniku kopané, postupně

institucionalizaci a vývoji kopané české do roku 1939. Autor popisuje vznik prvních soutěží, asociací a mezinárodních konfederací, stejně tak v českém kontextu autor popisuje formování prvního svazu, ale i první mezinárodní styky a roli, kterou měla česká kopaná v mezinárodním kontextu.

Ve druhé kapitole se autor věnuje vzniku fotbalového fanouška do roku 1914. Důležitou roli v tomto ohledu připisuje stadionům, které prošly nepatrnou, avšak významnou proměnou. Travnaté plochy začaly být oplocovány, což vedlo k vytvoření poloveřejného prostoru, který odděloval hráče a návštěvníky od kolemdoucíh. Avšak do vzniku Československa neexistovaly stadiony v té podobě, v jaké je známe dnes, jednalo se o provizorně ohraničený prostor bez tribun a míst k sezení. Samotné složení diváků bylo velmi pestré a s rozvojem a demokratické kopané prošlo proměnou. Z počátku byla kopaná záležitostí vyšších společenských vrstev a šlechticů, avšak v prvním desetiletí 20. století začíná kopaná lákat širší masy populace a šlechta ze stadionu pomalu mizí a ve sportovním vyžití hledá exkluzivnější sporty. S nárůstem zájmu o kopanou převládl ekonomický zisk a snaha umožnit vstup na stadion všem společenským vrstvám. V počátcích převládal ideál tichého a pozorujícího diváka, avšak jakmile na stadion začaly proudit větší davy a z různých společenských vrstev, tento ideál se začal postupně vytrácet. Diváctvo začalo být hlasitější a také kritičtější, zejména k rozhodcím, ale i hráčům, což častokrát vedlo k výtržnostem – vniknutí na hrací plochu – anebo násilnostem.

Třetí kapitola volně navazuje na předešlou kapitolu a věnuje se rozvoji diváctví od roku 1918 až 1939. Během 20. let 20. století prostoupilo slovo fanoušek veřejný diskurz a stalo se označením pro specifický sociální typ. Pro projevy fanouškovství je jedním ze základních pilířů samotný klub a stadion. Stadion se stává místem, díky kterému je klub prostorově ukotven, stává se nositelem tradice a historie. Oplocená travnatá hřiště se začínají transformovat krátce po první světové válce. Zpočátku se stalo hlavním stavebním materiálem dřevo, především pro svou nenáročnost, s níž souvisela i rychlost výstavby. Konec dřeva jako stavebního materiálu zapříčinily

dvě události v roce 1934 – v dubnu lehla popelem hlavní tribuna Sparty Praha, v prosinci se zřítily část tribuny Slavie Praha. Dřevo bylo nahrazeno novým materiálem – železobetonem. S konstrukcí nových moderních stadionů bylo nutné brát v potaz kromě estetické stránky také „utilitární zájmy – logistika mas, čili rychlý a plynulý příchod a odchod desetitisíců diváků, a dobrá viditelnost z každého místa“ (s. 90).

Ve čtvrté kapitole se autor věnuje diváctvu z historicko-sociologické perspektivy, zaměřuje se na sociální topografii diváctva a rozmach fanouškovství. Tím, jak se stala kopaná masovou a zasáhla celou populaci, je pochopitelné, že se nejednalo o homogenní masu, ale masu značně diferenciovanou. Autor velmi dobře ilustruje, jakým způsobem se nárůst zájmu o kopanou promítl do prostorovosti stadionů. Kromě toho, že dav byl segregován dle sektorů, byla určitá část populace ze sledování kopané vyloučena, jednalo se o ty „za ohradou“. Kromě sociálního postavení autor analyzuje fanouškovský dav i dle věkové struktury či genderu. Dosti početnou skupinou byla chlapecká mládež, která obsazovala místa kolem autových a bankových čar a taktéž byla jednou z nejvíce hlasitých skupin. Nicméně ve 30. letech došlo k odsunu mládeže na tribuny, čímž „byl dokončen proces oddělování hlavních aktérů herní obce – fotbalistů na trávníku a publika v hledišti“ (s. 123). Co se týče genderové stránky, tak ženy byly přímo či nepřímo z kopané vylučovány. Ženy bychom našli zejména v hledišti při jiných sportech (například tenis), ale přímá účast žen při fotbalových utkání nebyla vítána. To vedlo k tomu, že ženy konzumovaly kopanou spíše v soukromé sféře díky rozhlasu.

Velmi zajímavou a přínosnou kapitolou je kapitola pátá, která se zaměřuje na každodennost spojenou s návštěvou fotbalového stadionu a poskytuje vhled do tehdejší společnosti. Pro mnohé fotbalové fanoušky se stalo (a nadále je) fotbalové utkání svátkem a tento svátek začíná samotnou cestou na stadion. K dopravení na stadion fanoušci využívali téměř všechny možné prostředky, které autor postupně čtenáři představuje a zasazuje do kontextu. Méně majetní využívali pěší chůzi či jízdní kola. V Praze měla výhradní postavení veřejná hromadná doprava,

zejména tramvaj. Kromě cest jednotlivců začal vznikat i sportovní turismus a pořádaly se masové výjezdy k mezinárodním utkáním především vlaky a autokary. Ve 30. letech začal převažovat autoturismus. Dále se autor věnuje vstupnému na stadion, které analyzuje zejména z ekonomického hlediska a dosti podrobně osvětluje čtenáři, jakým způsobem byla určována cena vstupného či jaké daně se ze vstupného odváděly, což umožňuje nahlédnout do hospodaření a příjmů klubů. Vzhledem k tomu, že vstupné představovalo hlavní příjem pro kluby, bylo nutné, aby se diváci bavili po celou dobu utkání, a to před začátkem utkání i během poločasové pauzy. Tyto programy měly jednak charakter zábavy, jednak měly přimět diváky k většímu konzumu na stadionu. Zajímavým příspěvkem je popis těchto programů a pokrmů konzumovaných na stadionu.

Za stěžejní kapitolu knihy lze považovat šestou kapitolu, která se přímo zaměřuje na fanouškovskou kulturu a projevy fanoušků na stadionu. Autor klade československé fanouškovství do kontrastu s fanouškovstvím v Anglii. Dle něj bylo československé fanouškovství mnohem strnulejší a méně kreativnější v rámci odívání, což vedlo k tomu, že „hlediště československých stadionů [představovala] monochromní obraz“ (s. 167). Právě v této kapitole oceňují autorovo využití vizuálních metod při analýze fanouškovského davu. Kreativnější stránkou fandícího davu byly jeho akustické projevy. Ty měly širokou paletu projevů a úzce souvisely s emocemi. Během fotbalového utkání procházel divák různými emočními stavy, které ovlivňovaly styl pokřiků. Od povzbudivých pokřiků ke svému mužstvu až po hanlivé a urážlivé pokřiky směrem k hráčům soupeře či rozhodčímu. Od pokřiků a urážek nebylo daleko k deviantnímu chování, tedy k vandalismu a výtržnictví. To dle autora začalo pronikat na fotbalové stadiony zejména kvůli demokratizaci kopané a prolínání různých sociálních vrstev, ale taktéž obecně kvůli odlišnému chování jedince v davu. Deviantní chování se projevovalo zejména vniknutím či házením předmětů na hrací plochu ať už z nespokojenosti či vítězných oslav.

Fanouškovství a kultura s ním spojená se pochopitelně neprojevovaly pouze na stadionech, ale i mimo ně, čemuž se autor

věnuje v sedmé kapitole. Československá fotbalová kultura neměla pevnou organizační strukturu v podobě fanklubů, avšak existovala neformální sdružení fanoušků. Místa, kde se tato sdružení scházela, představovaly hostince. Tam také vznikají stolové společnosti, v této době byla nejvýznamnější *Houpačka*. Nárůst popularity a komodifikace kopané znázorňují, mimo jiné, dva vzájemně závislé fenomény. Tím prvním je pokrytí kopané v dobových médiích. Zpočátku se jednalo zejména o deníky, které nejprve vyčlenily část strany a posléze celou stranu sportu. S rozvojem kopané začaly vznikat čisté sportovní magazíny. Od 2. poloviny 20. let získal dominantní postavení v mediálním pokrytí rozhlas. Ten umožnil překročit hranice stadionu a zprostředkovat živý přenos široké mase posluchačů v různých geografických oblastech a rozhlas tak vytvořil první prototyp mediálního konzumenta kopané. Druhým fenoménem byl sázkařský byznys, který měl v Československu krátké trvání (1934–1935), avšak i přes to byl zájem o sázení na výsledky enormní a „bylo zřejmé, že se mu neoddávali jen informovaní fanoušci, ale mnohem širší veřejnost“ (s. 229).

Osmá kapitola je nazvána *Průmyslová a kulturní produkce o fanoušcích a pro fanoušky*. Autor popisuje a analyzuje kulturní produkci v různých rovinách či odvětvích – suvenýry a sběratelské předměty, literární produkce, výtvarná tvorba, populární hudba, divadlo a filmová produkce. Jedná se poměrně o široké pole, ve kterém vznikala tvorba specificky pro fotbalové fanoušky, či fanoušci představovali hlavní námět. Fakt, že kopaná začala pronikat i do populární kultury je odrazem dobového postavení kopané a její významné pozice v Československu. Pro autora je fanoušek „vděčným konzumentem specializované průmyslové produkce a fotbalových popkulturních artefaktů“ (s. 239). Ten mohl sbírat podpisy či kartičky hráčů, obdivovat uměleckou výtvarnou tvorbu, anebo číst či sledovat Poláčkoví *Muži v offsidu*. Kapitola je doplněna i obrazovým materiálem, který čtenáři nabízí vhléd převážně do dobové umělecké tvorby.

Poslední devátá kapitola se jmenuje *Kritický diskurz o fanouškovství v meziválečném Československu*, a jak už sama kapitola napovídá,

autor v ní přistupuje k fanouškovství z různých kritických pozic. Odkazuje na Guya Deboroda a jeho *Společnost spektaklu* (1967), který poměrně přesně vystihuje charakter dnešního profesionálního sportu, či na jednoho z členů frankfurtské školy Theodora Adorna. Zajímavým příspěvkem v rámci historické sociologie je podkapitola zabývající se vztahem civilizovanosti a fanouškovství. Autor odkazuje na Stepana Veresčaka a jeho esej *Proč lidé chodí na football?* (1928), který poměrně nadčasově popsal fotbalová utkání jako místa pro uvolnění potlačených lidských pudů. Při využití terminologie Lewisa Cosera mohou sportovní utkání v tomto ohledu sloužit jako safety-valve institutions, ve kterých dává masa průchod emocím v kontrolovaných rámcích. Na konec nechybí ani zmínka o autorovi teorie civilizace Norbertu Eliasovi, který na sklonku své akademické činnosti publikoval knihu *Quest for Excitement* (1986), ve které se spolu se svým žákem Erikem Dunningem zajímali o vztah procesu civilizace a sportu. „Sport představuje navzdory své divokosti civilizovanou (protože institucionalizovanou) formu odvádějící antropologickou potřebu do přijatelných mezí, a proto je jedním z projevů a nikoli popřením civilizačního procesu“ (s. 277).

Kniha Martina Pelce představuje velice ojedinelý a povedený příspěvek k historii fanouškovství a k historii kopané obecně. Kniha působí uceleně a dává odpovědi na výzkumné cíle, které byly vytyčeny v úvodu. Čtenář by měl mít po přečtení poměrně přesný obraz vzniku a zejména na proměny fotbalového fanouškovství, a to v tom nejširším slova smyslu. Kniha je vhodná jak pro laického čtenáře, tak pro badatele se zájmem o historii sportu. Jedinou slabinu práce vidím v poměrně omezeném prostorovém záběru. Ta se totiž věnuje především pražské kopané a jejím předním celkům (Slavia a Sparta Praha, DFC Praha). V tomto ohledu ale věřím, že kniha může být vstupní prací do problematiky fanouškovství a inspirací pro další badatele, aby tuto mezeru zaplnily. Autorova kombinace metod je vhodně zvolena a eliminuje strohý popisný styl, kterým jsou zatíženy jiné práce zaměřující se na historii sportu. Přínosnost knihy spatřuji taktéž v přesahu, které téma samotné má. Autor nenabízí pohled pouze na fotbalové stadiony,

ale překládá vhled do každodennosti společnosti 1. poloviny 20. století, jejíž nedílnou součástí kovaná byla.

Adam Urban

DOI: 10.14712/23363525.2023.13

Martin Dolejský: *České Grado. Čelákovice: Městské muzeum v Čelákovících 2022, 97 str.*

V minulém roce spatřila světlo světa svým rozsahem útlá, ale obsahem zajímavá kniha tehdejšího pracovníka Městského muzea v Čelákovících Martina Dolejského. Nebývá častým zvykem recenzovat publikace regionální provenience, v tomto případě si však kniha pozornost určitě zaslouží a není to jenom proto, že svým tématem překračuje ryze regionální zaměření. Vždyt v době své největší slávy České Grado přilákalo i dvě desítky tisíc návštěvníků, což několikanásobně překračovalo tehdejší počet obyvatel polabských Čelákovíc.

Již samotný název je zajímavý. Při vyslovení názvu Grado si zajisté většina vybaví pláže italského letoviska ležícího mezi Benátkami a Terstem. Cestovní ruch, který se od 19. století rozvíjel, hledal srozumitelné asociace, jež bylo možné marketingově využít. Itálie, jako země památek i krásné přírody byla k hledání paralel přímo stvořena. V dobové turistické propagaci se tak setkáváme s řadou názvů na Itálii více či méně odkazujících. K Českému Meranu či Moravským Benátkám ve 20. letech 20. století přibýlo i České Grado. Inspiraci se staly právě písčité pláže, které sice neležely na břehu Jaderského moře, ale českého Labe, nabízely však mělkou a slunkem prohrátou vodu. Právě díky svým písčným plážím se do povědomí dostávalo polabské město Čelákovice proměňující se v meziválečném období ve známé a vyhledávané letovisko. Lépe propagovat toto místo mezi výletníky mělo pomoci i pojmenování České Grado. Ono přeci jen ve společenské konverzaci zmíněné koupání na Gradu znělo lépe než v Labi. Jen pro úplnost je nutno dodat, že název Grado nezmizel, používá se pro zaslepenou část bývalého koryta Labe dodnes, avšak spojitost se slavným italským letoviskem si dnes vybaví již málokdo.

Recenzovaná monografie přináší přehled vývoje od počátku 20. století až do současnosti. Hloubka zpracování tématu je v jednotlivých kapitolách rozdílná. Jádru zájmu bezesporu představuje období mezi válkami, kdy se čelákovické Grado stávalo cílem tisíců koupání chtivých výletníků, převážně z nedaleké Prahy. Meziválečné období učinilo pro rozvoj cestování a trávení volného času velmi mnoho. Nešlo jen o rozšíření fondu volného času, ale i o změnu životního stylu. Jedním z jeho odrazů byl i zvýšený zájem o rekreaci spojenou s koupáním a pobytem na slunci.

Ačkoli se ve své době jednalo o turisticky velmi atraktivní a navštěvované místo, stálo dosud mimo badatelský zájem. Do jisté míry to mohlo být dáno i nemalými obtížemi v oblasti pramenné základny. Je však třeba s povděkem kvitovat, že se autor náročnou heuristikou nedal odradit. Základem se logicky staly prameny regionální provenience (SOKA Praha-venkov), které autor vhodně doplnil sondami do Národního archivu a Archivu hlavního města Prahy. Na první pohled nadějně vypadající archivní „fondík“ *Lázně na Labi (České Grado) Čelákovice*, bohužel nemohl být využit. Archivní prameny tak musel doplnit dobovým tiskem a sbírkami čelákovického muzea i soukromých osob. Ocenit je třeba skutečnost, že se snažil své výzkumy provázat s odbornou historickou literaturou, která na poli výzkumu volného času a cestovního ruchu v posledních dvou desetiletích učinila významný posun. Autorovi se podařilo zkoumané téma vsadit do kontextu dobového trávení volného času a cestovního ruchu, což řada regionálních prací postrádá. Ve prospěch celistvého obrazu si dokázal udržet určitý odstup a nepolehnout detailům. Výsledný obraz autor musel stavět na základě střípků, což zvyšovalo náročnost zpracování tématu. Poskládanou mozaiku je možné hodnotit jako zdařilou, je však limitována využitou pramennou základnou a její výpovědní hodnotou.

Struktura recenzované monografie odpovídá zkoumanému tématu. V úvodu vytčené cíle a formulované otázky slibují více, než kniha ve skutečnosti přináší. Po úvodu se čtenář dozví nejprve o počátcích koupaliště. Následně je pozornost přesunuta k vývoji fondu volného

času (do roku 1968). Poté se výklad koncentruje na „zlatou éru koupaliště“ v období mezi světovými válkami. Z pohledu zkoumaného tématu jde jistě o stěžejní období největší slávy. Na téma je třeba nahlížet ve dvou rovinách, které se musí vzájemně doplňovat. Jednou je pohled turisty, který konzumuje v místě návštěvy služby a druhým je zájem rezidentů, kteří na fungování letovisku více či méně participují. Vysvětlení a zhodnocení obou těchto rovin mohl autor věnovat více pozornosti. Základními službami cestovního ruchu jsou ubytování, stravování a doprava. Z těchto služeb se hlubší pozornost dostává pouze dopravě (samostatná kapitola). V textu se nejde řadu spíše letmých zmínek o hostincích, včetně dobových fotografií, ale bez hlubšího zhodnocení dopadů turistické návštěvnosti na jejich provoz. Rozvoj hostinských služeb v meziválečném období byl značný a potvrzuje to i existence samostatného živnostenského společenstva hostinských a výčepníků, které má i zachovaný archivní fond. Obdobně by bylo v budoucnu žádoucí hlouběji rozpracovat dopady na místní podnikatele. Legitimní je otázka, jak tisíce turistů ovlivňovaly ekonomickou situaci města. Inspirací zajisté může být také skutečnost, že ve městě bylo činné obchodní grémium i živnostenské společenstvo.

Úpadek Českého Grada je spojen s regulací Labe a zrušením obou ramen a prokopáním nového koryta uprostřed bývalého ostrova. Mělký tok s písčným dnem se stal minulostí. Svou roli sehrávala i zhoršující se kvalita vody v kontextu rozvoje průmyslové výroby. Industrializace měla za následek i proměnu samotného města, které vedle turistů lákalo i podnikatele. Dobové plány na výstavbu nové pláže s dětským hřištěm a navazujícím parkovištěm (s. 51) sice zněly zajímavě, k jejich realizaci však nedošlo. Za zmínku v tomto směru stojí i změny v dobovém uvažování vyvolané růstem motorismu. Nerealizovaný projekt nového koupaliště pocházel z roku 1934, proto logicky počítal s parkovištěm. Rozvoj motorizace nezastavila ani hospodářská krize a trend jednoznačně ukazoval, že motorismus se stane dostupný širším společenským vrstvám. Současně však motorizace v této době zdaleka nemohla narušit dominanci železniční dopravy.

Poslední kapitola stručně sleduje další osudy Grada ve druhé polovině 20. a na počátku 21. století. Proudové návštěvníků se tenčily, pláže zarůstaly rákosem a dno se zanášelo bahnem. Neznamenalo to, že by neexistovaly plány dalšího megalomanského rozvoje (s. 55). Zůstalo to však v kontextu socialistického plánování jen v rovině úvah. Na čtenáře v této kapitole čeká mnoho zajímavého. V odborné literatuře je fenomén trampingu geograficky situován převážně do oblasti na jih (jihozápad a jihovýchod) od Prahy. Autorova zjištění týkající se trampingu v okolí Čelákovic, včetně následné výstavby chatových osad dosavadní výzkum obohacují a doplňují. Totéž platí i pro tzv. letní byty, představující typickou formu rodinné rekreace v první polovině 20. století. Ačkoli se Čelákovice svým významem nepřiblížily Roztokům ani Černošicím či Dobřichovicím, splňovaly svou výhodnou polohou na železniční trati a u malebně se vinoucí řeky podmínky pro rozvoj těchto obou forem trávení volného času.

Je zřejmé, že autor musel uzpůsobit použité metody dostupným pramenům. Jejich rozříštění a omezená vypovídací hodnota byly limitem. Uchopení tématu tak muselo tyto limity respektovat. Z celkového pojetí je zřejmé, že kniha je určena pro široký okruh čtenářů. Ti zajisté ocení i obecněji pojaté partie o vývoji fondu volného času. Místní čtenáři zajisté uvítají užší propojení s regionálním místopisem. Ocenění si zaslouží i bohatý ilustrační materiál, který je u takového tématu vždy atraktivní. Několik desítek dobových fotografií, pohlednic a propagačních materiálů má vysokou výpovědní hodnotu a výklad vhodně doplňuje. Celkové je třeba monografii Martina Dolejského hodnotit kladně. Přináší další zajímavý střípek do mozaiky života české společnosti ve 20. století. Monografie má slušný potenciál oslovit nejen místní, kterým přiblíží část dějin jejich města, ale i další zájemce o moderní dějiny. Výhodou je též skutečnost, že některé problémy jsou spíše nastíněny, zůstává tak prostor pro další výzkum a doplňování našich dosavadních znalostí zkoumaného tématu.

Jan Štemberk

DOI: 10.14712/23363525.2023.14

Prof. PhDr. Drahomír Jančík, CSc., pěťasedmdesátiletý

Významného životního jubilea sedmdesáti pěti let se na podzim tohoto roku dožívá prof. PhDr. Drahomír Jančík, CSc. Narodil se 24. září 1948 v Olomouci a po absolvování střední všeobecně vzdělávací školy v Prostějově (1963–1966) pokračoval na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde ve společensky vypjatém období (1967–1972) vystudoval kombinaci historie – český jazyk a literatura. V roce 1974 získal titul PhDr. a o patnáct let později i CSc. (1989). Od roku 1998 působil jako docent hospodářských a sociálních dějin a v roce 2008 se stal profesorem tohoto oboru. Jeho cesta na pražskou filozofickou fakultu ale nebyla bez zákrut. Profesionální dráhu začal Drahomír Jančík na pozici odborného archiváře tehdejšího Státního ústředního archivu v Praze (dnes Národního archivu) v první polovině normalizačních let (1972–1976). Své vysokoškolské působení zahájil jako odborný asistent, a to nejprve na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy (1976–1981). Od roku 1981 je profesor Jančík již trvale spjat s Filozofickou fakultou UK. Začal zde pracovat na katedře obecných dějin a pravěku ve funkci odborného asistenta a v roce 1990 přešel na nově vzniklou katedru, později Ústav hospodářských a sociálních dějin. Stal se jejím zakládajícím členem a podílel se na koncepci výuky a odborného zaměření katedry (ústavu). Posléze toto pracoviště o několik let později (v období 1995–2004) s úspěchem vedl jako jeho ředitel. Od roku 2004 až do současnosti je vedoucím semináře hospodářských dějin. Výsledky jeho odborného a pedagogického zaměření ovšem nezůstaly omezeny pouze na Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy, zapojil se rovněž do výuky na Vysoké škole ekonomické v Praze a Unicorn College (nyní Unicorn Vysoká škola – Unicorn University).

V Jančíkově profesních zájmech vykrystalizovalo několik témat, k nimž se během svého odborného života v různé intenzitě vracel. Předně jsou to hospodářské, sociální a politické (diplomatické) dějiny Československa a střední Evropy ve dvacátém století; dále integrační hnutí ve střední Evropě v meziválečném období; fenomén arizace a germanizace českého hospodářského prostoru v období nacistické okupace; proces formování českých/československých hospodářských elit a v neposlední řadě podmínky vzniku centrálně plánované ekonomiky v Československu (včetně mechanismu jejího fungování), sociálně ekonomické důsledky tohoto hospodářského modelu a problematika slovenského kontextu. Je autorem nejméně půl druhého sta monografií, kapitol v monografiích, samostatných studií, statí a článků, učebnic a odborných posudků či expertíz. K úspěšným obhajobám dovedl několik desítek bakalářských, magisterských a diplomových prací, stejně jako rigorózních a doktorských disertací. Podílel se také na vzniku ve své době zcela ojedinělého počínu – odborného cizojazyčného periodika *Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen/Prague Economic and Social History Papers*, zkráceně WISOHIM.

Pro profesora Drahomíra Jančíka je charakteristické zevrubné promýšlení a přesné uchopení tématu, nehledě na poctivost, svědomitost a houževnatost ve všech fázích

historikovy práce vyžadující úsilí heuristické, kritické i syntetické. Při čtení Jančíkových textů zaujme snaha o vytříbený jazykový výraz a styl, čímž autor nezapře druhý z vystudovaných oborů. Kdykoliv pracuje s příběhy, vystupují v nich plnokrevné postavy zasazené do poutavě pojatého děje. Pokud bychom chtěli vyzdvihnout oslavencovy lidské vlastnosti, ocenění si zaslouží především jeho vstřícnost, kolegiálnost, otevřenost a ochota pomoci.

Centrálním badatelským okruhem letošního jubilanta byly a zůstaly hospodářské a sociální dějiny. Při jakési „průběžné“ rekapitulaci odborného života profesora Jančíka můžeme konstatovat, že ve všech oblastech svého působení zanechal nasmazatelnou stoupu a otisk vlastní činnosti – ať již máme na mysli práci ve Státním ústředním archivu, která podstatně ovlivnila jeho vztah k archivním pramenům a pramenům vůbec (jejich znalost i vědomí jejich limitů), nebo výuku na dvou fakultách Univerzity Karlovy. Jako vysokoškolský pedagog je oblíben, to však neznamená, že by nebyl ke studentům dostatečně náročný. Jeho sečtělost a široké vědomosti mu navíc umožňují zasadit příslušné události do co nejplastičtějšího obrazu minulosti. Zapomenout nelze ani na organizační a odborné aktivity Drahomíra Jančíka v redakčních radách různých časopisů a grémií, stejně tak jako v řadě oborových a vědeckých rad. V neúplném výčtu připomeňme alespoň ještě jeho bohatou recenzní a oponentskou činnost na rozmanitých institucionálních či agenturních úrovních.

Zaměříme se nyní na několik období Jančíkova profesního zájmu a představme v tomto rámci jeho nejvýznamnější přínosy nejenom pro českou, ale minimálně též středoevropskou historiografii.

Profesor Jančík se od konce osmdesátých a počátku devadesátých let 20. století nejprve věnoval hospodářskému pronikání Německa do střední a jihovýchodní Evropy a s tím spojenému hospodářskému „rozleptávání“ Malé dohody. Zde je zcela na místě zmínit Jančíkovu dodnes průkopnickou a myšlenkově nosnou monografii *Německo a Malá dohoda: hospodářské pronikání Německa do Jugoslávie a Rumunska v první polovině 30. let*, která vyšla v Karolinu v Praze v roce 1990. Na ni o devět let později autor navázal monografií, jež uvedenou problematiku dovedla až do konce meziválečného období, jmenovitě *Třetí říše a rozklad Malé dohody: hospodářství a diplomacie v Podunají v letech 1936–1939* (Praha: Karolinum 1999).

Od počátku 21. století Jančík rozšířil své badatelské zájmy – jednak se to týká problematiky spjaté se zahraničním obchodem, zároveň ho ale zaujala práce na pozoruhodném projektu „Dějiny bankovníctví v českých zemích“ z roku 1999. O rok později se podílel na vydání neméně podstatné kolektivní monografie *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami* (Praha: Karolinum 1999). Dalším z jeho přínosů byla spolupráce na výzkumu dosud z různých důvodů nedostatečně zpracovaného fenoménu germanizace hospodářství českých zemí, zvláště pak arizace v období protektorátu (společně s Eduardem Kubů a Jan Kuklíkem ml.). Dokládá to v době vydání přelomová monografie *Arizace a arizátoři: drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45)*, která vyšla v Karolinu v roce 2005 (spolu s Eduardem Kubů). K problematice arizace se Jančík s kolegy vrátil na počátku druhého decennia 20. století (Drahomír Jančík – Eduard Kubů – Jiří Šouša: *Arisierungsgewinnler: die Rolle der deutschen Banken bei der „Arisierung“ und Konfiskation jüdischer Vermögen im Protektorat Böhmen und Mähren (1939–1945)*. Wiesbaden: Harrassowitz 2011), tentokrát s širokým zahraničním badatelským zázemím.

Následujícím, taktéž nově uchopeným tématem jubilujícího profesora Jančíka se stal hospodářský nacionalismus, jemuž se věnoval několik let, a to včetně vedení tematického projektu GAČR. Za jistý vrchol zkoumání fenoménu hospodářského nacionalismu můžeme považovat dvě kolektivní monografie, které jsou spjaty s jeho jménem, konkrétně *Nacionalismus zvaný hospodářský: střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945)*, svazek vydaný nakladatelstvím Dokořán v Praze 2011, respektive *O hospodářskou národní državu: úvahy a stati o moderním českém a německém nacionalismu v českých zemích*, publikováno v Karolinu 2009. Dále se Drahomír Jančík v 21. století věnoval problematice hospodářských elit (podnikatelských, bankovních, aj.).

Od počátku 21. století se oslavenec vedle již zmiňovaných oblastí soustředil rovněž na problematiku centrálně plánované ekonomiky. Takto zaměřené práce vydané se spoluautory (Eduard Kubů a Tomáš Kalina) přinesly mnohé zásadní informace o období tzv. státního socialismu v Československu. Z poslední doby můžeme ještě uvést Jančíkovu detailní analýzu československé a české ekonomiky po roce 1945, jak ji představil ve stěžejním díle k výročí vzniku československého státu Jindřich Dejmek a kol., *Československo. Dějiny státu* (Praha: Libri 2018). Zde spolu s Ludovítem Hallonem pojednal problematiku „Hospodářského a sociálního vývoje meziválečného Československa“ (s. 196–236) a společně s Miroslavem Londákem napsal kapitoly „Ekonomika a sociální vývoj v područí ideologie a politiky: transformace, stagnace, reformy (1948–1968)“ (s. 558–602) a „Ekonomický a sociální vývoj československé federace (1969–1989)“ (s. 726–769). Nakonec připomeňme, že se náš autor v různých obdobích a s různou intenzitou zabýval problematikou Slovenska z hlediska politických a hospodářských dějin.

Jak vyplývá z toho, co bylo dosud o profesoru Drahomíru Jančíkovi řečeno, jubilant zůstává nadále aktivní nejen na poli pedagogickém, ale také badatelském. Popřejme mu proto do dalších tvůrčích let především hodně zdraví a životního elánu.

Ivan Jakubec

DOI: 10.14712/23363525.2023.15

Miloslav Petrusěk ironický a subverzivní

Z pohledu běžných setkání sociologických teoretiků nebývalo početné publikum se sešlo 11. listopadu v Knihovně Václava Havla na kolokviu věnovaném Miloslavu Petruskovi, od jehož úmrtí uplynulo již neuvěřitelných deset let. Akci pořádala Sekce sociologické teorie České sociologické společnosti a k připomenutí profesora Petruska se dostavily všechny generace – od studentů, kteří ho osobně neměli možnost poznat, po jeho přátele a dlouholeté kolegy. Kolokvium neslo název *Ideje a jejich lidé: chronotopos Miloslava Petruska*, přičemž tento tajemný název odkazoval k jednomu z Petruskových kurzů, jehož podstatou bylo prolínání lidských osudů v místě a čase. Setkání bylo formálně rozděleno do tří částí, kdy první směřovala k Petruskově sociologii, druhá k jeho osobě a třetí akcentovala jeho činnost pedagogickou.

Po úvodním slovu pořadatelů vystoupil Václav Bělohradský se vzpomínkami na Miloslava Petruska – na setkání s ním prostřednictvím časopisu *Sociologický obzor*, který Petrusěk psal v 80. letech s Josefem Alanem, nebo při zakládání Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Bělohradský na Petruskovi vyzdvihl rortyovskou ironii, jež se projevovala odstupem od vědecké hantýrky určitého typu, která byla a je vlastní tzv. „nazíračům podstat“, což je označení z vtipné Petruskovy věty, že „filosof tiše čeká, až se mu zjeví, co je za všemi jsoucný“. Bělohradský v této souvislosti připomněl knihu *Společnosti pozdní doby*, v níž Petrusěk shromáždil a prostřednictvím krátkých esejů popsal sto osm pojmenování společnosti, čímž ukázal diskurzivní povahu skutečnosti. Tato pojmenování bývala podle Bělohradského dějintovrná, nyní jsou však ironická, nemají takovou váhu a odpovídají spíše boji o pozornost.

Následoval příspěvek Marka Skovajsy, v němž reflektoval Petruskovu sociologii jako určitý typ, spojený s tím, že byl sociologem českým, navíc z velké části v době omezeného cestování. Tento typ sociologie je podle Skovajsy vlastní malým národním společenstvím, vzdáleným od center světové sociologie a je pro něj typických několik rysů. Jednak je to omezená přirozená tendence každého teoretika odlišit

se od ostatních – nacházejí se totiž v neúplném poli s nedostatečným zastoupením celého rejstříku sociologických stanovisek. Dále autoři musí nahrazovat kusou nebo neexistující domácí diskusi specifických otázek přehledovou zkratkou, což příliš neumožňuje originalitu. Když má potom teoretik svobodu čerpat podněty z velkých národních tradic světové sociologie, nutně je odděluje od jejich původního kontextu, následkem čehož může dojít k deformaci, která neodpovídá kontextu původnímu, a dochází také k jistému druhu eklekticismu. Typický je také silný tlak akademicky lépe etablovaných oborů na to, aby sociologové více zdůrazňovali specifika sociologie, zároveň však omezený rozsah vlastního oboru nechává více prostoru a podnětů k přesahu do jiných disciplín. Omezenost zdrojů a nedostatečná institucionalizace oboru současně vede ke zvýšené konkurenci a omezenému dialogu mezi teoretiky a empiriky a sociologický teoretik se nemůže obracet k již ustavenému publiku, musí je naopak sám vytvářet. Skovajsa v této souvislosti připomněl text, v němž Petrusěk charakterizuje svou generaci jako most, po kterém ovšem mladší generace stále nepřechází. Možné ohrožení Petruskova odkazu Skovajsa spatřuje ve zjevném trendu specializace a orientace na výzkum (researcherism), na úkor učenosti a poznávání pro poznání samo (scholarship).

V dalším příspěvku Jan Maršálek uvažoval nad Petruskovým pojetím dějin sociologie, přičemž si s pomocí Roberta K. Mertona kladl otázku po povaze postavení historie sociologie v českém akademickém prostředí. Podle Maršálka byla forma Petruskovy historie sociologie dána toliko jeho specifickou osobní volbou, aniž by představovala nějaký konkrétní typ psaní a uvažování, což je stále typické pro českou historii sociologie, stejně jako důraz na klasiky. Maršálek upozorňuje, že stále čekáme na takové promyšlení historie sociologie a takovou její praxi, aby bylo možné mluvit o samostatném oboru, namísto individuálních zájmů jednotlivých historiků sociologie.

V roli diskutanta dále vystoupil Jan Balon, který se zamýšlel nad tím, jak by Petrusěk hodnotil současný akademický provoz, který se stále posouvá praktickým směrem a mění se spíše

institucionálně nežli intelektuálně. Zmínil v této souvislosti pojem senzibilita, který používá John Holmwood. Upozornil také na skutečnost, že z výuky ubývají dějiny sociologie. Dále Balon připomněl Petruskův rezervovaný postoj k velkým teoriím, aniž by ovšem jakéhokoli teoretika podceňoval. V následné diskusi se hovořilo o učenosti a orientaci na výzkum, o ambivalentní povaze eklekticismu nebo o třech tisících stránkách Petruskových textů z pozůstalosti.

Druhý blok zahájil Jiří Šubrt s příspěvkem směřujícím k Petruskovu uvažování o komplementaritě a toleranci v sociologii. Vyzdvihl Petruskovu schopnost (kteřou měl společnou s Mertonem) trefně pojmenovat něco, co je známé, ale nevěnuje se tomu dostatečná pozornost, následně pohovořil o principu komplementarity Nielse Bohra, principu neurčitosti Wernera Heisenberga a Schrödingerově myšlenkovém experimentu s kočkou. Do tohoto kontextu následně zasadil Petruskovy úvahy směřující k souvislostem hledání pravdy s existencí alternativních (komplementárních) pohledů na realitu, přičemž základním předpokladem komplementarity v sociologii je tolerance. Nikoli tolerance nepravdy, ale tolerance všech způsobů hledání pravdy. V závěru příspěvku Šubrt uvažuje nad tím, zda tyto Petruskovy myšlenky patří nezbytně do doby, kdy vznikly, tedy do 80. let, aniž by měly velký význam ve společnosti, v níž není mocenskými prostředky prosazována jediná vědecká perspektiva, nebo zda jde o stále živou ideu, kterou má smysl udržovat.

Následně Helena Kubátová v osvěžujícím příspěvku zavzpomínala na svá osobní setkání s profesorem Petruskem, přičemž těmito šesti zastaveními byly: státní zkouška na začátku 90. let, kniha *Alternativní sociologie*, komplementarita spojená se schopností otevřít vlastní poznatkový systém a konfrontovat ho s druhými, dále Petruskův posudek na Kubátové disertační práci, jeho esejistika a kniha korespondence Miloslava Petruska a Aleny Miltové s Martinem a Zorou Bútorovými *Ale i pro toto jsme žili, ne?*, která vytváří časový oblouk zpět do časů *Sociologického obzoru*.

Diskutantem v této sekci byl Jiří Buriánek, jenž vzpomínal na empirické výzkumy, které s Petruskem dělali, mj. výzkum hrázných

v povodí Ohře či operátorův řídicích energetické bloky. Ač se Petrussek později už výzkumu nevěnoval, Buriánek ho charakterizoval jako velice kreativního i v této oblasti, připomněl jeho způsob teoretizování i dlouhodobý zájem o mezilidské vztahy a sociometrii. V diskusi se opět hovořilo o toleranci či netoleranci a o absenci komplementarity v ekonomii.

Třetí blok příspěvků zahájil Jan Sládek a zaměřil se na pedagogickou stránku Miloslava Petruska. Úlohou profesora, jak ho ztělesňoval Petrussek, je podle Sládka především inspirovat a odlišovat podstatné od nápadného; ukazovat, kam je třeba zaměřit pozornost, aniž je k tomu na přednášce potřeba powerpointová prezentace. Připomněl Petruskovy doslovy ke knihám, jimiž dával klasikům rámec a zasazoval je příběhu. Právě příběh je podle Sládka to, co současné společnosti chybí, jakkoli kvalitních dat o ní máme mnoho. Sládek také zmínil radu, abychom knihy, když už je nečteme, alespoň vzali do ruky, a vyjádřil přání, aby Petrussek byl nejen čtený, ale i žitý.

Následně Ivona Hirschi zprostředkovala Petruskovu přednášku z kurzu o totalitarismu, na umění totalitních režimů (nacistickém a socialistickém realismu) ukázala, jak Petrussek na přednáškách organicky propojoval sociologii s estetikou, historií či politikou, čímž vytvářel plastický obraz společnosti a doby, která je studentům vzdálená, a ukazoval sociální funkce umění v totalitních systémech. Hirschi zdůraznila nezbytnost sociologického zájmu o témata zdánlivě nesociologická, protože stejně jako v umění nejsme nikdy schopni vědět, co je skutečně slepou uličkou.

Diskutantkou bloku byla Jiřina Šmejkalová, jež zavzpomínala na své setkání s Petruskem v době, kdy pracoval v knihovně, a pohovořila o jejich spolupráci v oblasti sociologie literatury, při psaní monotematického čísla *Sociologického časopisu* o sociologii kultury nebo výuce semináře s tematikou genderu. Šmejkalová shrnula některé podstatné body kolokvia a charakterizovala Petruska jako Gramscioho organického intelektuála, jemuž nechybí zaujetí, nadšení, schopnost přilákat všechny kolem sebe k tomu sociologickému, také laskavá ironie a přátelství. Připomněla Petruskův šarm a subversivní

potenciál jeho osobnosti, která převyšovala ideál ledabyle opelichané intelektuální maskulinity.

Závěr kolokvia patřil samotnému profesoru Petruskovi, projekci rozhovoru, jenž s ním byl pořízen v rámci projektu *Česká sociologie 1945–1969, orální historie* a který laskavě poskytl Sociologický ústav AV ČR.

Miroslav Paulíček

DOI: 10.14712/23363525.2023.16

15. konference *European Association for Urban History* (EAUH), Antverpy, 31. 8. – 3. 9. 2022

Po dvou odkladech se na přelomu srpna a září roku 2022 uskutečnila 15. Mezinárodní konference Evropské Asociace Urbánních Dějin (EAUH), pod názvem *Inequality and the City*. Konference se za normálních okolností koná ve dvouletých intervalech, a představuje jednu z ústředních platforem pro multioborové setkávání odborníků, kteří se zabývají (nejen evropskými) městy a urbánní společností v historické perspektivě. Letošní setkání uspořádala Univerzita v Antverpách, jejíž *Centrum voor Stads-geschiedenis* patří ke špičkovým pracovištím na poli urbánních dějin ve světě. Přes organizační překážky dané pandemií a dalšími obtížemi se do Antverp sjelo kolem pětiset účastníků. Ti měli možnost sdílet své výzkumné projekty či pohledy na studium urbánních dějin v bezmála devadesáti hlavních a speciálních sekcích a kulatých stolech. Panely se zdaleka neomezily jen na hlavní témata, jimiž byla „nerovnost a města“, resp. téma zvolené pro původní rok 2020, což měl být „pohyb a mobilita ve městech“, byť obě témata rezonovala v plenárních přednáškách i v zaměření několika sekcí a příspěvků. Nabídl pestrou přehledku neotřelých perspektiv, inovativních přístupů a řady nových témat. Následující zpráva přirozeně neposkytuje obraz konference v celé šíři. Je spíše sondou, která přibližuje vybrané otázky a badatelské trendy v rámci současných urbánních dějin.

Sekce „malá města v globální perspektivě“ upozornila na chronickou marginalizaci důležité složky urbánního světa, odrážející tradiční

sepetí urbánních studií s velkými městy. Přitom např. Peter Clark a spol. poukázal již v roce 1995 na významnou roli malých měst v urbánních systémech Evropy v kolektivní práci *Small Towns in Early Modern Europe*. A právě Clark, společně s Williamem Rowem a Luďou Klusákovou, která se konference bohužel již nedožila, připravil sekci, která posunula téma směrem k faktorům, jež určovaly dynamiku rozvoje či poklesu malých měst, a to nejen ve smyslu demografického či ekonomického růstu, ale také z hlediska jejich relativní pozice v urbánní síti nebo ve smyslu kulturního rozkvětu. Příklady z Číny a Jordánska dodávaly sekci globální rozměr, většina příspěvků se však vztahovala k různým regionům Evropy převážně v moderní epoše, včetně Evropy střední. Autor této zprávy poukázal na příkladu českých zemí v první polovině 20. století na výraznou akcentaci role malých měst v dobovém diskursu meziválečného regionalismu, a na konkrétní příklady kulturně dynamických malých měst, Kdyně a Heřmanova Městce. Jiné příspěvky se zabývaly např. typologií centrálních funkcí, makro-politickými faktory v pozadí růstu či poklesu malých měst, rolí masového turismu, místního průmyslu nebo proměny administrativního uspořádání. Prezentující tak v různých kontextech řešili otázky, zda dynamika růstu a kulturních vzepětí malých měst vycházela spíše „shora“ či naopak „zdola“, zda tato vzepětí vykazovala trvalejší či krátkodobý charakter, jaké faktory určovaly dynamiku malých měst a jaké typy malých měst vykazovaly výraznější odolnost vůči společenským krizím a otrěsům.

Stalo se již pravidlem, že na konferencích EAUH nechybí sekce o soudobých městských muzeích. Není divu: městská muzea představují prvořadé médium pro zprostředkování urbánních minulosti širší veřejnosti. Některá z nich pak stále více usilují o to, aby se stala fórem veřejné diskuse o městě, popř. se aktivněji zapojovala do řešení problémů urbánní společnosti. V tomto duchu se nesla také muzejní sekce v Antverpách. Ta navazovala na podobné sekce v Helsinkách (2016) či v Římě (2018), jež vytvořily platformu pro sdílení zkušeností mezi urbánními historiky a muzejními praktiky, kteří představují nové cesty, jak komunikovat

s veřejností a městem, a inovativně prezentovat městskou minulost. Navzdory této tradici si organizátor sekce a ředitel muzea Barcelony posteskl, že urbánně-historická expertíza v městských muzeích povětšinou absentuje, přičemž městská muzea a urbánní dějiny mnohdy představují spíše paralelní světy. To platí zejména o muzeích, která se zaměřují primárně na uchovávaní a prezentaci kulturního dědictví měst. Naproti tomu tzv. „muzea akce“, aspirující na společenskou relevanci v soudobém světě, se musí mnohem více soustředit na témata, pro které je urbánně-historické vědění nepostradatelné, jako např. provázanost lokálního městského vývoje s globální ekonomikou. Prezentující většinou z řad pracovníků městských muzeí na příkladech z Berlína, Lyonu, Bordeaux, Liverpoolu, Kodaně či Londýna sdíleli zkušenosti a inovativní koncepce, které aplikují ve svých muzeích. Kodaňský zástupce např. poukázal na důležitost samotné konceptualizace města v muzeu tak, aby expozice dokázala komunikovat s místními obyvateli, turisty, imigranty apod. Zástupce z Lyonu hovořil o inovativní práci s časem, prolínání starších a novějších časových vrstev dějin města, či propojování různých prostorů města, např. pokoje lyonského teenagera s městskými průmyslovými zónami skrze expozici vybraných artefaktů. V neposlední řadě se prezentující zamýšleli nad způsoby, jak muzejně podchytit soudobé urbánní výzvy, jako například migraci, projevy environmentálních změn či městská protestní hnutí (např. hnutí žlutých vest).

Vztahování se k městské minulosti, formy její reprezentace a její sociální funkce v dějinách byly předmětem speciální sekce, která sledovala tato témata na různých příkladech z 19. a 20. století. Témata zahrnovala například roli emocí ve formování rané památkové péče ve Velké Británii, podchycenou v analýze korespondence Johna Ruskina z hlediska emocionálně zabarveného jazyka. Další příspěvky se věnovaly konfliktům: např. kontroverzi mezi liberálními a konzervativními příslušníky nizozemských elit ve vztahu ke komemoraci koloniální tradice v Batávii (dnes indonéské Jakarta), která vyvstala v 19. století u příležitosti městského jubilea, nebo inscenaci rozporu v britském

filmu třicátých let 20. století a románech J. B. Priestleyho mezi silami modernity, ztělesněné velkopodnikateli a jejich snahou budovat ve fiktivním městě velké obchody, a mizející tradici malo-podnikání, drobných trhů a obchůdků. Na muzeologickou sekci volně navazoval příspěvek, jenž hodnotil dobové diskuse muzejníků, jak v éře socialismu prezentovat v muzeích industriální město Lodž.

„Jak se prodávala města“ – tak zněl název sekce, která se věnovala (sebe)-prezentaci měst v moderní éře. Sekce se volně vztahovala k dějinám turismu a městskému branding, přičemž příspěvky se zabývaly otázkou, jakými způsoby byla města mediálně utvářena jako atraktivní turistické destinace, jací aktéři stáli v pozadí těchto procesů, jaká média se používala, či jaké prvky města propagátoři zdůrazňovali. Aktérem mohla být např. portugalská železniční společnost, jež prostřednictvím svého periodika vytvářela na konci 19. a na počátku 20. století obrazy postupně propojovaných měst Pyrenejského poloostrova jako atraktivních destinací. Jiný příspěvek rozebíral světové výstavy v letech 1885–1958 coby platformu pro propagaci řady menších belgických měst. Fascinující byl rozbor poválečného re-brandingu Londýna jakožto města módy, kde starší ideu – možnost zakoupit si kvalitní textilní výrobky vyrobené v Londýně – nahradil nový koncept zážitku z nakupování oděvů v Londýně, dovršený vznikem turisticky orientovaného muzea módy. Příklad z Leicesteru pro změnu ukázal, jak vizuální a textové propagace tohoto anglického města kolísaly ve 30. až 60. letech 20. století mezi historií a památkami na straně jedné, a ideou pokroku a modernity na straně druhé, symbolizované kontrastními prvky, jako byl např. nový parkovací dům v protikladu k historické zástavbě. České země byly zastoupeny příkladem Telče, jenž ilustroval konstrukci malého města jako kouzelného „města pohádek“ prodávaného turistům.

Intelektuálně velmi podnětná byla závěrečná panelová diskuse o úloze teorie v urbánních dějinách, nad kterou se zamýšleli tři zástupci z řad urbánní historie (Alexia Yates, Simon Gunn, Patrick Lantscher) a urbánní sociolog (Stijn Oosterlynck). Podle Yates urbánní historie spíše importuje teorii z jiných oborů, nicméně

je nezbytná pro pochopení, jakou roli města sehrávala v procesu historického vývoje, a zároveň nabízí hlediska, skrze které lze dát smysl pramenům a datům k dějinám měst. Gunn rekapituloval svou osobní intelektuální trajektorii, počínající výzkumem formování střední třídy ve viktoriánských městech ještě v rámci tradičních sociálních dějin, do něhož se však promítnul jazykový a kulturní obrat, který nejenže začal chápat třídy a jiné kategorie spíše jako rétorické nástroje společenské mobilizace, ale přinesl například také ve své době originální propojení sociálních identit s městským prostorem, až po obrat k roli materiální, neživých aktantů (např. infrastruktury, prvky přírody) a využití Action-Network Theory (ANT) ve výzkumu kauzality a trajektorií městského vývoje, aby ilustroval svou tezi, že teorie zásadním způsobem určovala vývoj urbánních dějin prakticky po celou dobu své existence jakožto samostatné disciplíny. Připomněl také, že samotná města jsou teoretickým objektem *par excellence*, neboť se jedná o abstraktní entity, jež nelze uchopit, nebo dokonce vysvětlit prostým hromaděním empirických dat. Konceptualizace města je proto důležitou podmínkou smysluplného urbánně-historického výzkumu. Oosterlynck proti sobě položil perspektivu emickou, tj. studium urbánních dějin skrze kategorie užívané samotnými aktéry historického děje, a perspektivu etickou, jež zpětně zanáší pojmy a kategorie do výkladu dějin, přičemž ty nejlepší urbánní dějiny kombinují obojí perspektivy. Jako vhodný příklad uvedl plodné konfrontace pojmů a teorií formulovaných Maxem Weberem s aktérskou zkušeností.

Následná diskuze poukázala na další významy teorie pro urbánní dějiny: např., že teorie je důležitým nástrojem pro interpretaci dat, že vede k přemýšlení o alternativách a originálních přístupech a tématech, zatímco urbánně-historický výzkum naopak často pomáhá testovat teorie o městě v dlouhé časové perspektivě, a konečně, že teorie a koncepty pomáhají badatelům komunikovat napříč historickými

obdobími, a to mnohdy i v řádu staletí či několika epoch. Tím se diskutující dostali k samotné podstatě urbánních dějin, které se vůči deskriptivním a individualizujícím dějinám měst vymezují svou ambicí porozumět obecným problémům urbánní zkušenosti a urbánní dimenzi historického vývoje. Zároveň se v diskusi vznášelo určité napětí mezi abstrakcí, resp. snahou dát prostřednictvím teorie určitou strukturu historickému dění, a naproti tomu komplexitou, kterou je třeba respektovat nejen v rovině empirie, ale ke které vedou také některé teoretické přístupy. Například Gunn připouštěl, že ANT a výzkumy (schopnosti) jednání v městském kontextu (tzv. urban agency) učinily výklady městského dynamismu složitějšími a méně přehlednými. To samo o sobě však podle účastníků diskuse není nutně negativní jev: neboť komplexita a nepřehlednost (*messiness*) jsou v posledku charakteristickým rozměrem lidské zkušenosti. Cílem urbánních dějin a účelem teorií by mělo být nikoliv zjednodušování, nýbrž lepší porozumění tomu, jak se věci děly, a proč se děly určitým způsobem, což nutně vede k zohlednění variability a mnoho-směrnosti trajektorií vývoje, včetně např. diskontinuit, a také složitosti kauzálních vztahů.

Závěrem uvedme dvě důležité poznámky. Za prvé, konference byla mj. příležitostí k prezentaci nové syntézy urbánních dějin Evropy, jež by neměla uniknout pozornosti (nejen) urbánně-historické obce. Třísazková kolektivní publikace by měla brzy vyjít v nakladatelství Cambridge University Press. Za druhé, příští konference EAUH se v roce 2024 uskuteční v Ostravě, na Ostravské univerzitě, pod vedením docentky Andrey Pokludové, které se stala prezidentkou EAUH pro nadcházející dva roky. Věřme, že tato skutečnost podnítl výraznější zastoupení urbánně-historické komunity ze střední Evropy na tomto fóru.

Jaroslav Ira

DOI: 10.14712/23363525.2023.17

